
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कृ. वे. शं. घोटशास्त्री । चैतन्यपुरा
नागपुर
(by कृष्णभट्ट नागपुर)
संपूर्ण.

॥ अथ श्री अनुचेन्स लोचन चन्द्रिका प्रारम्भः ॥

अलं च
१

॥श्रीगणेशायनमः अनुचिंत्यमहालक्ष्मीं हरिलोचनचंद्रिकां कुर्वे कुवलया
नंदहृदलंकारचंद्रिकां १ चिकीर्षिताविघ्नसिद्धय इष्टदेवतां स्तौति अमरीति अ
त्र चरणमेव पंकजमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चर
णे आरोप्यमाणस्य पंकजस्यारोपविषयचरणात्मतापरिणतिं विना दुरितहरीक
रणक्रियार्थत्वासंभवात् परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मनेति तल्लक्षणात्
न च पंकजमिव चरणमिति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमास एवास्त्विति शंक्यं भ
मरी णोकवरीभारस्य केशस्य संबंधिनी सौगंध्यलोभात् तत्संसर्गाया भ्रमरी तया मु

वेदा१

रा
१

त्वरीकृतमितिविशेषणस्यानुगुण्याभावात् गतौतौपुरस्तातीतिप्रेयोलंकारोपिबोध्यः

परस्परेति यौ चौ पुरातनौ जायापती अर्पो उमामहेश्वरौ स्तुमः किंभूतौ प्रपंचस्य

जीववर्गस्यमातापितृरूपौनिरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्धितोपदेष्टृत्वाच्च तथापरस्परसंब

धिन्यास्तपः संपत्तेः फलवद्दाचरितपरस्परस्वरूपप्रयोस्तौ अत्रपरशब्दस्यक्रिया

विनिमयविवक्षायांकर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेवाच्ये इतिवार्तिकेनद्विर्भावेअसमा

सवद्भावेपूर्वपदस्थस्यसुपः सुर्वक्तव्य इत्यनेनसुपः स्वादेशेचपरस्परशब्दव्युत्प

त्तेः पार्वतीतपः समृद्धिफलायितः परमेश्वरः परमेश्वरतपः संयत्फलामिताच

अलं॰ च॰
२

पार्वतीत्ययोर्लभ्यते॰ तपःसंपत्तेश्च फला निरतिशयानंद इति तदुपमया परस्परं परम
प्रेमास्पदत्वलक्षणः शृंगारो व्यज्यमानः सौभाग्यातिशयव्यंजनमुखेन शिवयोर्भाव
प्रकर्षं पर्यवस्यतीति सहृदयैरेकलनीयम्॰ मातापितराविति रूपका [illegible]
[illegible] संकर इति॥
दिक्॰ संप्रतिप्रतिपिपादयिषितानामलंकाराणां ... तैः स्वतोपुरुषार्थतया फल
त्वायोगात्तस्य रसास्वादोपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रकृतयंथप्रवृत्तये सूचयि
तुं शृंगाररसाधिदैवतं श्रीकृष्णं प्रतिरसास्वादानंदं प्रार्थयते उद्धायेति॰ समकुंठोम

शलक्षण
राम
२

ट्य

मत्संशाश्वतमवंशाश्वतिकंमत्प्रावरणतयासदाप्रकाशमानेश्रेयोविगलितवेद्यांतरमा
नंदरसोवैसरतिस्फुतेरसयद्याभिधेयंदिशातुरहालितयर्थः यपास्फुतेमुक्तिसार्यनायाः
प्रकृतेः संगत्यापतेः सकः योधन्यैर्महामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिभिर्योगक
लयायोगकौशलेनहृदयाब्जस्यउरसोमध्यवर्तिनोहृदयपुंडरीकस्यकोशंमुकुलंअधो
मुखतयाविद्यमानेउद्घा[illegible]रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखंकृत्वाविराटवज्रकालंयथारुचि
यथेच्छंगृह्यमाणोपिरामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिध्यानगोचरीक्रियमाणोपिपरितः पूर्णरू
पस्यतयाभूतोः परिच्छिन्नब्रह्मरूपः अविरतंनिरंतरंमुक्तिदशायांस्फुरतिप्रकाश

अलं च
३ र्ण

तइतिविरोधालंकारः औपासनिकरूपस्यकल्पितत्वेनचतत्परिहारः अथवायोगिभि
रप्यचिंत्यस्वरूपइतिमाहात्म्यातिशयव[illegible]नं अत्रयोगिगतभगवद्विषयकरतिभाव
स्यकविगततत्प्रत्यगतयाप्रेयोलंकारः मुकुंदपदस्श्लेषमूलस्वनिधिविशेषोयंध्वनिः ॥ वि
कीर्षितस्यग्रंथस्यप्रयोजनाभिधेयप्रदर्शयति अलंकारेष्विति एतच्चोभयान्वपि अ
लंकारेषु अर्थालंकारेषूपमादिषुविषयेवालानामच्युत्पन्नानांतेषवगाहनस्यच्युत्प
त्तेःसिद्धपरस्यथः तेषांयलक्ष्यलक्षणेतयोः संग्रहइतिनित्यसापेक्षत्वात्समासः ल
क्ष्यमुदाहरणं अलंकारत्वं[illegible]रसादिभिन्न[illegible]व्यंग्यभिन्नत्वे[illegible]सतिसदर्थान्यतरनिष्ठ

च

२

6

याविषयितासंबंधावच्छिन्नाचमत्कृतिजनकतावच्छेदकतातद्वच्छेदकत्वं अनुप्रासादिविशि
ष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोस्तु
न विषयचमत्कृतिजनकतायां विषयितयावच्छेदकत्वं न तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठा
वच्छेदकतावच्छेदकत्वात्. रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भं सत्त्वं
तोपादानं परकीयग्रंथापहारशंकानिरासायाह येषामिति. येषामलंकाराणां चंद्रालो
को चंद्रालोकाख्यग्रंथे. तल्लक्ष्यं न तत्र लिख्यते इति शेषः तत्र स्थितानामपि केषांचिदल्लेखना-
ल्लापह्नुतं. यथाऽनंतरश्लोकस्योत्तरार्धं तत्रैवं दृश्यते हृदये खेलतोरुच्चैस्तन्वंगी स्तनयोरिव

अलं· चं·
५

ति· स्वयंत्वन्यदेवविरचितमिति· एवंचोत्तरश्लोकस्योत्तरार्धेनहीपत्वेनकथनाद्धाशंकानि
रासः संप्रत्यर्थालंकारेषुनिरूपणीयेषुबहुलालंकारघटकतयासुप्रसिद्धतयासुप्रसिद्धतया
चप्रथममुपमालंकारंलक्षयति उपमेति· अयंचलक्ष्यनिर्देशः·शेषंलक्षणं· सादृश्यस्यल
क्ष्मीश्चमत्कृतिविशेषजनकता तद्विशिष्टंसादृश्यमितियावत् धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्
लक्षणंव्याचक्षेयत्रेति· यत्र काव्ये हृतितत्वंसतस्यर्थः तत्त्वशक्तिलक्षणान्यतरसहकारेणस्व
बोधकत्वसंबंधेनउपमानमधिकगुणंचंद्रादि उपमेयंवर्ण्यमानंकामिनीवदनादि· सहृद
यः काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः स्वगस्यमर्यादाप्रतीतितिनियमरूपापयासाव्यंजनेस्पर्धः अ

राम
५

त्रचोपमानोपमेययोरितिस्वरूपकथनेन तु लक्षणान्तर्गतंव्यावर्त्तनीयाभावात् आत्माश्रया
पादकत्वाच्च उपमानोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात् एतच्चाग्रेव्यक्तीभविष्यति इत्थंचालं
कारत्वेसतिसादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणंबोध्यम् एवमग्रेप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वे
विशेषणंबोध्यं हंसीत्यादि अत्रतावदिवार्थसादृश्येपनिरूपितत्वसंसर्गेणहंस्याहंसान्वयः
सादृश्यचप्रयोजक त्वसंसर्गेणखंगगाहनाश्रयत्वरूपसाधारणधर्मेतस्यचस्वरूपसंबंधे
नकीर्तौसादृश्यस्यनिपातार्थतयानामार्थेयतिसाक्षात्संबंधेनविशेष्यत्वेविशेषणत्ववा
धकाभावात् तथाचहंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वंगगाकर्मकावगाहनाश्रयत्वव

अल. च.
५

तीकीर्त्तिरितिबोधः नचैवंस्वर्गगाहेव माहनमिवशब्ददृष्टेत्याग्निमग्रेयेधार्यस्यसमानध
र्मत्वोक्तिविरुद्धेतिवाच्यं तदाश्रयत्वस्यसमानधर्मत्वेतस्यतयात्वस्योचितायात्वेनावर्जि
तत्वेनाविरोध तथासतितत्रैवकुतोनसादृश्यान्वयइतिचेत् धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपि
तप्रकारतासंसर्गेणशाब्दबोधेविशेष्यतयाविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् नचनिपातार्थभिन्नत्व
त्वेनप्रकारताविशेषणीयेतिवाच्यं घटोनपश्यतीत्यादौघटाद्यन्विताभावस्यकर्मतासंसर्गे
र्गेणदर्शनेत्वेऽन्वयापत्तेः यदितुधात्वर्थेर्पितास्यर्यवशात्सादृश्यान्वयोनुभवसिद्धस्तदाधात्वर्थ
निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनान्वयबुद्धिंप्रतिनञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वंमात्र

५

परिकल्प्यघटोनपश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधो निराकरणीय इति दिक्‌ एवमरविंदमिव सुंदरंवदनमित्यादावरविंदादिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशेपि सुंदरत्वेऽनुभवबलादन्वयस्तद्विशिष्टस्यचाभेदेन मुखादौ इत्थं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नवदनमित्यन्वयबोधः अरविंदं सुंदरमितिसमासेत्वरविंदपदेन अरविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते तच्चाभेदेन पदार्थैकदेशसौंदर्येचेति एवंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नंवदनमित्यन्वयोधः एवंकदेशान्वयोगादरविंदपदमेवलक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदंतुतात्पर्यग्राहकं

अलं·च·
६

मित्येके अरविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमिति बोधः सादृ
श्यस्य निपातार्थतया भेदेन नामार्थान्वये बोधकाभावात् अरविंदमिव भातीत्यत्र भातेस्ती
नार्थकत्वे ऽरविंदपदस्य अरविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा तस्य चाभेदे
न मुख्यार्थान्वयः शेषं तात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तरीत्या वा सादृश्यस्यैव प्रकारिता संसर्गेणाधा
त्वर्थेन्वयः अत्रैव सौंदर्येणेति धर्मोपादानेन तत्तीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येन्वपात्तयोर
थ प्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषय इति बोधः आद्यकल्पे तु अरविं
दपदमेव सर्वार्थबोधकमतस्तात्पर्यग्राहकमिति ध्येयं इयं च सादृश्यस्य पदार्थान्तर

राम
६

त्वमतेशाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता तस्यसमानधर्मरूपत्वेतु चंद्रवन्मुखमित्यादौचन्द्रवृत्ति
धर्मवन्मुखमितिबोधः अत्रैवाह्लादकमितिसमानधर्मोपादानेइवार्थस्यधर्मस्याह्लादक
त्वेपदार्थैकदेशेऽन्वयः तदसहिष्णुतायांतुचंद्रनिष्ठाह्लादकत्ववति आह्लादकपदस्यल
क्षणा· चंद्रादिपदंतात्पर्यग्राहकम्· चंद्रसदृशमितिसादृश्यैकदेशेसादृश्येचंद्रान्वयःससं
वधिकत्वात्· सदृशपदंवाचंद्रसादृश्यविशिष्टेलाक्षणिकं अत्रैवाह्लादकत्वेनस्तुतावभेद
त्तौयार्थस्तस्यचसदृशपदार्थैकदेशेधर्मेन्वयस्तथाचाह्लादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवद्
भिन्नंमुखमितिबोधः सदृशपदमेववासर्वार्थबोधकमितरत्तात्पर्यग्राहकमित्येवंविधाय

अलं. च.
७

अन्वयसरणिश्रेणयस्तत्तत्तच्छास्त्रव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेया इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तपरि
चिंतनेन पूर्णोपमेतीत्यनंतरमालंकारिकैरित्ति पूरणीयं तत्वं च विशेषत उपात्तशब्द
क्लिमतिपादितोपमानोपमेयकत्वे विशेषतः शाब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेष
तः स्वनिरूढशाब्दगम्यत्वं स्वपदमयमापरं उपमानलुप्तायामपि लक्षणयोपमानप्रति
पत्तेद्वारणाय शक्तीति उपमेयलुप्तायां स्मरवधूयंतीत्यास्तवात्मन उपमेयस्याध्याहृते
नात्मानमिति शब्देन बोधनादुपात्तेति शब्दविशेषणं एवमपि तन्वीत्यनेनात्रोपमेयव
स्य काव्यस्य सहृदयानंदस्यतइत्येवंविधायां लुप्तोपमानायामुपमालंनस्य च सहृदयाप

राम
७

दोपात्तत्वाद्विशेषत इति · उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः धर्मलुप्तायामप्युपमा
वाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषत इति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेत्य
र्थः वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणाय विशेषतः स्वनि
रूढेति उपमायां चातिरूढा इववद्वायथाशब्दा इत्याद्यभियुक्तोक्तिसंगृहीता इवादयः अ
त्र निपातरूपस्येवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव कथमन्यथा शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्य
न् रसानिवेत्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः उस्रादेरुद्धरणक्रियां प्रत्यकरणत्वा
त् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वे तूस्रादिपद

अलं॰ चं॰
८

योरुसदृशपरतयोरुसदृशैः शौरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसंगतिरिति वैयाक
रणमतं तु नादरणीयं उपासते गुरुरित्यादौ धात्वर्थासनक्रियाया अकर्मकतया कर्मल
कारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायामिव वा द्विवाचकतायामभावेन दृष्टां
तवैषम्यस्य स्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां विशेष्येण स
हैकार्थं भवेत् यत्र विशेषणं तत्र लिंगादयः प्रायो विशेष्यस्य विशेषण इत्यनुशासन
स्य वोपमानोपमेययोरपि तस्यां लिंगसंख्याविभेदेपि तूपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरे
कैवउपमानोपमेययोरित्यनुशासनस्य सत्वेनोपमानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थत

योपपत्तेश्चतस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनां युक्तंचैतत् अन्यथासकलालंकारिकसं
मतस्येवशब्दप्रयोगेश्रौतीत्वस्यदत्तजलांजलित्वापत्तेः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभा
वेनचंद्रादिपदेनचंद्रसदृशलक्षणायांनिषिद्धलाक्षणिकत्वरूपमेयार्थत्वदोषापत्तेश्च
अपिचइवादेर्द्योतकत्वनयेचंद्रादेरुपमानस्यपदार्थैकदेशतयातत्रसाधारणधर्मान्व
यानुपपत्तिः तस्योपमेयमात्रान्वयांगीकारेचलिंगवचनभेदस्यदोषत्वानुपपत्तिरितिदि
क् उपमानेत्यादि उपमानत्वंचोपमानिरूपकत्वेनविवक्षितत्वं तदाश्रयत्वेनविवक्षित
त्वंचोपमेयत्वं साधारणत्वंचधर्मस्यस्वारसिकमौपचारिकंबिंबप्रतिबिंबभावकृतंश्लेष

अलं०चं० कृतंवस्तुप्रतिवस्तुभावेनसमासभेदाश्रयणेवैस्यनकथाचित्रमीमांसायांप्रपंचितम्‌ त
त्रस्वर्गेगावगाहनस्यतथात्वमौपचारिकंकीर्तौतस्यस्वारसिकत्वाभावात्‌ उपादानादिति
९ वाचकस्योपादानंनिर्देशः इतरेषांतुशब्देनप्रतिपादनंतदितिचिंतनीयं साधारणप्रका
रविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथावेति गुणदोषाविति गुणदोषावबुधीस्परस्य
गृह्णन्‌जानन्बुधः पंडितः पूर्वंपूर्वनिर्दिष्टंगुणंशिरसाश्लाघते श्लाघोल्लितेनशिरसाअ राम
भिनंदतिपरं परतोनिर्दिष्टंदोषंकंठेनियच्छतिनिरुणद्धि वाचाकंठात्‌बहिर्नोद्घाटयती ९
सर्थः कइवइंदुक्ष्वेडौचंद्रगरलेगृह्णन्नुपाददानईश्वरोहरइवसोपिहिपूर्वंचंद्रंशिरसा

श्लाघते तत्पूर्वकं धारयति परं च कंठे गरलं नियच्छति स्थापयतीति क्ष्वेडस्तु गरलं विषमित्य

मरः शंकते अत्र यद्यपीति साधारणत्वेनाभिमतो धर्मः गृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वमि

त्यादिनोक्तो यद्यपि नैकोन साधारण इति योजना गृह्णन्नित्यादिनोक्त एकोपि धर्मः साधार

णो नेति वा यथाश्रुतेः साधारणस्य साधारणाभावोक्तेरसंगतत्वापत्तेः साधारण्याभावे हेतुः

उपमानस्यारम्य इति भेदादित्यंतेनोक्तं समाधत्ते तथापीति वस्तुगत्या साधारण्याभावेपी

त्यर्थः चंद्रगरलयोरित्यादि यथाक्रमं चंद्रगुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभावे

न प्रतीयमान सादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तस्वरूपेण अभेदात् अभेदा

अलं० चं०

१०

ध्यवसायात् एतच्च साधारणधर्मेत्यग्रेतनेनान्वितं ज्ञानादीत्यादिना शिरसा वहन्नाभिनंदन
वो क्रूरस्यापनतद्बहिरनुघाटनयोश्च संग्रहः गृह्णन्नित्यादीमादिना च शिरसा श्लाघते
कंठे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः अभेदाध्यवसायादिति अभेदस्याध्यवसायादाहार्यनिश्च
यादित्यर्थः साधारणधर्मेणेति साधारणधर्मत्वाभिमानविषयेणेत्यर्थः पूर्वस्मात्सू
वेन्नाहरणात् इति विशेषणस्यान्वयः नचैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपि वस्तुतस्तद्भावात्
कथमुपमालक्षणसमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायवि
षयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणत्वमित्यभिप्रायादिति लोके बिंबप्रतिबिंबभावव्यपदेशस्याग

राम

१०

गनजन्माश्रयादिगतचंद्रादिविषयतयाप्रसिद्धेः कथंप्रकृतेतद्व्यपदेश इत्याशंकायामाह व
स्तुतइत्यादि अभिन्नयोः तथाऽध्यवसितयोःपृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंब
भावइति बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यमित्यर्थः समयइति संकेतइत्यर्थः पूर्णायामुपमा
नादिसमग्रतानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायांलुप्तोपमायांसर्वलोपनियमाशंकानिरासाय
लक्षणपूर्वकंतांविभजते वर्ण्योपेत्यादिना चकारोवाशब्दार्थे तदनंतरंचलोपे इत्यध्याहार्यं
एवंचेतरेतरयोगाविवक्षयावर्ण्यस्योपमानस्यधर्मस्योपमावाचकस्यवालोपे अन्यतमानु-
पादानेलुप्तोपमा साचएकद्वित्र्यनुपादानेरष्टधाभिन्नेतिपूर्वापरभ्यामुक्तंभवति तद्विदि

त्यादीन्युदाहरणानि अर्थतोव्याचष्टे उपमेयादीनामिति वस्तुतो लाघवात्पूर्णाभिन्नत्वं लक्ष
णं बोध्यं लक्षणवाक्यगतं क्रममुपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति यथेत्यादि
वाचकलुप्तेति वाचकत्वं चात्रानुपूर्वीविशेषवत्त्वयोपमाबोधने निरूढत्वं तच्च शक्त्या निरू
ढलक्षणया वा तत्राद्यमिवादेर्द्वितीयं तु सुहृत्पदादेरिति तदभावात्तडिज्ञोरीत्यादौ वाचक
लोपः समासानुशासनेन निरूढलक्षणावगमेपि आनुपूर्वीविशेषवत्तया शब्दविशेषस्य तद
बोधनात् शास्त्रकृत इति शास्त्रप्रयुक्त इत्यर्थः कर्पूरन्तीत्यत्रेति अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
क्विपूवा वक्तव्य इत्यनेन विहितः क्विप्लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपं आचारं बोधयति

कर्पूरपदं चलक्षणया कर्पूरसादृश्यं तस्य चातिरिक्तत्वेपूर्ववस्तुप्रयोजकतासंसर्गेण चारेत्वयोध
र्मरूपेत्वेत्वभेदेना वस्तुनस्तुक्तिप्लोपाप्रतिसंधानेपि तथोबोधात्कर्पूरादिशब्दाएवकर्पूरादिसा
दृश्यप्रयोजकाभिन्नं वाचारं लक्षयंतीत्युक्तं ननुवाचकस्यैवादेरनुपादानाल्लोपोयुक्तः साधा
रणधर्मस्यत्वाचारूपस्युक्तिवुपात्ततया कथंलोपस्तत्राह कर्पूरवदानंदात्मका चारार्थस्युक्ति
पदनि कर्पूरस्यैवेतीवार्थेवतिः आनंदात्मकः जनकतासंबंधेनवस्तुगत्या आनंदस्वरूपोय
आचारस्तद्बोधकस्येत्यर्थः ननुक्तिस्तोपादानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेवतद्बोधक
त्वपक्षेकथंधर्मलोपः संगमनीयइतिचेत्र अत्रप्रांचः एवमपितद्वाचकतयाविहितस्युक्तिपो

अलं० चं०

लोपात्तद्धोप इति व्यपदेशः अत एवात्र समानार्थकः कथं चनोपात्तः तस्मात्लुप्तत्वादित्याहुः नन्वास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंदत्वादिना विशेषरूपेण त्वनुपादानाद्धर्मलोपो युक्त एव अन्यथा इंदुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तौ नचैवं क्यजादावपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेरित्याहुः स्मरवधूयंतीत्यत्रेति नत्पूपमानादाचारइति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यबो विधानात्स्मरवधूरिति मिवाचरंतीस्वगमेप्यात्मानमन्यां वेति कथं निर्णयस्तत्राह विशेषणेनेति रत्यनुरूपाचरणस्य कांतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः कांतेःस्वरसतः स्त्रीयत्वावगमादिति भावः नचात्मनउपमेयस्य तन्वीपदेनोपादा

१२

१२

नास्कथं लोपइतिवाच्यं तस्याद्वितीयांततयाकर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वात् आत्मानमित्य
ध्याहृतेनैवतद्बोधात् अत्रचस्मरवधूपदेनस्मरवधूसादृश्यंलक्ष्यते तस्यप्रयोजकत्वसंसर्गे
णाभेदेनवाचारेन्वयः तथाचस्मरवधूसादृश्याभिन्नआत्मकर्मकोयआचारस्तदाश्रयस्त्
वमितिबोधः काकतालीयेति वृत्तिविषये समासविषये ज्ञापकादिति इवार्थेसमासाभावेन
द्विषयादित्यनेनैवार्थविषयसमासानुवादोनुपपन्नः सन्नुक्तज्ञापकइत्यर्थः उभयत्रका
कागमनतालपतनयोः उपमेयमित्यनंतरं क्रमेणेतिशेषः तेनेति काकतालसमयेतत्क्रियाप
रयोःकाकतालपदयोरिवार्थेसमासेनेत्यर्थः काकतालसमागमेति अयंभावः काकागमन

अलं०चं०

तालपतनयोरुपमानत्वेतदुपमेययोः स्त्रीयगमनतन्व्यवस्थानयोः पृथगुपात्तत्वेनोपमेय
तयान्वयायोगात्काकतालसमागमएवोपमानं इत्थंचकाकतालसमागमसदृशं काकतालप
दार्थस्तस्यचाभेदेनस्त्रीयतन्वीसमागमरूपेउपमेयेऽन्वयइति ततइति तादृशसमासोत्तरमि
त्यर्थः इत्तितदर्थइति काकतालपदलक्षितस्यकाककृततालफलोपभोगस्यछप्तस्यया
र्थसदृशैकदेशसादृश्येनिरूपितत्वसंबंधेनतदाश्रयस्यसदृशस्याभेदेनतन्वीइतिलाभरूपे
णोपमेयेनान्वयादितिभावः अत्रपतनदलितमिति रहोदर्शनक्षुभितहृदयेतिचबिंबप्रतिबिं
बभावापन्नधर्मस्वरूपकथनंनत्वेवमन्यथाकारइतिबोध्यं नचसकृदुच्चरिताभ्यांकाकता

१२

म

१२

त्नपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगम इति वाच्यं अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य
स्फुटं प्रतिपत्तेरिति एवं दुरूहत्वात्सद्यं माख्याय तत्रोपमानलुप्तादींश्चतुरोपि भेदान्प्रदर्शयितु
माह ततश्चेति काकागमनेत्यादि काकागमनतालपतनरूपोयः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः इदं
च काकागमनमिव तालपतनमिवेति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तं स
मागमस्य तादृग्क्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात् विशिष्टोपमायां
विशेषणोपमावगतिवत्समागमोपमायामपि तदवयवक्रिययोर्यथायथायोगं गम्यमानमुपमा
नमभिप्रेत्य महाभाष्यकृता तादृग्विग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः धर्मस्यानुपादान इति तत्

अलं०चं०

स्थाने अभवत्किंब्रवीमीति इति पाठ इति भावः इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्टसूरिवरात्मजवैद्यना
थविरचितायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णम्॥

१४

यद्यप्युपमानिरूपणानंतरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्या उपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमु
चिता न त्वारोपितसादृश्यनिबंधनोऽनन्वयस्तथापि तं द्वितीयसदृशव्यवच्छेदकत्रिकोमुपमेयो
पमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति उपमानोपमेयत्वमिति उपमान
त्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः द्वंद्वान्ते श्रूयमाणत्वात् विवक्ष्यत इति विशेषः एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमा
नत्वमुपमेयत्वं च विवक्ष्यते तदनन्वय इत्यन्वयः असंभवशंकानिरासाय मध्ये उदाहरणोक्तिः

राम

१४

ननूक्तलक्षणस्य भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादिरशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्र मत्यादेरेकस्यै
व वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथैकस्य वस्तुनो यदेवानिरूपितमुपमानत्वमुप
मेयत्वं चेति विवक्षितं एकपदस्यावृत्तिकल्पनात् इत्थं च रशनोपमायां मत्यादेश्चेष्टादिनिरूपि
तमुपमानत्वं भणित्यादिनिरूपितं तदुपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्नातिव्या
प्तिरित्युच्यते तेन द्याखमिव जलं जलमिव खमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनो
गगनस्य एकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् इति चेत् एवं एकस्यैवेति
विरोधश्चेत्तत्रैवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयोर्लाभेन क्वाप्यतिप्रसंगाभा

अलं० चं०

वात् अस्तिहि इंदुरिंदुरिवेत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वंचस्वाश्रयेंदुनिरूपितं नतुरज्ञानोपमा यामुपमेयोपमायांवेतिसंक्षेपः अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति नान्वेतीतिन संबध्यतइत्यर्थः साधर्म्यस्यभेदघटितत्वादितिभावः नन्वेवंसत्यसंबद्धप्रलापत्वापत्तिरित्यत आह अनन्वयिनोपीति बाधितस्यापीत्यर्थः अर्थस्यसाधर्म्यस्य अभिधानं आहार्यारोपरूपत याप्रतिपादनं सदृशांतरव्यवच्छेदेन सदृशांतरव्यावृत्तिबोधद्वारेण एतदेवविशदयति इंदुरित्या दिना इत्थंचसदृशांतरव्यावृत्तिसूचनद्वारानुपमत्वयोतनरूपप्रयोजनवत्वादायानतोरुद्दरोद नार्थवाद्वनद्वारमात्र तयासादृश्यप्रतिपादनेपिनासंबद्धप्रलापतापत्तिरितिभावः उदाहरणं

१५

रा० १५

तरमाह यथावेति गगनाकारं गगनसदृशं इवेत्यतः प्राक् युद्धमित्यध्याहार्यम् उदाहरणांतरप्रद
र्शनेबीजमाह पूर्वोदाहरणेनेति वैपुल्यादेरित्यादिपदात् गांभीर्यदारुणत्वयोः संग्रहः इत्यनन्वय
प्रकरणम्॥ अथोपमेयोपमांलक्षयति पर्यायेणेति अयोगपद्येनेत्यर्थः वाक्यभेदेनेतिया
वत् तत् उपमानोपमेयत्वं विवक्षतइतिशेषोत्रापिबोध्यः उपमेयोपमेतिलक्ष्यनिर्देशः उपमेयो
नोपमेतिव्युत्पत्तेः धर्मोर्थइवेत्युदाहरणं अर्थोधनं पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः अत्रचधर्मार्थयोर्द्वयो
र्वाक्यभेदेनउपमानत्वमुपमेयत्वंचवर्णितं तत्राद्यवाक्यार्थस्योपमानत्वंधर्मस्योपमेयत्वं द्वितीये
तुतद्विपर्यासेनधर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमितिलक्षणसमन्वयः उपमानोपमेयत्वमात्रो

क्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तं एवमपिसमत्वंशारदिप्राप्तुरहोकुमुदतारकाइत्युभयविश्रांत
सादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः तत्रद्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्येव
तत्सन्नियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतःप्रतीतेरतःपर्यायेणेत्युक्तं ननुभणितिरिवमतिर्मतिः
रिवचेष्टाचेष्टेवकीर्तिरतिविमलेतिरशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्रद्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनो
पमानोपमेयात्ववर्णनादितिचेत्‌ नद्वयोरित्यनेनपरस्परमुपमानोपमेयत्वस्यविवक्षितत्वात्‌
अन्यथापर्यायपदेनैवानन्वयवारणेतद्वैयर्थ्यापत्तेरितिसंक्षेपः ननूपमाप्रतीयोभयरूपायावा
उपमेयोपमायाअलंकारांतरत्वेकिंबीजमित्यतआह द्वयोरिति तथाचार्थविशेषद्योतकतयाव

मत्कृतिवैलक्षण्यमेव तत्रबीजमितिभावः कथंतृतीयसदृशव्यवच्छेदलाभस्तत्राह धर्मार्थयोरि
ति धर्मार्थयोर्मध्यइत्यर्थः मुखतः शब्देन तथाचप्राप्तस्यपुनर्वचनं तदितरपरिसंख्यार्थमितिन्या॰
यादिहापितृतीयसदृशव्यावृत्तिलाभइतिभावः खमिवेति शरद्वर्णनमिदं खमाकाशमिव जलंका
लुष्यापगमेननिर्मलत्वातिशयं शेषंस्पष्टं निर्मलत्वादीत्यादिपदेनस्वच्छत्वसातिशयपरिग्रहः गिरि
रिवेति अत्रगजःप्रकृतः अयमितिप्रकृतपरामर्शिसर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अतएवोपक्रमादये
प्यस्यमदधारेत्यन्वयोबोध्यः अत्रपूर्वार्द्धेगजस्यैकैवविभातीतिसमानधर्मउपात्तः उत्तरार्द्धेचस्रवती
तिसउक्तइतिदिक् इत्युपमेयोपमाप्रकरणम्॥ ॥तृतीयमिति लक्ष्यनिर्देशः ननूपमानोप

अलं०चं०

मेयभावस्यैवेवक्षिकतया मुखादेरप्युपमानत्वसंभवाच्चंद्र इव मुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरि

त्यत आह प्रसिद्धेति प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावः उपमेयत्वं प्रतीयं प्रतीयपदस्यार्थः कुतः

१७

प्रातिलोम्यात् प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयभावप्रातिलोम्यादित्यविसर्गपाठेपि प्रसि

द्धोपमानस्योपमेयभावस्तस्य प्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्र

तीयमित्युच्यत इति व्याख्येयं न तु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्यैव परीत्यादिति यथाश्रुत रीत्या

एवंविधप्रातिलोम्यस्य न तीयपंचमप्रतीयभेदाव्यापित्वेन प्रतीयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति

एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रतिकूल्यस्य प्रतीयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथने न प्रसिद्धोपमानप्रतिकू

राम

१७

लधर्मः प्रतीयमिति प्रतीयपंचकसाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचितं अतएव पंचमप्रतीयव्या-
ख्यानावसरे वक्ष्यति उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वं एतस्य च स
कलप्रतीयभेदसाधारण्यं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते यथा वेति प्रोषितस्य प्रियां प्रति वियोगवेदना नि
वेदनमिदं अयि प्रिये त्वदीयसादृश्येन विनोदनं विनोदो विरहव्यापनं तन्मात्रमपि मम दैवेन न क्ष
म्यते एतदेव दर्शयति यद्वित्यादिना त्वन्नेत्रयोः समाना साधारणी कांतिः शोभा यस्य तथाविधं यदिं
दीवरं तत्सलिलेमग्नं वर्षर्तुना जलवृंदैः तव मुखस्य छाया या कांता सा अनुकारी सदृशः शशी मेघै
रंतरितस्तिरोहितः येपीत्यपि भिन्नक्रमः त्वद्गमनसदृशगतयो ये राजहंसास्तेपि गता इति अत्र कां

नीत्यादिधर्मोपादानात्पूर्वोदाहरणवैलक्षण्यं बोध्यं ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनरूपात् व्यतिरे
कालंकारादस्य को भेदः उच्यते तत्र वैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितमिह तु यमानत्वामात्र
प्रयुक्तत्वात् साधर्म्यप्रयुक्तमिति प्रतीयान्तरमाह अन्योपमेयेति अन्यद्वर्ण्यं उपमानं तद्रूपं यदुपमे
यं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरो गर्वपरिहारोपि न तु प्रतीयमित्यर्थः तस्य गर्वप्रसक्ति
पूर्वकत्वेनोपमेयताया अपि पूर्वमप्राप्त्या उपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वादिति भावः अत
एव लाभेनेत्युक्तं न तु सत्वेनेति अप्राप्तप्राप्तिर्लाभशब्दार्थत्वात् विच्छित्तिविशेषेति चमत्कारोत्क
र्षेत्यर्थः उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः गर्वमिति असंबाह्यं संवहनायोग्यं

अपरिमितमितियावत् भद्रे शोभने इति संबोधने नन्विति हेत्वर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाह
रणे कांस्येति समानधर्मोपादानमिह तु नेति भेदः वर्ण्योपमेयेति अन्यस्या वर्ण्यस्य अनादरोपि त
थाप्रतीयमित्यर्थः अहमेवेति मुदाहरणनां अतितीव्राणां गुरुः श्रेष्ठः तातेति सानुकंपसंबोधने
मास्मदृप्य इति दर्पमास्म कथा इत्यर्थः वर्ण्येनान्यस्येति निरूपितत्वं तृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपिताया
न्यस्या वर्ण्ये स्योपमा तस्या इत्यर्थः अनिष्पत्तिवचः उच्यमाना अनिष्पत्तिः रूद अभिहित इति न्या
यात् तत्प्रतीयं मुग्धेति किलेति वार्त्तायां त्वन्मुखाभमंबुजमिति वार्त्ता मुधा निष्प्रयोजनोपवा
दः अलीकार्थकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वं उत्कर्षेति उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजक

अलं०चं० त्वद्रूपेस्पर्धः मुधापवादस्त्वोन्नयेति उक्तार्थमेतत् आकर्णयेतिवचनीयं अलीकतया निंदितम्
अतएव बभुवीत्युक्तं लोकांतरे मुखासन्निधाने न विशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात्संनिधानेपि
विशेषाग्रहणात्तामरैरित्युक्तं अत्र वचनीयं पामरैरित्येताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिः प्रकाश्यते प्रती
यमिति कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थकमिति यावत्तस्य भावः कैमर्थ्यं तदपि प्रतीपं मन्वते
आलंकारिका इति शेषः ननूपमानस्य चंद्रादेराह्लादविशेषरूपप्रयोजनसत्वात्कथमनर्थकत्वम
त आह उपमेयस्यैवेति उपमानधूर्वहत्वेन उपमानकार्यकारित्वेन अयं चोपमानकैमर्थ्ये हेतुः
अतश्चोपमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्यं आह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात्कैम

१९ पत्र

राम

१९

38

र्थ्यमिति भावः उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनेति पाठे उपमानं प्रयोजकं यस्या इति बहुव्रीहिः ननूपमा
नकैमर्थ्यस्योपमा नाक्षेपश्चाक्षेप इति वामनसूत्रेण क्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीपत्वमत आ
ह उपमानप्रातिलोम्यादिति उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वमि
त्युक्तं तथा च प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात्प्रतीपान्तर्भाव एवोचित इति भावः तदोजस इति
नैषधीये नैषधवर्णनमिदं विधिर्बभ्रात तस्य नलस्योजसः प्रतापस्य तद्यशसश्च स्थितौ सत्यां इमौ सू
र्यचन्द्रौ वृथा प्रतापज्योत्स्नादेः कार्यस्य ताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चिन्तयदा यदा कुरुते तदा
भानोर्विधोश्च परिवेषस्य परिधेः कैतवाच्छलात्कुण्डलनां वैयर्थ्यसूचकां रेखावेष्टनां करोतीत्यन्व

अलं०चं० यः अत्र च नायं परिवेषः किंतु कुंडलनेत्या पद्धतौ कैमर्थ्यरूपप्रतीपयस्यांगत्वात्तयोरंगांगिभाव
लक्षणः संकरः यद्यत्पापमित्यादिवद्भुतत्वदेवीश्वाया अकरणं न दोष इति बोध्यं केचित् दंडिप्र
२० भृतयः अनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेन चात्राद्यभेदेन त्रयमेव गृह्यते न त्वंत्य
भेदद्वयमपि तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्यासंभवात् वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्या
पि नोपमांतर्गतिर्युक्ता चमत्कारं प्रति साधर्म्यस्य प्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् साधर्म्यनिबंधनउप राम
माननिरस्कार एव हि तत्र चमत्कृतिप्रयोजकतया विवक्षितो न तु साधर्म्यमेव मुखतश्चमत्कारितया २०
याविवक्षितमिति सहृदयसाक्षिकं एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपि न सादृश्यं चमत्कारितया प्राधा

40

न्येनविवक्षा किंतुद्वितीयतृतीयसदृशाभ्यवच्छेदोपायतयेति नतयोरप्युपमांतर्गतिर्युज्यते अन्यथा
सादृश्यवर्णनमात्रेणोपमांतर्भावे धैर्येलावण्यगांभीर्यप्रमुखैरस्त्वमुदन्वतः गुणैस्तुल्यैस्तुभेदोस्तुवपु
षैवेदृशेनते इतिव्यतिरेकालंकारस्याप्युपमांतर्गतिःस्यात् तत्रसाधर्म्यसमानाधिकरणवैधर्म्यमेव
चमत्कारेप्रधानं नतुसाधर्म्यमितिचेत् तुल्यमिदंप्रतीपादिष्वपीतिसहृदयैराकलनीयं एतदेवा॰
स्वरसबीजमभिसंधायोक्तं केचिदिति अन्येवामनादयः अत्रचास्वरसबीजंप्रागेवाविदितम् इ॰
तिप्रतीपप्रकरणम् रूपकंलक्षयति विषयभेदेति रूप्यतेइतरव्याहत्ततयाज्ञायते धर्मी
उपमेयं अनेनेतिरूपं तत्रूपमस्यासौ तद्रूपस्तस्यभावस्ताद्रूप्यंचद्रकारित्वादि विषयिणउपमा

अलं०चं०

नस्यअभेदताद्रूप्याभ्यांविषयस्योपमेयस्ययत्रंजनमिवरंजनंस्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति
यावत् तत्रूपकमित्यर्थः रूपकंतदित्येवपाठः रूपकंत्वितिपाठेतुतदित्यध्याहार्यं उपात्तविं
बाविशिष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतउपमानाभेदताद्रूप्यान्यतरत्तद्रूपकमितितु
निष्कर्षः मुखंचंद्रइत्यादौनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचंद्राभेदनिश्चयाल्लक्षणसम
न्वयः मुखमपरश्चंद्रइत्यत्रतुनचंद्राभेदोविषयः अपरइतिभेदस्याविवक्षितत्वात् अपितुचंद्रका
र्यकारित्वरूपंताद्रूप्यमितितत्रापिलक्षणसंगतिः नचतस्यमुखेसत्त्वात्कथमारोपइतिवाच्यं चंद्र
कार्यसजातीयकारित्वस्यैवमुखेसत्त्वादिति यद्यपिनामार्थयोरभेदान्वयानुरोधादिहापिचंद्रप

२२

राम

२२

)

दलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेन्वयाद भेदरूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदक रूपेणाभेदभाने एवाभेदरूपकत्वं तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभाने तु ताद्रूप्यरूपकत्वमिति तात्पर्य म् अत्र कमलमनं भसि कमलेचु कुवलये तानि कनकलतिकामित्यायतिशयोक्तिवारणायोपात्ते ति विषयविशेषणं आरोपश्च निषेधानंगकत्वेन विशेषणीयः तेनापह्नुतौ नातिव्याप्तिः भ्रांतिवार णायाहार्येति त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनं इदं श्रीखंडलेपेन पांडुरीकरणं विधोरि ति निदर्शनवारणाय बिंबाविशिष्टेति संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासाय निश्चये त्युक्तमिति संक्षेपः आधिक्ये त्यादि आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायां बोध्यं एवं न्यून

अलं० वं०

त्वमपि अनुभयं आधिक्यन्यूनत्वोभयरहितं अभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रं अयंहीत्यादि अयंवर्ण्यमानोराजा येन हेतुनापुरः नगर्यः शिवस्यापित्रिपुरदग्धृत्वात्सएवायमितिभावः तार्त्तियीकमिति तृतीयमेवतार्त्तियीकं तीयादीकक्स्वार्थेवाच्यइतिवार्त्तिकानुसारात् विलोचनविनेत्यन्वयः शंभुरिति अत्राप्ययमित्यनुषंजनीयं अन्यथातिशयोक्त्यापत्यारूपकोदाहरणत्वासंगतेः अध॰राज्यभावावस्थायां समदृष्टितां समसंख्यलोचनतां एकरूपलोचनवत्तांच मुखेंदुनेति अत्रेंदुपदमिंदुकार्यकारिपरं किमिंदुनेतिप्रसिद्धचंद्राद्भेदविवक्षणात् अतश्चंद्रताद्रूप्यरूपकमिदं नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकार्यकारिणिमुखाभेदभानान्मुखाभेदरूपकंस्यात्ननुचंद्रता

२२

शत

२२

द्रूप्यरूपकमितिवाच्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्येणमुखस्यस्वनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमा
त् विशेषणानुयोगिकस्यापिविशेषणसंबंधतायाः स्वामित्वस्यषष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चैत्रस्य
धनमित्यादावंगीकारात् एवंचमुखनिष्ठाभेदप्रतियोगीचंद्रस्तत्कार्यकारीचेतिबोधान्नमुखाभेद
रूपकापत्तिः मुखप्रतियोगीवाभेदस्याभानादिति एवमन्यत्राप्यूह्यम् असुधेति सुधासागरादिंदु
ता उत्पन्नाप्रसिद्धालक्ष्मीः इयंतुनतथेतिन्यूनत्वोक्तिः अतिरिच्यतइति निष्कलंकतया अधि
कोभवतीत्यर्थः लक्षणश्लोकंव्याचष्टे विषयमुपमानेत्यादि विषयिणोऽभेदेनरूपेणचेतिपाठः
रूपेणआह्लादकत्वादिनाताद्रूप्येण क्वचित्ताद्रूप्येणचेत्येवपाठः परमार्थतस्तुप्रामाणिकपुस्त

अलं० चं०

केषु विषयिणो रूपेण विषयस्य रंजनमित्ययुक्ततरः पाठः तेन तच्चेत्यादेर्न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम्
हरिद्रादिना पटादिरंजने प्रयुक्तस्य रंजनशब्दस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह अन्यरूपेणेति रूपं रूपकं पीतादि
कं अभेदताद्रूप्ये च तथा चान्यदीयधर्मेणान्यस्य तद्वत्तासंपादनत्वसाम्यादिह गौण्या रंजनशब्दप्र
योग इति भावः तच्चेति रंजनं चेत्यर्थः प्रसिद्धेति कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमाभेदेन लब्धात्मकमि।
त्यर्थः रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारणत्वादिति भावः अभेदेन रूपेण चेति पाठे तु तच्चेत्यत्र च
शब्दो हेत्वर्थकः तेन पूर्वोक्तस्यैव समर्थनमिति न पौनरुक्त्यं तावत् विधांतरोक्तेः प्राक् उद्देशक्र
मप्रातिलोम्येनेति निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः एतदेव विशदयति येनेत्यादि विशेषणेनेति

२३

राम

२३

तो तृतीया पुरदग्धत्वविशेषणहेतुकशिवाभेदानुरंजनादित्यर्थः ननु न्यूनत्ववर्णनेन भेदापकर्षयोः
प्रतीतेः कथं चमत्कारितेत्यत आह अभेदाद्युपादकत्वादिति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफल
कतया निषिद्धव्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेनाभेद
निश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः विभावनात् प्रकाशनात् चंद्रज्योत्स्नेति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः हे
भगवन् चंद्रज्योत्स्नावत् विशदं श्वेतं पुलिनं यस्य तथाभूतेस्मिन् शरद्याः शरयूनामकनद्याः सै
कते सिकतामयदेशे कयोश्चित् सिद्धतरुण्योः चिरतरं अतिचिरकालं वादरूपं द्यूतमभूत् कौ
हक् तत्राह एकः सिद्धयुवा केरभं देस्य विशेषं प्रथमं निहा। तं वक्ति वदति अन्यः कं सैव प्रथमं निहतं

अलं० चं०

वक्ति सः कंसकैटभयोर्निहंतात्वं तत्र तयोर्मध्ये पूर्वः को हत इति त्वं कथयेत्यन्वयः यद्यपि मुनि
प्रभृतावेव भगवन्नित्यामंत्रणमुचितं न राजादौ तथापि राज्ञो भगवत्तादात्म्यवर्णनादनौचित्यं परि
हरणीयं क्वचित्तु भवतेति पाठः अत्रज्योत्स्नापदेनैव चंद्रिकालाभेपि चंद्रपदं शारदपूर्णचंद्रपरतया

२४

नापुष्टार्थं पुष्पमालेत्यत्र पुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेति बोध्यं वादयोग्यतासूचनाययूनोरि
त्युक्तं अयंह्यासुदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतं पुरदाहकत्वरूपं साधर्म्यमुपात्तं इह तु नगदक्षक
त्वादिकं तत्कम्प्यमानमिति भेदः वेधा इति द्वेधा कांताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वविधाद्वयमुक्तं
भ्रमं बलवदनिष्टाननुबंधिसुखसाधनत्वभूतं सर्वेषामपि भ्रमाणां वेधसा निर्माणेपि बाधाः

राम

२४

वक्ष्येत्यमभिधानं अयमास्तइत्युदाहरणे शंभुसादृश्यंगम्यमानमिहत्वनासक्तिरूपंतदुपात्त
तिभेदः व्यागतइति राजानंप्रतिकवेरुक्तिः सेतुश्चमंथश्चेतिद्वंद्वः मथनंमथः अमृतमथः
द्वीपांतरेप्यपिनास्तुतरामेतत्द्वीपेनास्तीतिसूच्यते अद्यराजभावावस्थायां शंभुर्विश्वमिस्तत्रवि
श्वसंरक्षकत्वंसादृश्यमुपात्तं इहतुनेतिभेदः किंपयस्येति दयितांप्रतिनायकोक्तिः तववक्त्ररूपे
इंदुकार्यकारिणिसति अयमपरःप्रसिद्धःशीतांशुश्चंद्रः यत् उज्जृंभतेउदितोभवति तस्मात्तववक्त्रे
दुःपयस्यरुचिंकांतिंकिंनहंति प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्त्तत इतिन्यायात् प्रयोजनस्या
न्यतःसंभवेतदुज्जृंभणस्यासंगतेरितिकिंनहंतीतिका अपितुहंत्येवेतिपर्यवसानेतदुज्जृंभ

अलं०चं०

णां हृष्येति प्रतीतिपर्यवसानं एवमग्रिमवाक्ययोरपि ज्ञेयो मकरः केतनं चिह्नमस्य तथाभूतस्य समु
द्रस्य कामस्य चन्द्रस्य आलोकनमालोकप्रकाशश्च तन्मात्रेण अमृतेन दर्पाभिमानः उज्जृम्भणहेतुः स्या

२५

द्वेत् अयुक्तमेतत् यतः इहवक्त्रेंदोर्बिंबाधरे तदप्यस्त्येवेति समुचितपदाध्याहारे णायोजनीयम्
यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दाक्षेपक्षमत्वान्न तदुपादानेपि न्यूनपदत्वदोषः कार्यकारित्वमो
त्रेस्य नेनाभेदव्यावृत्तिः अस्या रमुखेंदुनेत्यत्र किमिंदुनेति पुनरुपादानमात्रं भेदाविवक्षाज्ञापकं इ
हत्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति विशेषः अचतुरवदन इति बादरायणो व्यासः भाले लोचनं य
स्येति व्यधिकरणत्वेपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः ननु हर एव पर इति विशेषणात्तदंशे एवनाद्भूष्यरूप

राम

२५

50

कस्मात् इतरांशेत्वभेदरूपकमेवेत्याशंक्याह अत्रेति त्रिष्वपीति एकत्रानेकारोपरूपायां रू
पकमालायामवैरूप्यायत्ता ऽत्पर्यग्राहकस्यैकत्र स्थितस्यापि साधारण्यमेवोचितमितिभावः अ
यमेवच साध्वीत्यादि पूर्वोदाहरणाद्विशेषः न्यूनरूपस्यैकेचमत्कारित्वं पूर्वमुक्तं इह तु संमत्याद्
दयति इदमिति यद्यपीत्यनंतरं सत्यमिति शेषः एकगुणहानौ अभिहितायामिति शेषः गुणसाम्य
दार्ढ्ये शेषगुणाद्युक्तसाम्यायोगव्यवच्छेदः चतुर्वदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणांतरसिद्ध
स्य च पुनर्वचनं शेषगुणाभावपरिसंख्यार्थं पर्यवस्यतीतिभावः अत्र च रूपकप्रभेदकत्वेनैवचम
त्कारोपपत्तौ नालंकारांतरत्वं न्यूनत्ववर्णनस्योपयुक्तं सामग्रीकालीनकार्याभावस्यत्वलंकारांत

अलं०चं०

रासंभिन्नस्यतद्वक्ष्यमाणंयुक्तमित्यस्वरसोमतमित्यनेनसूचितः किंमसुभिरिति जल्पेति मूर्खजल्पम
यसाधारणंचंद्रसंबोधनं ह्यपितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तभूतैर्भीरुमसुतायाद्मयंसामनःमयिनिमज्जने
निलीयतामितिमन्यसे किमितिसोपहासकाकुः त्वंमैवंमंस्था इत्यर्थः अत्रहेतुमाह किलनिश्चितं

२६

ममविबुधः पंडितःस्मरः तदर्थिकां सः प्राणनिर्गमकालीनमनः प्रवेशः अर्थो यस्यास्तांश्रुतिंतल्प
मुखेंदुपरां मनःप्रवेशाधिकरणत्वेनतल्पमुखचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति अयंकलंकिनइत्युदाह
रणेदोषश्चन्यत्वप्रयुक्तंशाब्दमाधिक्यं इहतुगुणविशेषप्रयुक्तंगम्यमानंतदितिविशेषः सावय
वत्वनिरवयवत्वादिति आदिनासमस्तवस्तुविषयत्वादिरूपैतत्प्रभेदानांपरंपरितत्वरूपभेदः

राम

२५

तस्यैवपरिग्रहः तथाहि सावयवं निरवयवं परंपरितंचेतित्रिविधंरूपकंतत्रैकंक्रमेणद्विवि-
धंसमस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्त्तिच केवलंमालाच श्लिष्टवाचकं अश्लिष्टवाचकंचेति श्लि-
ष्टाश्लिष्टभेदयोःकेवलमालारूपत्वाभ्यांमतंचतुर्विधमित्यष्टौभेदाः तत्रज्योत्स्नाभस्मच्छुरणध-
वलाबिभ्रतीतारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयं द्वीपाद्द्वीपंभ्रमतिदधती
चंद्रमुद्राकपालेन्यस्तंसिद्धांजनापरिमलंलांछनस्यछलेनेतियद्यरात्रौकापालिक्यारोपस्य
प्रधानतयावयविनोऽवयवरूपाणिज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरूपकाणीतिसावयवत्वं समस्तस्य
वस्तुनआरोप्यमाणस्यशब्दविषयत्वंचद्रष्टव्यं प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचांबिंदवःकुरजपु

अलं०चं०

ष्पबंधवः विद्युतां नभसि नाट्यमंडले कुर्वते स्म कुसुमांजलिश्रियमिवेत्यत्र प्रधानस्य नभसि नाट्य
मंडलत्वारोपस्यावयवभूतं विद्युतां नर्त्तकीत्वरूपकमार्थेन शाब्दमित्येकदेशे विशेषणाशाब्दतया
वर्त्तनादेकदेशविवर्त्तित्वम् कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखीं कांतोदंतं श्रुतमपि पु
नः प्रश्नयति यत् अनिद्रं यच्चांतः स्वपिति तदहं वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेम
लतिकामित्यत्र प्रेमलतिकामिति अमालारूपं निरवयवं सौंदर्यस्य तरंगिणी तरुणिमोत्कर्ष
स्य हर्षोद्गमः कांतेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः विद्यावक्रगिरां विधेरनवधिप्रा
वीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पंचशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रियेत्यत्र च मालारूपं निर

२७

यवंबोध्यं अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय· स्तूयते देवसद्वंशमुक्तारत्नं नकैर्भवानिति

वेणुकुलयोः श्लिष्टेन वंशपदेन कुले वेणुत्वारोपपूर्वकएवराज्ञि मुक्तारत्नत्वारोपइति श्लिष्टवाचकं

केवलं परंपरितरूपकं विद्यमानमित्याद्यावेवतदेवमालारूपं चतुर्दशश्लोकव्याख्यं कंदइत्यत्राश्लिष्ट

वाचकं केवलपरंपरितं पर्यंकोराज्यलक्ष्म्याइत्यादावालानं जयकुंजरस्येत्यादाचाश्लिष्टवाचकं

मालापरंपरितं चउदाहार्यं विस्तरभयान्नेहप्रपंच्यते इत्यलंकारिकचंद्रिकायांरूपकप्रकरण

म्॥ परिणामंलक्षयति परिणामइति विषयिनिष्ठायाःप्रकृतकार्योपयोगितायाअवच्छे

दिकाविषयात्मतापरिणतिः परिणामः साचविषयतादात्म्याध्यवसायविषयता एवंचविष

अ०लं०चं०

याभेदस्यैवविषयित्वविवक्षणात् दृगभिन्नेनाङ्गेनेतिस्वारसिकएवबोधः ननुरूपकइवदृङ्गिष्टा
ङ्गेदप्रतियोगिनाङ्गेनेत्यनुयोगित्वमुखइतिरूपकाङ्गेदोबोध्यः असमासेप्युदाहरति तीर्त्वेति मुरा
रिनाटकगतमेतत्पद्यं आत्मनात्ततीयः सीतालक्ष्मणसहितइत्यियावत् असौप्रक्रांतोरामः
भूतेशस्पर्शंभोमौलिमालारूपाममरनदीगंगांतीर्त्वातस्मैनाविकायगुहसंज्ञायनिषादपतये
सौमित्रेर्लक्ष्मणस्यमैत्रीरूपमात्तरंतरणमूल्यमुपकृतवान् उपकाररूपतयादत्तवान् अथोऽ
नंतरंचित्रकूटंप्रतिप्रस्थितवान् कीदृशः व्यामेनतिर्यक्प्रसारितभुजद्वयांतरालेनया
ह्यो तावत्परिणाहोस्तनोयासांतथाभूताभिःशबराणांव्याधानांयुवतिभिःकौतुकेनोदंचंनि विक

२९

राम

२९

संस्पर्शीलियत्रक्रियायांतथा कृच्छ्रात् क्लेशात् अतएवक्षणमन्वीयमानोऽनुगम्यमान इत्यर्थः
इतिपरिणामप्रकरणं   अथोल्लेखालंकारं लक्षयति बहुभिरिति एकस्य बहुधोल्लेखादि
त्यन्वयः उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः हेतौ पंचमी तथा चैवंविधोल्लेखाद्धेतो रुल्लेख इष्यते उ
ल्लेख इति व्यवह्रियत इत्यर्थः व्यवहारं प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वात् स्त्रीभिरिति स्वर्दुः स्वर्गसंबं
धीद्रुमः कल्पतरुः कालोपमः सपत्नैरेताराजाश्लोकं व्याचष्टे यत्रेति नानाविधेति सौंदर्यदातृत्वशु
रत्वादिरूपेत्यर्थः तत्तद्धर्मेति रूच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः एतच्च स्वरूपकथनं नतु लक्षणांतर्गतं
ननु द्वाभ्यां गृहीतस्यापि निमित्तद्वयवशात्प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽव्याप्तिरत आह अनेकेनेत्यादि तथा

अलं०चं० च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः एवं च गृहीतविषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्यो
ल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः वक्ष्यमाणोल्लेखप्रभेदसाधारण्यपयान्यतमत्वप्रवे
शः तद्विवेचनं तद्व्याख्यानावसरे करिष्यामः अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तं एकस्योल्लिख्यमानत्वमि
२९ त्येतावदुक्तौ विद्याविक्रमसौंदर्यतपसां निधिमागतं पश्यंति विबुधाः स्वःस्त्रियोहयाश्वको
तुकादित्यत्रातिव्याप्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तं न चोल्लिख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु उक्तो राम
उदाहरणे प्रकारस्यैकस्याप्यनुल्लेखादेवानतिप्रसंगादिति वाच्यं एवमपि नृसत्त्वद्वाजिराजिप्र २९
खरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालैरालोकालोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते विश्रांति

कामयं तेरजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः काकाः क्रंदंति शोकानलविकलतया किंच नंदंतु २
काइत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनोऽनेकैर्लोकैः कोकोलूकैर्गृहीतत्वभिरेकेनैव रजनीत्वेन प्र
कारेणोल्लेखेनादति व्याप्तेर्वारणाय प्रकारेनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात् सिंजाने मंजरीतिस्त
नकलशयुगं चुंबितं चंचकेस्तत्र त्रासोल्लासलोलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदृष्टाः तल्लो
पायाल्लयं तस्याः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकैरित्यं चोल्लेख सिंहत्वदरिमृगदृशां ना
प्परएपं शरण्यमित्यनेकगतभ्रांतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमेकस्येत्युक्तमिति संक्षेपः
यथार्हमिति स्त्रीभिः कामत्वोल्लेखेनासां रुचिरनुरागः प्रयोजकः अर्थिभिः कल्पतरुत्वोल्लेख

अलं०चं०

तेषांलिप्स्याप्रयोजिकाशत्रुभिर्यमतोल्लेखेतेषांभयंप्रयोजकमित्येवंयथायोग्यमित्यर्थः उदाहरणांत
रमाह यथावेति श्रीकृष्णस्यमथुराप्रवेशवर्णनं शौरिःश्रीकृष्णःवृद्धाभिर्गजवातेतिदृष्टइत्याद्यन्व
यः सकौतुकं सोत्कंठमिति दर्शनक्रियाविशेषणंसर्वत्रसंबध्यते श्लोकंव्याचष्टे यइति तथा महा

३०

ग्राहग्रहणेन युवतिसमूहैः तरुणीसमूहैः पूर्वमिति उदाहृतइतिशेषः उल्लेखइत्यनुषज्यते आरो
परूपकसंकीर्णइतिपाठे आरोपःस्वरूपंयद्रूपकंतत्संकीर्णइत्यर्थः आरोपरूपरूपकेपिपाठ

राम

स्तुस्पष्टार्थएव उल्लेखप्रभेदांतरमाह एकेनेति व्याचष्टे ग्रहीतृति विषयभेदादित्यनंतरमेकस्येति

३०

शेषः विषयपदमाश्रयसंबंधिनोरुपलक्षणं अतएवलक्षणेग्रहीतृविषयादीत्यादिपदेन तत्से

ग्रहः कृतः तत्रविषयसप्तमीनिर्दिष्टोविषयइत्युच्यते अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्टस्त्वाश्रयः षष्ठ्यादि
निर्दिष्टः संबंधीतिविवेकः गुरुरित्यस्यार्थकथनंमहानिति गुरुर्महतिवाच्यवदिति विश्वकोशात्
यदुरितितुतत्पर्यवसितार्थकथनं यदुर्दक्षइत्यादिनाकीर्त्तिविषयेर्जुनोधवइतिवत्पार्थइत्यर्थोनर
स्यधनुर्विषयेभीष्मोभीषणइतिवत्गांगेयइत्यर्थोनरस्यचसंग्रहः भीष्मस्तुभीषणेरुद्रेगांगेयेच
निशाचरइतिविश्वः क्रोडीकरणात् एकवृंतगतफलद्वयन्यायेनसंग्रहणात् अंकुशमिति कपा
लिनोहरस्यभागधेयंभाग्यंतत्त्वेनाध्यवसितं पार्वतीस्वरूपंचित्तेआविरस्तुप्रकटीभवत्वितिसंबं
धः किंभूतं कुचयोःकुचविषयेअंकुशंस्थूलं एवमग्रेपिविलग्नोमध्यः विलग्नोमध्यलग्नयोरिति

अलं॰चं॰

३१

विश्वः विपुलं आयतं अधरे अधरोष्ठे अरुणमारक्तं अरुणाधरमितिपाठस्तु प्रक्रमभंगादयुक्तः
चिह्ने इति करुणशालीत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेन संबध्यते एवं तुषारास्त्रापसव्यातेतामसेषु चतापि
नः इंगितास्तारकाशत्रो र्भूयासुर्मम भूतय इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः यमः प्रतिमहीभृतांकु
तवहो सितत्रीहृतां सतां खलु युधिष्ठिरो धनपतिर्धनाकांक्षिणां गृहं शरणमिच्छतां कुलिशकोटि
भिर्निमितं त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्राकृत इत्यादौ संबंधिभेदप्रयुक्तश्चोल्लेखोद्रष्टव्य इति

एम

३१

दिक् इत्यलंकारचंद्रिकायामुल्लेखप्रकरणम् अथ ज्ञानप्राधान्यसाम्यात्स्मृत्यादीनलं
कारांल्लक्षयति स्यादिति स्मृतिभ्रांतिसंदेहैर्व्यवहर्तव्यतया हेतुभूतैस्तद्वंकं तेषामेकस्तद्वंकः

62

तदंकोविद्यतेअस्मिन्तथाभूतं मत्वर्थीयाचूप्रत्ययात् अकश्चिदिहसंज्ञेतियावत् तेनतत्संज्ञासंज्ञि
तमित्यर्थः अलंकृतित्रयंव्यवहारविषयःस्यादितियोजना एवंचस्मृतित्वभ्रांतित्वसंदेहत्वानित्रीणिल
क्षणानि तत्रस्मृतित्वंतावत्स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः भ्रांतित्वंविशेष्यावृत्तिप्रकारक
ज्ञानत्वं संदेहत्वंतुनिश्चयभिन्नत्वेसतिसंभावनाभिन्नज्ञानत्वंपारिभाषिकंस्मृतिभ्रांत्यादिवारण
यसत्यंतं उत्प्रेक्षावारणायसंभावनाभिन्नेति चमत्कारित्वंपुनरखिलालंकारसाधारणलक्षण
त्रयेपिनिवेशनीयं तेनसघटइति स्मृताविदं रजतमितिभ्रांतावयंस्थाणुःपुरुषोवेतिसंशये
चनातिप्रसंगइतिध्येयं गाहते आकलयतिस्मरयतीतियावत् सदृशपान्निबध्यमानैरितिचम

त्कारित्वोपलक्षकं नन्वेतस्यापि स्वातंत्र्येण लक्षणे प्रवेशः सादृश्यामूलकानामपि स्मृत्यादीनां चमत्का
रित्वे लंकारतापा अनिर्वाच्यत्वात् चमत्कारित्वैकजीवातुत्वात्तस्याः अचमत्कारित्वे तु तेनैव वारण
मिति व्यर्थसादृश्यहेतुकत्वविशेषणं नचैतदेवोपादीयतां नतु चमत्कारित्वविशेषणमिति वाच्यम्
उदाहृतेषु सादृश्यमूलेक स्मृत्यादिष्वतिप्रसंगवारणार्थात्तस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः दिव्यानामि
ति माघे जलक्रीडावर्णनप्रस्तावे पद्यमिदं शौरिः श्रीकृष्णः अंभसः जलात् उत्तरंतीनिर्गच्छंतीः स्त्रि
यमिव श्रीसदृशीं कांचित्सुरस्त्रादये उदीक्ष्य जलनिधिमंथनस्य अस्मार्षीत् स्मृतवान् अधीगर्थेति
कर्मणि षष्ठी किंभूतां दिविभवा दिव्यास्तेषां देवानामपि सौंदर्यातिशयेन कृताश्चर्यां तथा स्फुर

ना अरविंदेन कमलेन चारुः रमणीयः हस्तोयस्यास्तथाभूतां तथाचैवंविधनायकासदृशलक्ष्मी
स्मरणात्तत्संबंधिजलनिधिमंथनस्मरणमितिभावः अत्रेश्रियमिवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयो
रंगांगित्वलक्षणः संकरः पालाशेति वक्रिमलौहित्यरूपसादृश्यात्भ्रांतिः अलिः भ्रमरः सोपि
शुकोपि भ्रांतिनिबंधन इति भ्रांतिप्रयुक्त इत्यर्थः जीवनेति जीवनं जलं प्राणसंयोगश्च अथवा
जीवनेनेति जीवनं जैधनं नम्राः अधोमुखाः विनीताश्च उन्नताः ऊर्ध्वमुखाः उद्धताश्च घटीयं
त्रं एकरज्जुसंबद्धघटमालारूपं भाषायां राहट इति प्रसिद्धं अप्रसिद्धेति घटीयंत्रसंबंधिनो
उत्कृष्टकनिष्ठयोः कोट्योः प्रसिद्धेरिति भावः इत्यलंकारचंद्रिकायां स्मृतिभ्रांतिसंदेहप्रकरणम्

अलं०चं०

अथापह्नुतिः तत्र तावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपितागां गोत्वान्यतरत्वन्निषेधोपह्नुतिरित्यपह्नुति सामा
न्यलक्षणं निषेधश्च नञादिसत्त्वेवाच्यः क्वचित्तु तदभावात्कैतवादिपदैः परमतवादिपरैः नत्वोपन्या
सादिभिश्च व्यंग्यः तथा क्वचिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणः क्वचित्तु तद्व्यधिकरणइतिविवेकः
एवमभेदः क्वचिदारोप्यमाणः क्वचित्तु स्वाभाविकएव तत्प्रतिपत्तिरपि क्वचिद्व्यंजनया प्रायशस्तुवा
च्यवृत्त्येति बोध्यं निषेधोपह्नुतिरित्येतावदुक्तौ नद्यूतमेतत्कितवक्रीडनं निशितैः शरैरिति प्रसि
द्धनिषेधानुवादरूपे प्रतिषेधालंकारेतिव्याप्तिरतो भेदप्रतिपत्तिनिरूपितेत्यादिविशेषणमुपात्तेः
तत्र हि युद्धप्रवृत्तं कितवं प्रति युद्धे द्यूतत्वाभावो निर्ज्ञीतोपि कीर्त्यमानो द्यूतएव तत्प्रागल्भ्यं नतु युद्ध

३३

राम

३३

इत्युपहासार्थो ननु युष्माभेदप्रतिपत्त्यंगं तस्यास्तदुपन्यासं विनापि सिद्धत्वात् नाप्यंगीभूतः निर्ज्ञा
तत्वेन तदुपायानपेक्षणादिति तद्वारणं अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगित्वमात्रोक्तौ शुद्धापह्नुतिहेत्व
पह्नुतिपर्यस्तापह्नुतिकैतवापह्नुतिष्वव्याप्तिः तत्र सर्वत्र नायं सुधांशुरित्यादेर्निषेधस्य व्योमगंगा
सरोरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदंगत्वयांगित्वाभावात् अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगत्वमात्रोक्तौ
च भ्रांतापह्नुतिछेकापह्नुत्योरव्याप्तिः तयोर्भ्रांतिशंकारूपनिवारणरूपनिषेधस्य प्राधान्येनाभे
दप्रतिपत्त्यंगत्वाभावात् ततस्तदन्यतरवत्त्वनिवेशः तदाहुः साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वप
ह्नुतिः अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेयाप्यपह्नुतिरिति सर्वं चैतत्तदुदाहरणव्याख्यानावसरेऽ

क्तौभविष्यतीतितन्नपंचितं एवंसामान्यलक्षणंमनसिनिधायशुद्धापह्नुत्यादिभेदांस्तल्लक्षणमुपक्रमते
शुद्धापह्नुतिरितिं लक्षणंव्याचष्टे वर्णनीयइति कविमतेर्विकासःस्फूर्तिशालिता तथाचोपमेयेउप
मानारोपफलकउपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापह्नुतिरितिलक्षणमितिभावः अत्रचानुक्त
निमित्तत्वकैतवादिपदाव्यंगत्वंचनिषेधविशेषणंबोध्यं तेनहेत्वपह्नुतौकैतवापह्नुतौचनातिप्र
संगः कांतःकिंनहिनूपुरइतिछेकापह्नुतौतूपमेयधर्मस्यकांतत्वस्यनिषेधसत्वादतिप्रसंगवा
रणायाद्यंविशेषणं तत्रहिनकांतत्वनिषेधोनूपुरारोपार्थोपितुनूपुरारोपएवशंकितकांतत्वनि
षेधार्थइतितद्व्यावृत्तिः पर्यस्तापह्नुतिवारणायोपमेयधर्मेत्युक्तं तत्रोपमानधर्मस्यैववसुधांशुत्वादे

निषेध इतिनानिव्याप्तिरितिसर्वंसुस्थं पुंडरीकेति पुंडरीकं सितांभोजमित्यमरः एवंचसरोरुहपदं
विशेषपरमितिभावः अंकमिति इंद्रीदलितस्य स्फुटितस्येंद्रनीलमणेः शकलवत्श्यामंयत्तद्दरीदृश्य
नेतस्केपिकवयः अंककलंकंत्रासंशंकिरे शंकितवंतः परे अन्ये जलनिधेः पंकंमेनिरे कतिचित्पुनः
सारंगंसंजगदिरे अब्रुवन् परे इतरे भुवः भूमेश्छायां भूछायां ऐच्छन् विभाषासुरासेनाछायेत्यादिना ^
क्लीवत्वं वयंतु सांद्रंघनं निशि रात्रौ पीतं अतएव कुक्षिस्थं अंधतमसं गाढध्वांतं आचक्ष्महे ब्रूमः इत्यन्वयः
औत्प्रेक्षिका उत्प्रेक्षामात्रविषयाः कलंकाद्यः अपिना स्वाभाविकस्य भूछायत्वस्य समुच्चयः अर्थ
सिद्ध इति नायंसुधांशुरित्यत्र नेतिशब्दोपात्तत्वाच्छाद्यः इह तु परमतत्वोत्कीर्तनेन स्वानभिमतत्वसूच

नादर्थगम्यइत्यर्थः एकत्रानेकापह्नवरूपकतयाप्यत्र वैचित्र्यंबोध्यं हेत्वपह्नुतिमाह सएवेति शु
द्धापह्नवएवेत्यर्थः युक्तिपूर्वइति योज्यतेसाध्यमनेनेतियुक्तिर्हेतुः तत्पूर्वस्तत्सहितइत्यर्थः तथाच
शुद्धापह्नवलक्षणएवानुक्तनिमित्तइत्यस्यस्थानेउक्तनिमित्तइत्युक्तौहेत्वपह्नुतिलक्षणंसंपद्यतइति
भावः नेंदुरित्यादिविरहाकुलोक्तिः तीव्रोदारुणोयतः अतोनेंदुः निशिरात्रौसत्वान्नार्कः और्वस्तुव
डवानलइत्यमरः नैशत्वेति निशिभवोनैशस्तत्वमित्यर्थः अत्रापिचंद्रत्वंस्वाभाविकोधर्मः सूर्यत्वं
त्वौत्पेक्षिकमितिबोध्यं मंथानेति मंथानोमंथनदंडः सचासौभूमिधरःपर्वतोमंदरस्तस्यमूलभागे
यत्शिलासहस्रंतेनसंघट्टनाघोत्रणास्तस्यकिणाश्चिह्नमिंदुमध्येस्फुरन्तिप्रकाशन्ते छायाभूमेःमृगोह

रिणः शशांकः शशः इत्येषाअन्तिपामराणांमूर्खवर्तमानामुक्तिः हियस्मात्तेषांछायादीनां तत्र इंदुमध्यभा
गेकथंचिदपिकेनापिप्रकारेणप्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः वैशाखमंथमंथानमंथानोमंथदंडके इत्यमरः
नास्तीतीतिहेतोरित्यर्थः पर्यस्तापह्नुतिमाह अन्यत्रेति सःअपह्नवः तथाचतदारोपार्थस्तस्यापह्न
वइतिइतिलक्षणं निषेधस्यचनस्वाधिकरणेप्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवोनवास्वाधिकरणेस्वारोप
इत्यर्थसिद्धमेवारोपस्यान्याधिकरणत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तं अतएवपर्यस्तापह्नुतिरित्युच्यते पर्यस्ता
आरोपविपरीताआरोपव्यधिकरणेतितदर्थात् नचचंद्रेचंद्रत्वनिषेधस्यकथंमुखेतदारोपार्थत्व
मितिवाच्यं आरोपदार्ढ्यसंपादकत्वेननिषेधस्यतदर्थतायाअनुभवसिद्धत्वात् अतएवदृढारोप

३६

अलं॰चं॰

३६

रूपकमेवेदं नापह्नुतिरिति प्राचां सिद्धांतस्तदनुसारेणैव चचित्रमीमांसायां प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्व
प्रकल्पनमित्यपह्नुतिलक्षणमुक्तं इह त्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायं प्रभेद उपदर्शितः सामान्यल॰
क्षणाभिप्रायेणापह्नुतत्वेनोक्त इति निरवद्यं हालाहल इति हालाहलो विषं नैव भवति किंतु रमा लक्ष्मी
र्विषं जनाः परं केवलमत्रास्मिन्विषये व्यत्ययं वैपरीत्यं मन्वते अभ्युपगच्छंति कुतस्तत्राह यस्मात् शिव
स्तं हालाहलं निपीय सुखं न जागर्ति हरिस्तु इमां रमां स्पृशन्सन् निद्रया मुह्यति स्मरन्निति पाठे स्म
रन्नपि मुह्यति किमु स्पृशन्नित्यर्थः तथा च रमाया विषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः हालाहलस्य तत्वा
पह्नवे च जागरसुखप्रयोजकाभावमिति बोध्यं हालाहलो विषे इति विश्वः अत्र स्पृशन्मुह्यतीति कार्य

राम

३६

कारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः सा॰ हेतूक्तिः तत्स्थेति हेतूक्तितदनुक्तिरू
पभेदादित्यर्थः पूर्वापह्नुतिवत् शुद्धापह्नुतिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापह्नुतिः हेतुपर्यस्तापह्नुतिरि
त्येवं द्विप्रकारत्वं भ्रांतापह्नुतिरिति अन्यस्य अप्रकृतस्य भ्रांतिवारणे वार्यतेऽनेनेति वारणं तथाच
भ्रांतिवारकेन तत्त्वाख्यानेन सतीत्यर्थः भ्रांतं भ्रमः भावे क्तः भ्रांत्यपह्नुतिरित्यर्थः एवंच तत्त्वकथनहेतुकं
भ्रांतिविषयनिषेधो भ्रांतापह्नुतिरिति लक्षणं बोध्यं तस्य॰ तापकारित्वरूपस्मरवृत्तांतस्य नागरि
केति नगरे भवो नागरिकस्तं प्रति ग्रामीणस्य प्रश्नः समधिकापश्चांतरेभ्यः उन्नतिरुद्ग्रता यस्यैवंभूत
उभयत्र मुखपृष्ठभागयोः पुच्छं यस्यैवंभूतः लक्ष्यकोयं महिष इति नहि नहीत्युत्तरं महिष इत्यनुषज्यते

अलं० चं०

३७

अयंकरिकलभः करिशावकः कलभः करिशावक इति कोशात्कलभ इत्येतावतैव सिद्धे करिपदमुत्क
ष्टकरिबोधार्थं अयमस्य शुंडादंडो न तु पुच्छमिति पुच्छ इति पाठोप्यदुष्टश्चोदित्वात्साधकरेव अप्रयुक्तत्वं
तु तत्र परं विचार्यमिति पूर्वोदाहरणे संदेहरूपभ्रांतिविषयज्वरत्वापह्नवः ज्वरः किमिति प्रश्नेन तत
द्विषयसंदेहावगमात् इहा तु महिषत्वरूपे निश्चये भ्रांतिविषयमहिषत्वस्येति ततो भेदः जटेति वि
रहिण्या इयमुक्तिः हे कुसुमशरधुरागने हरस्य भ्रांत्या मां किं कुतः प्रहरसि पीमयसि यतो नेयं जटा

राम

३७

किं तु वेणीकृतः अवेणी वेणी संपद्यते तथाकृतः कचानां कलापः तथा तगरैले गरलं नैतत् अपि
तु इयं कस्तूरी एवं शिरसि नैषा शशिलेखा किं तु कुसुमं तथा इयमंगे भूतिर्भस्म न भवति परं तु प्रिय

विरहाज्जन्मयस्यैवंभूतोधवलिमापांडिमेति अवर्ज्योबहुव्रीहिर्व्यधिकरणोजन्माद्युत्तरपदइतिवा

मनसूत्राद्यधिकरणोपिबहुव्रीहिर्नदुष्टः कल्पितेतिकुसुमशरेत्यादिनाउत्प्रेक्षितेत्यर्थः विषेधमात्रो

न्नेयेति निषेधस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादितिभावः मेनेइत्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजंतूपमाबोधकस्येवादेर

सत्वेपितदुपगमेरूपकस्याप्युपमात्वंस्यादितिस्पष्टमेव छेकापह्नुतिरिति छेकोविदग्धस्तत्कृताअ

पह्नुतिः छेकापह्नुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः वाक्यान्यथायोजनहेतुकः शंकिततात्विकवस्तुनिषेधइ

तिलक्षणं अन्यस्यशंकातइत्यन्यशंकायानिवर्त्तनीयत्वेनहेतुतयाव्यपदेशः संतापातस्ताततीनिव

त्र अचैतेस्तद्यापह्नुतिरितिवारणायाद्यंविशेषणं ममकिलश्रुतिमाह तदर्थिकामित्यधिकताद्रूप्य

अलं०चं०

३८

रूपकवारणाय शंकितेति नचानेनैव श्लेषापह्नुतिवारणा वाक्यत्वादित्यर्थमिति वाच्यं कस्यवानभवे
द्रोषः प्रियायाः सव्रणेधरे सभृंगं पद्ममाघ्रासीर्वारितापि मयाधुनेति व्याजोक्तावतिप्रसंगवारकत्वेनत
त्सार्थक्यात् यद्वक्ष्यति छेकापह्नुतेरस्याश्चायं विशेषो यत्तस्या वचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः अ
स्याः माकारस्य हेत्वंतरवर्णनेन गोपनमिति तथ्यनिह्नव इति तात्विकनिषेध इत्यर्थः नूपुरो मंजीरः
मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः नर्मसखी क्रीडासखी प्रत्रकांतपरायाः प्रजल्पन्मत्पदे लग्न इ।

राम

३८

त्युक्तेर्नूपुरतात्पर्यकत्ववर्णनेन कांतत्वापह्नवो मुख्यः नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तु तदंगमिति बोध्यं
सीत्कारमिति सीत्कारं तदनुकारि मुखध्वनिं शिक्षयति अधरं अधरोष्ठं व्रणयति व्रणोस्यास्ती

76

व्रणी व्रणितं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच् तथा रोमांचं तनोतीति विस्तारयन्तीति वाक्यत्रयं नागरि-
काभिप्रायेण प्रियसखीप्रतिक्रियायुक्तं तदाकर्ण्य नागरिकः किमु मिलित इति शंकितवतीमन्यां प्रति
तच्छंकानिवृत्तये न हीत्यादिना हेमंतपवनपरत्ववर्णनेन तात्विकस्य नागरिकस्यापह्नवः सीत्कारादि
क्षतादिकर्तृत्वस्य नागरिक इव पवनेतिसत्वात् तदाह अर्थयोजनयेति विवक्षिताविवक्षितसाधारण
स्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः इदमित्युदाहरणमिति च तात्पर्याभिप्रायेणैकवचनं
हेमंतशब्दात्तत्रभव इत्यर्थे सर्वत्राण् तल्लोपश्चेत्यणि तलोपे च हेमन इति रूपसिद्धिः प्रज्वलन्नित्यु
दाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथायोजनमिह त्वनेकेषामिति भेदः शब्दयोजनयेति अर्थभेदेऽपि शब्द

अलं०चं० ३९

श्लेषमात्रेणेत्यर्थः पद्मेइति क्रीडायाविटोभोक्ताक्रष्मोवोयुष्मान्पातुरक्षत्विति संबंधः कीदृशः
इतिउत्स्वप्नवचः स्वप्नेउक्तमुत्स्वप्नंवचनमर्थात्क्रष्मस्यअनुभाष्यअनूद्यराधयानिर्भर्त्सितःसन्त
त्ववचनंतस्यरमेवराधापरमेवव्यपदिशन् कथयन् इतिकिं हेपद्मेरमेत्वन्नयनेसततंस्मरामि
नीलेभवत्याःकुंतलेकेशपाशेममभावोंतःकरणवृत्तिरूपःमुह्यतिमोहंप्राप्नोति ननुचिंतासंगोनि
वर्त्यतां तत्राह किंकरोमि अकिंचित्करोस्मि यतस्तोतवमहितैःपूज्यैःविभ्रमैर्विलासैःक्रीतोस्मि ३९
मूल्येनगृहीतोस्मीति किंकरोस्मीतिक्वचित्पाठोयुक्ततरः तत्रचास्मीत्यहमर्थोकमव्ययं अहं
किंकरोदासः क्रीतोस्मीत्यर्थः राधापरत्वेतुहेराधेइत्यर्थात्संबोधनं पद्मरूपेत्वन्नयनेस्मरामी

78

तिविशेषः शेषंपूर्ववत् अत्ररमासंबोधाकस्तयनस्मरणरूपोनवाक्यार्थोपितुल्यत्वसंबोध्यकपद्मरू
पत्वन्नयनस्मरणरूपइत्यपह्नवः तत्परमेवतथ्यपदिशन्नित्यनेनप्रकाश्यते नचात्रार्थस्यरमाए
धासाधारणत्वमपितुपद्मइतिलिंगवचनश्लिष्टशब्दयोजनेनैवेति विषयांतरेति विवक्षितविषयभि
न्नेत्यर्थः अवस्थाजाग्रत्स्वप्नादिरूपावदंतीति पत्योभर्त्तरिसखीधियासखीभ्रमेणजारवृत्तांतस्व
कामुकवार्त्तांवदंतीधूर्त्ताकाचित्पतिंबुध्वासखीत्यादिवाक्यशेषमपूरयत्पूरितवती सखीतिपुनः
संबोधनमप्रतार्यतास्वेनाय ततः उक्तवृत्तांतानंतरंप्रबुद्धाजागरणवती अत्रनासौजाग्रदव
स्थाष्टत्तांतः किंतुस्वाप्निकइत्यवस्थाभेदयोजनयापह्नवः सखीत्यादिवाक्यशेषेणप्रकाश्यते

अभिव्यक्तौ

अलं०चं०

कैतवापह्नुतिरिति लक्षणनिर्देशः व्याजाद्यैः परैर्निह्नुते व्यक्तौ सत्यां कैतवापह्नुतिरिति व्यवहर्तव्य
मित्यर्थः कैतवोनापह्नुतिरिति मुख्यत्वेः व्याजाद्यैरित्यनेनमिषकपटछलच्छद्मकैतवादयो ग्राह्य
ते एवंच कैतवादिपदघटितापह्नुतित्वलक्षणं बोध्यं नाराचाः बाणाः दृक्पातः कटाक्षः अपह्नवः नि

४०

षेधः प्रतीयतइति असत्यत्वस्यविषयबाधाधीनत्वादितिभावः रिक्तेष्विति ग्रीष्मवर्णनं तरवोर

क्षाः वारिणो जलस्यकथयावार्तयापि रिक्तेषु शून्येषु विपिनस्यारण्यस्योदरेषु मध्यप्रदेशेषु जलं

अर्थयंते प्रार्थयंते कीदृशाः मध्याह्ने जृंभितः प्रवृद्धो यो महानातपउष्णं तस्यतापस्तपनं तेनतप्ताः

संतप्ताः किंकृत्वा स्कंधांतरात् प्रकांडाभ्यंतरात् उत्थितो यो दवाग्निर्दावानलस्तस्य याशिखाज्वा

राम

४०

त्रातस्याछलेन जिह्वांप्रसार्येति अस्त्रीप्रकांडःस्कंधःस्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्यमरः अत्रने
यंदवाग्निशिखा अपितुजिह्वेतिछलपदात्प्रतीयते अत्रचानभिहितवाच्यतादोषनिरासायकथ
यापिवनोदरेक्षितिपठनीयं इत्यपह्नुतिप्रकरणं उत्प्रेक्षांलक्षयति संभावनेति अत्रोत्प्रेक्ष्येत्यनं
तरंसाच त्रिधेत्यध्याहार्यं तथाचसंभावनाउत्प्रेक्षापदवाच्यास्यात् साचवस्तुहेतुफलरूपेण
त्रिधेत्यर्थः वस्तुहेतुफलानांच संभावनाधर्मत्वं स्वविधेयकत्वसंबंधेन तेनवस्तुहेतुफलविधेय
कत्वेनेतिपर्यवसितार्थः वस्तुत्वंचहेतुत्वेनफलत्वेनवाविवक्षितंयत्तद्भिन्नत्वं नातोवस्तुत्वस्य
केवलान्वयितयाविभागासंगतिः उक्तेत्यादि अत्र० आसामुत्प्रेक्षाणांमध्येआद्यावस्तूत्प्रेक्षा

अलं० चं०

४९

दुक्तं चोनुक्तं चोक्तानुक्ते आस्पदे यस्या इति विग्रहः आस्पदं चोत्प्रेक्षाया धर्मिरूपो विषयः सिद्धा
सिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत् धूमेति तमः कोकीविरहश्शुष्मणां धूमस्तोमं शंके इत्यन्वयः कोकस्य
चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहरूपाणां शुष्मणां अग्नीनां संबंधिनं धूमसमूहमित्यर्थः लिंपं
तीवेति अत्र तम इति नभ इति च कर्तृपदं रक्ताविति यादिर्दयितां प्रति नायकस्योक्तिः तवमृदुलौ सु
कुमारावंघ्री चरणौ ध्रुवं भुवि विक्षेपणाद्धेतोः रक्तवर्णाविति त्वन्मुखेतित्वन्मुखाभेछया पद्मगता
यास्त्वन्मुखकांते रिछया हेतुनेत्यर्थः वैरायत इति वैरं करोतीत्यर्थे शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमे
घेभ्यः करण इति क्यङ् मध्य इति मध्यंभागः कुचयोर्द्दैस्थैधरणार्थं कनकस्य दामभिः रज्जुभि

राम

४९

रितिनिर्गीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्या वल्लीभिः बद्धः किमित्यर्थः प्राय इति अर्धांकर्त्तप्रायः ब
क्रुधात्वच्चरणेन सहैकं प्राप्तुं नोयेजन्ते तपस्यतितपश्चरतीत्यर्थः कर्मणो रोमंथतयोभ्यां वर्त्तिचरो
रितिक्यङ् तपसः परस्मैपदं चेति परस्मैपदं लक्षणं परिष्कुरुते अन्यधर्मेति अन्यस्य विषयिणो
योधर्मस्तत्संबंधरूपेण निमित्तेन अन्यस्य अन्यविषयकं अन्यस्य विषयिणः तादात्म्येन संभाव
नमित्यर्थः अन्यस्येति षष्ठ्यर्थो विषयताधर्मितारूपा विषयिण इति षष्ठ्यर्थस्तु विशेषणरू
पाविषयता अन्यत्वेनोत्कीर्त्तितं च संभावनाया आहार्यतासूचनाय तथा च विषयिनिष्ठधर्म
संबंधप्रयुक्तं विषयधर्मिकं तादात्म्यसंसर्गेण विषयिविधेयकमाहार्यसंभावनमुत्प्रेक्षेति पर्य

वसितं तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमाहार्यतत्संभावनमितितु निष्कर्षः इतरांशस्यात्वावर्त्तकत
यास्वरूपकथनमात्रपरत्वात् मुखंचंद्रंमन्येइत्युत्प्रेक्षायांचंद्रनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मसंबंध
प्रयुक्तंमुखेचंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीतिलक्षणसमन्वयः बाधाद्यभावदशायांतुजायमानामु
खादौचंद्रादिसंभावना नोत्प्रेक्षेतितद्वारणायाहार्येति एतेनविरस्तुसंध्यापरुषंपुरस्तात्पतोर
जःपार्थिवमुज्जिहीते शंकेहनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतोमांभरतःससैन्यइत्यत्ररजोभ
रोद्गमनरूपससैन्यप्रत्युद्गतधर्मसंबंधप्रयुक्तायांभरतेतत्संभावनायामपिनातिव्याप्तिः तस्या
अनाहार्यत्वात् संभाव्यनंयदीत्थंस्यादित्यूहोन्यस्यसिद्धयइतिवक्ष्यमाणसंभावनालंकारविष

येयदि श्लेषो भवेद्व्यक्ताकथिताः स्युर्गुणास्तवेत्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयुक्तांतं सर्वातिशायिसौं
दर्यशंकेसंत्यवतोमुखं येनसामृगशावाक्षी सावित्रीतरलीकृतेत्यादावतिप्रसंगवारणाय नन्वि
ष्टेतिसंभाव्यमानवृत्तित्वंधर्मविशेषणं तत्रसावित्रीतरलीकारकत्वरूपोधर्मोमुखवृत्तिर्नतुसंभा
व्यमान उक्तसौंदर्यवृत्तिरितिनातिप्रसंगइतिदिक् वस्तुहेतुफलात्मता वस्तुहेतुफलतादात्म्यं न
तुसंबंधांतरेणोत्प्रेक्षायांअसंग्रहइतिचेन्न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिप्राचीनमतानुसारेणे
त्यमभिधानात् एतत्सूचनायैवलक्षणेत्रचतादात्म्योपादानमिति न्वेनलंकारसर्वस्वकारादिभिः
स्वरूपोत्प्रेक्षेतिव्यवहृतायास्तुरीयाया अपिसत्वात्त्रिविधेत्ययुक्तमित्याशंक्याह अत्रेति आ

सांमध्येयाप्रथमावस्तूत्प्रेक्षासैवस्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः विसृत्वरस्येतिप्रसरणशीलस्ये
त्यर्थः तमसइतिसंभावनेत्यनेनान्वेतिषष्ठ्यर्थोविषयता तमोविषयेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादी
त्यादिपदात्प्रसरणशीलत्वस्य संग्रहः प्रियैःपतिभिर्विघटिताविप्रयुक्ताः व्यापनस्येति ष
ष्ठ्यंतस्यपूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः एवमग्रेतनस्यतमसइत्यस्यापि अनुपादानादिति विषयि
वाचकाभ्यांलिंपतिवर्षतिभ्यामन्येनानुपादानादित्यर्थः यथाश्रुतेताभ्यामेवसाध्यवसानल
क्षणयोपादानादसंगतेः उक्तविषयमेवेति सकृदुच्चरिताभ्यांलिंपतिवर्षतिभ्यांशक्त्यालिं
पनवर्षणयोः साध्यवसानलक्षणयाचसाधारणधर्मपुरस्कारेणव्यापनस्यचोपस्थापनस्ययु

गपदृत्तिद्वयविरोधेनासंभवादित्याशयः स्मृतेः निरुक्तस्मृतेः उत्प्रेक्षणीयतया उत्प्रेक्षाविषयत
या अन्यत्र उत्प्रेक्षायां अन्वयासंभवादिति निराकांक्षत्वादितिभावः अतएवआख्यातार्थस्यक
र्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रासंभवान्वयादेव क्वचिदतएवेत्युत्तरमयमेवव्याख्यानग्रंथः प्रमार्
ल्लिखितो दृश्यते न्याभूतइति गुणभूतइत्यर्थः स्वक्रियेति क्रियांप्रति साधनत्वेनान्वितइत्यर्थः
अपेक्षितुं आकांक्षितुं नालंनसमर्थः तथाचनिराकांक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयोनसंभवतीतिभावः
एतेनतमस्लिम्पतिकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तं तस्यापिकर्तृविशेष
णत्वात् विवक्षितविवेकेनलेपनस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्च एवंचप्रधानभूतलेपनक्रियागोचरसंभा

अलं०चं

४४

वनैवनिगीर्णव्यापनविषयेतिसिद्धं नचयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शंक्यः तदनभ्युपगमात् केचि
दिति मतइतिचास्वरसोद्भावनं तद्वीजंतुतमोनभसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेनचवारद्वयमन्वयेक्ले
शः तथाधर्म्युत्प्रेक्षा साधर्मप्रयुक्ता धर्मोत्प्रेक्षातुतत्सहचरितद्धर्मसंबंधप्रयुक्तेतिलक्षणा
ननुगमः नचतन्निष्ठतत्समानाधिकरणान्यतरत्वेनधर्मनिवेशान्नाननुगमइतिवाच्यं सर्वत्र
सादृश्यनिमित्तायाएवोत्प्रेक्षायाःसंभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादि
ति हेतुत्वेनेति हेतुरूपतयेत्यर्थः हेतुत्वसंभावना हेतुरूपतासंभावना फलत्वेनफलरूप
तया एवमग्रेपिबोध्यं अथोदाहृतासूत्प्रेक्षासुबोधप्रकारःप्रदर्श्यते तत्रधूमस्तोममित्यादौ

राम

४४

कोकांगनाविरहानलसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमोविषयासंभावनेतिबोधः नामार्थयोरभेदान्व
यात् एवंमुखंचंद्रंमन्यइत्यादावपि नूनंमुखंचंद्रइत्यादौतुचंद्रत्वप्रकारकसंभावनाविषयोमुखमि
तिबोधः मुखविषयाचंद्रकारिकाचसंभावनातादात्म्यसंसर्गिकैव तथानुभवात् चमत्कारप्रयोज
कस्यसंसर्गांतरस्याभावाच्च एवेयंचंद्रत्वप्रकारिका संभावनातादात्म्यसंसर्गिकैव तथानुभवात्
च तस्यचंद्रोपसर्जनत्वात् एवंध्रुवेवादिशब्दसमभिव्याहारेपिबोध्यं लिंपतीवेत्यनुक्तविषयोत्प्रे
क्षोदाहरणेतुलिंपतिनासाध्यवसानलक्षणयालेपनव्यापनोभयसाधारणेनसांद्रमलिनीकारक
त्वादिनारूपेणोपस्थापितेनतमोव्यापनेलेपनसंभावनान्वयात् सांद्रमलिनीकारकतमःक

व्यंजनयोपस्थिते तमोव्यापने क्षेपनसं

अ॰लं॰ चं — र्द्दीकांगकर्मकत्वेपनप्रकारकसंभावनाविषय इति बोधः व्यंजनयोपस्थिते तमोव्यापने क्षेपनसं

तादृशसंभावनान्वय इति प्रदीपकृतः एवं वर्षतीत्यादावपि बोध्यं विक्षेपणात् ध्रुवमित्यादि हेत्व

त्प्रेक्षोदाहरणे हेतुः पंचम्यर्थः तत्र चाभेदेन प्रकृतस्यार्थान्वयः हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन

४५ — क्तत्वविशिष्टे तस्य प्रकारतारिसंबंधेन संभावनायां तस्याश्च विषयतया चरणयोरन्वयः तथा च

नूम्यधिकरणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकरक्तप्रकारकसंभावनाविषयौ वंघ्री इति बोधः न च ता

दात्म्यसंबंधेन हेतुविधेयकत्वाभावान्नेयं हेतूत्प्रेक्षा स्यात् किंतु तादात्म्येन तथाविधरक्तस्व

रूपोत्प्रेक्षैवेति वाच्यं विवक्षितविवेकेन विक्षेपणे हेतुत्वभेदस्योत्प्रेक्षणीयतया विक्षेपणांप्र

त्रिविशेष्यभूतस्यापिहेतोर्विधेयत्वोपगमात् मुखंचंद्रइत्यादिरूपकइवानुयोगित्वमुखस्याभेद
स्यविशेषणसंसर्गत्वाभ्युपगमेनचविशेषणे हेतुत्वभेदभानसंभवात् हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षाया
मुखतःप्रतीतावपिविवक्षावशेनहेतूत्प्रेक्षात्वेनैवव्यपदेशः यथादध्नाजुहोतीत्यत्रमुखतोदधि
विशिष्टहोमविधिप्रतीतावपिविवक्षितविवेकेनहोमेदधिविधित्वव्यपदेशइतिवाच्यं धर्मोत्प्रेक्षां
गीकारेदूषणस्यप्रागेवावेदितत्वात् अतएवहर्षोत्कर्षयामन्येललितनतनुतेपादयोःपद्मलक्ष्मी
रितिहेतूत्प्रेक्षामुदाहृतवतः प्रकाशकृतोपितत्रहर्षहेतुकत्वगमनतादात्म्यसंभावनमेवस्वाभा
विकेत्वगमनेभिमतं अस्मद्गुरुकरीत्यातुलक्ष्मीरूपेविषये यथोक्तहर्षहेतुकत्वगमनतादात्म्यसंभाव

अलं० चं०

नमुचितं लगनस्यधर्म्युपसर्जनत्वेन संभावनायामन्वयायोगादितिध्येयं एवं त्वन्मुखाभेच्छायेत्य
सिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपि बोध्यं विषयसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां बोधे विशेषाभावात् मध्य: किमि
त्यादिफलोत्प्रेक्षास्थले फलं चतुर्थ: तत्र चाभेदेन प्रकृतस्यार्थोन्वय: पूर्ववत् फलस्य च प्रयोजक
त्वसंसर्गेण बद्धत्वेन तत्प्रकारके-णते नैव बद्धे चान्वयस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनायामध्येयविष
यतया एवं च कुचधरणाभिन्नफलककनदामकरणकबद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयो मध्य इति
बोध: एवं प्रायोऽ्वमित्यादावपिफलं तुमुन्नोर्थ इतिपूर्ववदेव बोध: फलोत्प्रेक्षात्वं चोपदर्शित
रीत्योपपादनीयमिति कुचवक्त्रेपिविस्तरभयादुपरम्यते बालेंदुवक्राणीति नविद्यते विकासो

४६

राम

४५

येषां तान्यविकासानि तेषां भावात् विकाशरहितत्वाद्धेतोः बालेंदुवत् द्वितीयाचंद्रवत् वक्राणि तया
तिशयेन लोहितानि आरक्तानि पलाशानि पलाशकुसुमानि वसंतेन नायकेन समागमं प्राप्तानां वन-
स्थलीनाम् अंगनानां सद्यस्तत्कालसंभूतानि नखक्षतानीव बभुः शुशुभिरित्यन्वयः धूर्वेति धूम-
स्तोममित्यत्रेत्यर्थः ननु लोके संभावनायामिवशब्देन दृष्ट इत्यत आह अस्तिचेति पिनष्टीवेति
समुद्रस्तरंगाणामग्रभागैः फेनरूपं चंदनं पिनष्टीव इंदुस्तत्फेनचंदनमादाय करैः किरणैर्दिक्
रूपाः अंगनाः लिंपतीव अनुलिंपतीवेत्यर्थः समुद्रोपांतेति समुद्रस्योपांते तटे तत्फेनचंदनं त
त्कृतं यत्तासां दिशां लेपनं तत्त्वेनेत्यर्थः उभयत्र उभयो रुत्प्रेक्षयोः येषां अलंकारसर्वस्वकारादी

अलं०चं० ५७

नं। रात्रावितिसःप्रक्रांतः प्रभुर्भूपतिर्भूमौ रात्रौरवेरभावाद्धेतोरिवदिवाचंद्रोरभावाद्धेतोरिवसत
तंनिरंतरमुदितेप्रतापयशसी स्रष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः रत्नावित्युदाहरणेभावरूपोहेतुरिहत्व
भावरूपइतिभेदः विवस्वतेति विवस्वतासूर्येणस्वस्यगोसहस्रेणकिरणसहस्रेणसमंमिश्राःमि
श्रिताः जनानांनेत्रापरनामधेयागावोपिअनापिषतेवनीताइव यथागोपालेनपरकीयाभिः
गोभिर्मिश्राःस्वीयागावोनीयंते तथागोपदवाच्यत्वसाम्यात्तेनमिश्रिताविवस्वतापिनीताइवेत्य
र्थः खलुसंभावनायांतेननयनेनहेतुना इदमाध्यंनत्वंधकारैरित्यन्वयः गौःस्वर्गेचबलीवर्दे रश्मौ
चकुलिशेपुमान् स्त्रीसौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूप्रक्षुभूम्निचेतिमेदिनी अत्रचानाविषतेवेति

राम ५७

विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः एवं पूर्वत्र इत्थयेति गुणरूपो हेतुरिह

तु क्रियारूप इत्यपि द्रष्टव्यं अत्र चोत्प्रेक्षाद्वय सत्वेपि हेतूत्प्रेक्षायाः प्राधान्यात्तत्वेनैव व्यपदेशो न तु स्व

रूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्या अंगत्वात् एवमन्यत्रापि बोध्यं पूर इति अयं विधुश्चंद्र पयोधेः पूरं वर्द्धयितु

एणांकमणिं चंद्रकांतं कियंति लोको त्या अपरिमितानि पयांसि दोग्धीति शंके तथा प्रियैः पतिभि

र्विजयोगे वियोगे सति शोकार्त्ताकांगनानां नयने कर्मभूते कियंति पयांसि दोग्धीति शंके इत्यन्व

यः दुहे र्द्विकर्मकत्वादेणांकमणिमिति द्वितीया एवं नयने इत्यत्रापि मध्यः किमित्यत्रैकस्य वद्ध

त्वस्य फलत्वेन कुवध्यते रुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावण स्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेन पूरवर्द्धनस्य तदिति

अलं० चं०

भेदः वृंहणं वर्द्धनं तदा वर्द्धनकालेतेन चंद्रेण रथस्थितानामिति रविः रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरा
अनानां वाहनानामश्वानां परिवर्त्तनाये वतुरगोत्तमानामुत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थ इत्यन्वयः

४८

प्रायोज्ञमित्यनेक्यस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परिवर्त्तनक्रिया या इति भेदः नन्वलंकार
सर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि जात्यादिभेदानामुक्तत्वात्कुतस्तेन प्रदर्शिता इत्याशंक्याह एता एवे
ति उक्तभेदा एवेत्यर्थः उत्प्रेक्षा इत्यनंतरं चमत्कारविशेषप्रयोजिका इति शेषः तथा च जात्यादि
भेदानां चमत्कारविशेषानाधायकत्वाद्दप्रदर्शनमिति भावः इत्युत्प्रेक्षेति इत्यनेनोत्प्रेक्षाबोध
कत्वेनेत्यर्थः त्वत्कीर्त्तिरिति आज्ञानुपाचस्वर्गगमनविषयास्वर्गंगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाविशे

राम

४८

षणीभूतभ्रमणाश्रांतत्वरूपहेतूत्प्रेक्षावाप्रतीयत इति बोध्यम्॥ ॥इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्य
वैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणम्॥ अतिशयोक्तिं लक्षयति रूपका
तिशयोक्तिरिति ग्रहणं उपस्थापनं विषयिरूपतयेति विषयिणो रूपमस्यतस्य भावस्तत्तातये
त्यर्थः रूपं चाभेदताद्रूप्यान्यतरत् तस्मिन्सतीति सप्तमीसमर्थात्तसिरित्यभिप्रायेण एवं चानुपा
त्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतं विषय्यभेदताद्रूप्यान्यतरत् रूपकातिशयोक्तिरिति ल
क्षणं बोध्यं अत्र रूपकवारणाय उपात्तेति अयमेव च रूपकादस्या विशेषः अतिशय इत्युच्य
ते चां निवारणायाहार्येति उत्प्रेक्षावारणाय निश्चयेति नीलोत्पलेति अत्र नीलोत्पलपदात्

अलं० चं०

साध्यवसानलक्षणया शक्यलक्ष्योभयानुगतकांतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थिते कामिनीनयने श
क्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः शक्त्युपस्थितयोः कृतीष्टसाधनतयोरि
व शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयांगीकारे बाधकाभावात् एवंच

४९

नीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेषवत्तद्वंद्वादिति बोधादियमभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते न चैवं सति रूप
कादवैलक्षण्यमिति वाच्यं रूपके विषयिभेदव्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य भाने न वैलक्षण्यस्य
स्फुटत्वात् यदा त्वभेदभानेन तात्पर्यं किंतु भेदभानेन तदा कांतिविशेषादिरूपताद्रूप्यस्यैव बोधा
त्ताद्रूप्यातिशयोक्तिर्विवक्ष्यते इति बोध्यं वापीति मध्यभागमारभ्य मुखपर्यंतं नायिकांग वर्णनमि

राम

४९

दं गगने सूक्ष्मतया तद्वत् दुर्लक्ष्ये मध्ये कापि अनिर्वचनीयशोभावापीतद्गंभीरा नाभिः स्फुरति
शोभते तत्परं तदूर्ध्वभागे ऐंद्रनीली इंद्रनीलघटिता सूक्ष्मायद्यासरणिस्तद्वत् श्यामारोमावलीसु
रतीस्यनुषज्यते किंभूता कांचननिर्मितां सोपानपंक्तिं तत्सदृशीं त्रिवलीमधिगतवती प्राप्तवती
तथा अथेतदूर्ध्वदेशे शैलौ तद्वत्तुंगौ विशालौ कुचौ स्फुरत इति विभक्तिविपरिणामेन संबध्यते
कीदृशौ सुकृतिनां पुण्यवतां सुगमौ सुलभगमनौ सुलभौ च पुनः कीदृशे चंदनतरूभिश्चंदन
पंकेन चाछन्नौ व्याप्तौ देशौ ययोस्तथाभूतौ तत्र तापानां तदाश्लिष्टानां च सुधांशोस्तद्वदाह्लादकस्य सु
खस्य संनिधानात् अमृतं तद्वदास्वाद्यमधरं माधुर्यं सुलभमित्यन्वयः विधानां भेदानां इतीत्यस्य प्रद

अलं०चं०

५०

शेनार्थमित्यनेनान्वयः अतिदेशेनेति सादृश्येनेत्यर्थः मुख्यरूपकाभेदस्यातिशयोक्तावभावाद्रूप
कपदं रूपकसदृशपरं षण्मासमग्निहोत्रं जुहुतीत्यत्राग्निहोत्रपदवद्धर्मातिदेशकमित्याशयः आ
धिक्यन्यूनत्वे त्यत्रानुभयोक्तेरुक्तोदाहरणेष्वप्रसिद्धतरत्वादनुपादानं बोध्यं यत्त्वत्र केचिदुक्तं वि
षयिवाचकपदस्य विषये साध्यवसानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्य
कबोधत्वं कार्यतावच्छेदकत्वं एवं च निगरणे सर्वत्र विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भा
नं न विषयिभिन्नत्वेनेति स्थितेऽभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यमयुक्तमिति
तन्मौग्ध्यविलसितं शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्ये पूर्वमप्रतीतत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणायाः असं

राम

५०

नत्वात् यद्धर्मविशिष्टे शक्यसंबंधग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समानप्रकारकशाब्दबोधे
हेतुत्वात् लक्षणापरिहार्यायाअनुपपत्तेस्तदवस्थत्वाच्च एवमपितात्पर्यवशात्तादृशबोधांगीका
रे तद्वशादेवशक्याभेदप्रकारकबोधेपिबाधकाभावान्मात्रपदेनविषयतावच्छेदकस्यैवव्यावर्त्त
नादिति दिक् समावेष्टितविद्धशालभंजिकाख्यायां नाटिकायां स्फटिकप्राकारशिखरगतां मृगां
कावलीमालोकयतो राज्ञो विदूषकं प्रत्युक्तिरियं प्राकाराग्रसमीपेनयनेप्रहिणुप्रेरय: मनाकई
षत्तर्कय अनाकाशेअनंतरिक्षेकोयं शीतकिरणश्चंद्र इति मुखेचंद्रगताह्लादकारित्वरूपतो
दूप्याध्यवसानं कीदृशः गलितश्रुतोहरिणोयस्मात्तथाभूतः तेननिः कलंकतयोत्कर्षाभिध

क्तिः पुनः कीदृक् सुधायां बद्धः ग्रासस्तदभिलाषो येस्तैरुपवनसंबंधिभिश्चकोरैरनुसृतां लव
ल्याः फलपाकस्य प्रणयिनी सदृशी अच्छां स्वच्छां ज्योत्स्नां तत्वेनाध्यवसितां कांतिं प्रभां किरन् प्रसा
रयन्नित्यर्थः लवलीलताविशेषो हरफारेवडीति भाषाप्रसिद्धः प्राकारो वरणः शाल इत्यमरः
सुधाबद्धग्रासैरिति क्वचित्पाठः तत्राप्युक्त एवार्थः नवलवलीति पाठे नवश्चासौ लवलिपाक
श्चेत्यन्वयो बोध्यः नन्विहाभेदविवक्षैव किं न स्यादत आह अत्रेति कोयमित्यनेनानिर्ज्ञीतत्व
प्रकाशनात्प्रसिद्धस्य च निर्ज्ञीतत्वात्तद्वैलक्षण्यावगतिरिति भावः गर्भितः गलितेत्यादि वि
शेषणत्वं गत्वेनाभिप्रेतः अन्यत्रापीति अनुच्छिष्टो देवैरपरिदलितो राहुदशनैः कलंकेना

श्लिष्टो न खलु परिभूतो दिनकृता कुङ्कुमिनेन्दुना नवयुवतिवक्त्रेण विजितः कलानाथः को
यं कनकलतिकायामुदयन इत्यादावित्यर्थः अथवान्यत्रापि न्यूनतायामपीत्यर्थः कोयं भू
मिगतश्चन्द्र इत्यादावक्लिष्टत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमिति भावः ननूक्तोदाहरणेष्वयमि
ति विषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरिति चेत् अत्राहुः इदं त्वस्य विषयिविशेषणत्वेन वि
वक्षायामतिशयोक्तिरेव यदा तु विषयविशेषणत्वविवक्षा तदा रूपकमिति व्यवस्था अत एव प्र
काशकृता दृश्यमे रूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरे नयनानंददायींदोर्बिंबमेतत्प्रसीदतीत्युदा
हृतमिति एनां विभजते यद्यपह्नुतीति अपह्नुतिगर्भत्वं पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वं सैव रूपकाति

शयोक्तिरेव तथाच सापह्नवत्वनिरपह्नवत्वभेदेन द्विविधातिशयोक्तिरिति भावः मुक्तामिति
तानि अनुभवैकवेद्यानि इमानि वस्तूनि तेइमे जनाः विकल्पयंति सदसद्वेति विकल्पविषयाणि
कुर्वंति येषां जनानां सापह्नकांतसुंदरी दृक्पथेलोचनमार्गे नास्तीत्यन्वयः तादृशसुंदरीदर्शन
शालिनस्तु न विकल्पयंतीति भावः तानि कानि वस्तूनि तत्राह मुक्तां मौक्तिकं विद्रुमं प्रवालं चांत
रा अनयोर्मध्ये मधुरसः अंतरांतरेण युक्ते इति द्वितीया पुष्पपरं केवलं धूर्वहं भारवाहकं न तु
मधुरसयुक्तं तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः खलु निश्चितं प्रालेयद्युतिमंडले चंद्रमंडले एकासिका
एकस्मिन्नासिका अवस्थितिः ऐकाधिकरण्यमित्यर्थः नत्वर्णवे समुद्रे तत्र चंद्रमंडलं च शं

खस्य मूर्ध्नि मस्तके उदंचति उदयं प्राप्नोति न पुनः पूर्वाचलस्योदयगिरेरभ्यंतरे उदंचतीति अत्र सु

क्ताविद्रुममधुरसप्रालेयप्रकृतिमंडलशंखशब्दैः क्रमेण दंताधरतन्माधुर्यमुखकंठा निगीर्णाः

पूर्वोदाहरणे भ्रांतत्वोक्त्या स्पष्टोपन्हवः इह तु परं धूर्वहमिस्तुतयागूढ इति भेदः प्रालेयं मिहिका

चेत्यमरः गतास्विति पुरेभवाः पौरास्तासु विलासिनीषु तिमीनां मत्स्यानां संघट्टनेन संसंभ्रमं संभ

यं तीरं व्रजति गतासु सतीषु यत्र नगर्यां शिप्रानदी उद्वत्संतीनां फेनततीनां छलेन मुक्तः कृतः अट्ट

हासः उद्धतहास्यं यया तथाभूतेव विभातीत्यन्वयः इतीति इत्यत्रेत्यर्थः इंदुमंडलादाविंत्यादि

पदात्पुष्परसादिपरिग्रहः सूक्त्यादिष्विति सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः आदिना अधरमाधुर्यादि

अलं०चं०

५३

परिग्रहः निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् जाने इति दमयंती वर्णयतो नलस्योक्तिः अतिशायि
ताद्भागाद्यैर्हित्यादि इदमधरस्वरूपमेव बिंबमिति जाने न तु बिंबफलमित्येवकारार्थः बिंबस्य बिं
बफलस्य अतोऽस्मादोष्ठाधरत्वं निकृष्टत्वं व्यक्तं स्फुटं कथं तर्हि विपरीतालोके प्रसिद्धिस्तत्राह
द्वयोरनयोर्विशेषस्य तारतम्यस्य बोधे अक्षमाणामसमर्थानां जनानां नाम्नि भ्रमो विपर्यासः अभू
दिति अन्यत्रेति सूर्यकन्यकेनेत्रापरपर्यायगोनयनेऽस्यर्थः निवेशितं उत्क्षिप्तं रवीति रवि
णा संतप्तो गजः तस्य रवेर्गृह्यान् पश्मान् बंधूनिति यावत् ध्रुवं प्रायो बाधितुं सरः प्रविशति न
तु स्नातुं स्नानार्थं हि यस्मात् गजस्य स्नानं निःफलं निष्प्रयोजनमित्यन्वयः प्रसक्तानुप्रसक्त्या

राम

५३

तिः अतिशयोक्तिः सापह्नवत्वकथनप्रसंगादलंकारसर्वस्वकृदुक्तस्वरूपोत्प्रेक्षायां गूढाप्र
कृतिगर्भत्वदर्शितं तदनुप्रसक्त्या च त्रिविधास्वप्युत्प्रेक्षासु पर्यस्तापकृतिगर्भत्वमित्यर्थः भेदेके
ति तस्यैव तज्जातीयस्यैव अन्यत्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेन वर्णनं तच्चाहार्यबोध्यं एवमग्रे
पि तेन भ्रांतौ नातिव्याप्तिः इदं च लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थः अन्यदेवेति अस्य महीपतेर्गांभीर्यम
न्यदेव प्रसिद्धगांभीर्यत्वाद्भिन्नमेवेत्यर्थः अन्येयमिति रूपं सौंदर्यं वैदग्ध्यं चातुर्यं धोरणीपरिपा
टी एषा नलिनपत्राक्षी विधेः साधारणी सृष्टिर्नेत्यन्वयः अत्रोत्तरार्धेन तज् भंगपाऽन्यत्ववर्णनं विशे
षः संबंधेति अयोगे असंबंधे योगकल्पनं संबंधवर्णनं संबंधश्चाभेदभिन्नत्वे सत्यनन्यत्वाद्यवि

अलं०चं० ५४

रूपितोग्राह्यः तेन रूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः सौधेति सौधोऽस्त्री राजसदनमित्यम
रः नत्वैतैवस्पृशंतीविंदुमंडलमितीवपदप्रयोगेतूत्प्रेक्षाप्रतीतेस्तत्प्रयोगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचितं
इवादिसत्वे याचाच्योत्प्रेक्षा सैवैवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमात् अन्यथा त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमणश्रांते
त्यादिपूर्वोदाहृते पद्येपि गम्योत्प्रेक्षा न स्याद्विशेषाभावादिति चेत् मैवं उपदर्शितनियमस्यालं
कारांतरविषय एवाभ्युपगमात् अन्यथा नूनं मुखं चंद्र इत्यादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा
पत्तेः एवं च प्रकृतेऽसंबंधे संबंधवर्णनरूपातिशयोक्त्यलंकारविषये न गम्योत्प्रेक्षावसरः
त्वत्कीर्त्तिरित्युदाहरणे तु भ्रमणश्रांतत्वरूपहेत्वंशे गम्योत्प्रेक्षाभिप्रेता नतु स्वर्गगाप्रवेशांश

राम ५५

इतिसर्वमवदातं असंदिग्धमुदाहरणांतरमाह यथावेति कतिपयेति वीरेरुद्रदेवाख्येनृपेवित
रणशालिनिस्थनशालिनिसति चक्रवाकी इतिसुदंसंतोषमुपयातिप्राप्नोति इतिकिं कृतंवासर
स्यावसानंनाशोयेनसः कनकगिरिःसुमेरुः कतिपयैरल्पैर्दिवसैःक्षयंप्रयायादितिसंभावनायां
लिङ् योगेपीति योगेसत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः स्वर्गस्थाद्रुमाः कल्पवृक्षादयः स्वर्द्रुमेष्विति
विषयेसप्तमीस्वर्द्रुमविषयेयआदरस्तस्यसंबंधेपि अर्थादर्थिषुयद्वा अर्थिषुस्वर्द्रुमविषयार
रसंबंधाभावप्रतीतो तत्समानवित्तिवेद्यतयास्वर्द्रुमेष्वप्यादरविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुतमे
वसाधु अनयोरिति अनवद्यानिनिर्दुष्टान्यंगानियस्यास्तथाभूतेइतिसंबोधनं जृंभमाणयोर्वि

र्धमानयोरनयोस्तनयोस्तव बाहुलतयोरंतरे मध्ये पर्याप्तः अवकाशो नास्तीत्यन्वयः अत्र बाहु
लतयोरंतरे स्तनपर्याप्तावकाशसंबंधेपि तदसंबंध उक्तः अक्रमेति क्रमः पौर्वापर्यं न द्भावोऽ
क्रमस्तद्रूपस्यातिशयस्योक्तिरित्यर्थः सहत्वे समकालत्वे आलिंगतीति समं युगपत् ज्यां मौर्वीं
पृथ्वीं च पराः शत्रवः मुंचतीति हंम्मीरसंज्ञकस्य वीरस्य खड्गे कोषं पिधानं मुंचति सति अरीणां
वर्गः समूहोपि कोशं भांडारं मुंचति तथा खड्गे कंपमुल्लासनं भजति सति स प्रकृष्टं कंपं भज
ति एवं खड्गे क्ष्मां क्षांतिं त्यजति सति सोपि क्ष्मां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपि
धानेर्थौघदिव्ययोरित्यमरः अत्र शत्रुवत्सय भंग्यायोगपद्यवर्णनं विशेषः धनगृहेति धनसं

बंधिगृहेत्यर्थः चपलेति हेतोः प्रसक्तिर्ज्ञानं तज्जन्ये कार्ये सतीत्यर्थः यास्यामीति उदितेउक्ते
प्रियेणेतिशेषः तन्व्याऊर्मिकाअंगुलीयकं वलयः कंकणमभवदित्यर्थः ऊर्मिका त्वंगुलीयेस्याद्
स्वभंगतरंगयोरितिविश्वः कार्यमुखेतिने अंगुलीयस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारे
णेत्यर्थः आदातुमिति सहजसौकुमार्यवत्याविरहदशायांतदतिशयवर्णनमिदं हंतेतिखेदे
आदातुंग्रहीतुंसकृदेकवारमपिकुसुमेईक्षितेसति अधीरदृशः हस्ताग्रमालोहितंभवतीतिशेषः
अपिना किमुगृहीतइतिगम्यते लाक्षयायद्रंजनंतद्वार्त्तयापिसहसाअकस्मात्पादयोस्तलंरक्तं
भवति किमुरंजनेनेतिपूर्ववत् एवमंगानांचंदनादिनायदनुलेपनंतत्स्मरणमपि अत्यंतखेद

अलं०चं०

करं किमुतानुलेपनं किमन्यत्तद्वाच्यमिति शेषः अलकानामगुरुधूपाद्यामोदोऽपि भारायते भारइ
वाचरतीत्यर्थः कर्त्तरि क्यङ् अत्राशनादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्ताग्रलौहित्यादिरूपकार्यो
त्पत्तेः साहाद्वेववर्णनं नतु कार्यमुखेनेति पूर्वस्माद्भेदः हेतुकार्ययोरिव हेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि

५६

समकालत्वसंभवतीति सूचयितुमुदाहरणांतरमाह यामीति धवे दयिते यामि न यामीति च
इति सति तत्क्षणेन तत्कालमेव तन्व्यंग्याः पुरो वलयानि अग्रिमकंकणानि पुरः प्रथमं गलितानि

राम

नि अपराण्यपि तथैव तत्कालमेव दलितानि भग्नानीत्यन्वयः पुरोऽग्रे प्रथमे च स्यादिति विश्वः
अत्र वदति गलितानीति शान्तप्रत्ययेन समकालतावगतिः असंतेति अत्र हेतुकार्ययोरित्य

५५

नुवर्त्तते तस्योर्वापर्यैतिक्कचित्पाठः साधुरेव व्यतिक्रमोऽत्रवैपरीत्यं अये प्रथमं अनुनीतासमा
हिता कवीन्द्राणामिति कविश्रेष्ठानामंगणासंबंधिन्योभूमयः प्रथमतम मतिप्रथममेव चलतांचप
लानांभृंगाणांभ्रमराणामासंगेनाकुलानांकरिणांमदजलस्यामोदेनपरिमलेनमधुरारमणीयाआ
सन् अभवन् पश्चादनंतरंतेषांकवीनामुपरिरुद्रसंज्ञस्यनृपतेः अमीदृश्यमानाः कटाक्षाःप
तिताः कीदृशाः क्षीरमुदकंयस्यतथाभूतस्यक्षीराणवस्यप्रसरंतीनामुरुवीचीनांसहतरंगा
णांसहचरास्तत्सदृशाइत्यर्थः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः अत्रयथोक्तकटाक्षरूप
कार्यमुखेननृपतिप्रसादरूपहेतुकथनंपूर्वस्माद्विशेषः एताः अव्यवहितोक्ताः अथोक्तेषु

अलं०चं० ५७

प्रभेदेष्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेत् अत्राहुः तावत्प्रभेदान्यत
मत्वमेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च सामान्यलक्षणमिति नव्यास्तु निगीर्या
ध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदांतरे त्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरमेव न चान्यत्वादिप्रभेदेषु
अन्यत्वादिभिरभेदादीनां निगिरणं संभवतीति वाच्यं अन्यत्वादिभिर्भिन्नवस्तुप्रतीतेरेव चमत्का
रित्वेनानुभवसिद्धत्वया ऽन्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यंगीकारे ऽनुभवासंगतेः अन्यतमत्वं तु नालं
कारविभाजकोपाधितां भजते चमत्काराप्रयोजकत्वादिति वदंति वस्तुतस्तु रूपकभिन्नत्वे स
ति चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणं रूपकवार

राम ५७

णायसत्त्वं तं भ्रांतिवारणायाहार्येति उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति रूपकातिशयोक्तावभेदस्य द्विती
यप्रभेदेऽन्यत्वस्य तृतीये संबंधस्य चतुर्थेऽसंबंधस्य पंचमे सहत्वस्य षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य
सप्तमे पूर्वापरत्वयोश्च तथाविधारोपविषयत्वसत्वात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः नचैवंविधारोपस्य
रूपकस्वभावोक्तिभिन्नेषु प्रायशः सर्वालंकारेषु सत्वादतिप्रसंग इति वाच्यं इष्टापत्तेः अलंका
रांतराणां चमत्कारे प्रधानतया तदंगत्वेनावस्थितायाअतिशयोक्तेरप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वा
त् प्राधान्येन व्यपदेशा भवंतीति न्यायात् अलंकारांतराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात्
अतएव प्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसंगेऽभिहितं सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनो

वतिष्ठते तांविनाप्रायेणालंकारत्वाभावात् अत एवोक्तं सैषासर्वत्रवक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते
यत्नोऽस्याकविनार्कार्यः कोलंकारोनयाविनेतीतिदंडिनाप्युक्तं अलंकारांतराणामप्येकमाहुः
परायणं वागीशप्रहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृ
तायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणंसंपूर्णम् तु
ल्ययोगितांलक्षयति वर्ण्यानामिति वर्ण्यत्वेनप्रस्तुतानामित्यर्थः इतरेषांअप्रस्तुतानां ए
तद्वोभयमपिसावधारणं वर्ण्यानामेव इतरेषामेवचेत्यर्थः बहुवचनमनेकार्थकं द्वयोर्धर्म
मैक्यस्यापिसंग्राह्यत्वात् धर्मैक्यं धर्मस्यऐक्यंएकत्वं एकोधर्मइतियावत् सचचमत्कारीबो।

ध्यः एवंचानेकप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकधर्मान्यतरत्वलक्ष
णंबोध्यं मुखंविकसितस्मितमित्यादावतिप्रसंगवारणायैकेति अत्रचमुखप्रेक्षितानैदिरूपाने
कवर्ण्यसंबद्धोनेकोधर्मइतितन्निरासः दीपकवारणायमात्रेति प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधार
णपायान्यतरत्वनिवेशः त्वंदंगेति प्रियांप्रतिदयितस्योक्तिः तवांगस्यमार्दवेसौकुमार्येदृष्टेस^
तिकस्यचित्तेमालत्यादीनांकठोरतानभासते अपितुसर्वस्येत्यर्थः शशांबिभर्तत्रैतिशशाभृच्चंद्र
स्तस्यलेखाकलागुणक्रियारूपेति एतच्च तथाविधधर्मस्यप्रायशोगुणक्रियारूपत्वमित्य
भिप्रेत्यउक्तं नतुलक्षणेतेनरूपेणधर्मस्यनिवेशः गौरवात्प्रयोजनाभावाच्च यत्तुकैश्चिरे

117

अलं०चं०

५९

तद्भुथदूषणलालसैधर्मस्यगुणक्रियारूपत्वेनलक्षणेतेनरूपेणधर्मस्यनिवेशः इत्याशयमारोप्या
भिहितं तदेतदायाततः शासनित्वयि हे राजन् खंडावनिमंडलं नमनागपिनिश्चितेमंडलेशत्रुमि
त्रयोरिहत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादिति तदिदमायाततोपिनमनोरमं तथाहि शासतीतित्व
दुदाहृतपद्येनिश्चितं तेनेतिनिश्चितभेदः शत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपात्तः सचगुणस्वरूपएव
चिंताभाववदेरस्यचिंतानतिरिक्तत्वात् अन्यथाचिंताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः अथ
तत्रापिवैजात्यादिष्टापत्तिमालंबसे भवत्वेवंतुष्यतुभवान् एवमप्यभावस्यकथंगुणबहिर्भा
वः जातिक्रियाद्व्यातिरिक्तस्यैवचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरितिवदद्भिर्वैय्याकरणैस्तदनुसारि

राम

१९

मिश्रालंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात् अतएवगुणयोर्विरोधेप्रकाशकृद्भिरुदाहृतं गिरयोप्युनुन्न
तियुजइति तथाविद्यानाथेनापि अमदः सार्वभौमोपीति वस्तुतस्तुलक्षणेनेतेनरूपेणधर्मस्य
निवेशोभिप्रेतइत्यावेदितमतो नकाप्यनुपपत्तिरिति स्वैरिणी स्वेनईरितुंशीलमस्यास्तादृशी
व्यभिचारिणीतियावत् स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः स्वैरिणीपांसुलाचस्यादित्यमरः संजातेति दि
नानिपथ्यानिचवृद्धिमीयुः प्रापुः कीदृशानि संजातैः पत्राणांप्रकरैः समूहैरन्वितानि पूर्वपत्राणां
वसंतेनविगलनात् तथास्फुटाविकसिताः पाटला वृक्षविशेषायेषुतेषांभावस्तत्वं समुद्वहं
तीतिशत्रंतं दधानानीत्यर्थः पद्मपक्षेतु स्फुटानिविकसितानिपाटलवर्णानितेषांभावस्ते

त्वमित्यादि पूर्ववत् एवमर्कस्य करैः किरणैरभिमर्शनमधिकस्वराणि भासुराणि दिनानि पद्मानि
तु विकाशशालीनि नागेंद्रेति नागेंद्राणां गजश्रेष्ठानां हस्ताः शुंडाः कदलीविशेषाश्च परि
णाहो विशालता तच्छालिरूपं स्वरूपं लब्ध्वापि यथाक्रमं त्वचिकर्कशत्वात् कठोरत्वात्
एकांतेन नियमेन शैत्याच्च हेतोर्लोके तस्यापार्वत्याउर्वीरूपमानात् बाह्याः उपमानत्वरहिता
जाता इत्यन्वयः तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैव ग्रीष्म
वर्णनरूपत्वादिति भावः एकक्रियेति वृद्धिप्राप्तिरूपैकक्रियान्वय इत्यर्थः एकगुणेति उप
मानबाह्यत्वगुणैकरूपेत्यर्थः हिताहितेइति हिताहितेविषयेइत्यर्थः वृत्तितोल्पमिति वृत्ति

र्णानं व्यवहरणमितियावत् तस्यतौल्यंसाम्यं अपरा पूर्वोक्त(वि)लक्षणा प्रदीयतइति परा उत्कृ
ष्टा भूतिः संपत्तिरेवं पराभूतिः पराभवः शत्रूणांसमूहःशात्रवंतस्यसमूहइत्यर्थेण् पराभवदा
नस्येति शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः पराभवस्यमुख्यदानासंभवात् अतएवसंप्रदा
नत्वासंभवामित्रशात्रवयोरितिसंबंधसामान्येषष्ठी श्लेषेण पराभूतिपदश्लेषेण यथावेति
अत्रचशाश्वाअप्यर्थाविरोधद्योतकाः अत्रेति योपि निंबंपरस्युनाच्छिनत्तियोप्येनंमधुयुक्तेनस
र्पिषाज्येनसिंचति योप्येनंगंधमाल्याद्यैरर्चयतीति क्रमेणेत्यर्थः उक्तप्रकारस्यतुल्ययोगिताख्य
~~इतिभावः~~ पदवाच्यत्वेवृद्धसंमतिंदर्शयति इयमिति तथाचवृद्धव्यवहारान्नानार्थस्तु

ल्ययोगिताशब्द इतिभावः अत्रकेचिदाहुः नेयंतुल्ययोगिता पूर्वोक्ततुल्ययोगितातोभेदमर्हति
वर्ण्यानामितरेषांवेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वात् एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मकदानपात्रत्व
स्यपरंपरयानाहृशशब्दस्यैवाधर्मस्यैक्यात् यथ्थनिंबमित्यत्रापिकटुत्वविशिष्टनिंबस्यैवपरंपरया
छेदकमेवकपूजकधर्मत्वसंभवादिति तदेतदपेशलं तथाहि यत्रानेकान्वयित्वेनज्ञातोधर्म
स्तेषामौपम्यगमकत्वेनचमत्कृतिजनकस्तत्रपूर्वोक्तप्रकारः यत्रतुहिताहितोभयविषयकस्तु
भास्तुतरूपैकव्यवहारस्यैवहृदगतस्तुतिनिंदान्यतरद्योतकतयाचमत्कृतिजनकत्वेतत्राप
रइतिभेदात् नह्यत्रगुरावृतिशब्दस्यतदर्थकर्मकदानस्यवापरंपरयाशत्रुमित्रगतत्वेनभानम

पितुश्श्लेषबलादेकत्वेनाध्यवसितस्यतादृशदानस्यराजगतत्वेनैवेति कथंपूर्वोक्तलक्षणाक्रांत
त्वं एतेनयश्चनिंबमित्यत्रकटुत्वविशिष्टनिंबस्यैवपरंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वमिति।
निरस्तं वस्तुगत्यातद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात् अन्यथासंकुचंतिसरोजानीत्यत्रा
वैतैवतुल्ययोगितालंकारापत्तेः किंत्वनेकगतत्वेनज्ञायमानधर्मत्वस्यैवतुल्ययोगिताप्रयोज
कत्वमिति तदभावेतदंतर्गतिकथनमसमंजसमेव अथाप्युक्तोदाहरणयोस्तयाभानमस्ती
त्यायहस्तथापिनपूर्वोक्तलक्षणस्यात्रसंभवः धर्मोर्थइवपूर्णश्रीस्त्वयिराजन्विराजतेइ
तिप्रकृतयोरुपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंध

अलं०चं० वच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमितिविवक्षायास्तत्रावश्य

कत्वात् प्रकृते च हितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादितिविभावनीयं गुणोत्कृष्टै

६२ रिति गुणैरुत्कृष्टाश्रेष्ठास्तैरित्यर्थः समीकृत्यसाम्यंविवक्षितत्वा· वचइति वचनंवचःप्रतिपा

दनमितियावत् अर्थात्तत्साधारणधर्मस्य अन्यस्येति धर्म्यस्यवर्ण्यावर्ण्यगतत्वादुक्तं वि

लक्षणेत्यर्थः पाशोस्यास्तीतिपाशीवरुणः प्रचेतावरुणःपाशीत्यमरः श्रीदःकुबेरः शक्रइं राम

द्रः लोकपालपदंचेंद्रादिषुरूढं राज्ञितुयोगमात्रेणप्रयुक्तं संगतानीति संगतासंगमाः त ६२

डितांविद्युतांविलसितानि उल्लसितानि घनंनिविडंयथास्यात्तथाआरब्धानीतिसंगमप

क्षे घनैर्मेघैरारब्धानीति च तडिद्विलसितपक्षेऽर्थः काव्यादर्शे एतन्नामकदंडिकृतग्रंथे द-
र्शिता तुल्ययोगितापरवाच्यत्वेन निर्दिष्टा केचित् आलंकारिका व्यवहृतवंतः ख्यातेषु गुणवत्वे
नप्रसिद्धेषु युवामेवेति इह भूलोके बलैः सैन्यैः अत्र च सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वादिसाद्ट
श्याद्बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदमाश्रित्य धर्मैक्यं बोध्यं मतांतरेऽप्येतिच वचनेन वक्तृसंमततया
दंडयुक्त तुल्ययोगितायामस्वरसो ध्वन्यते स च दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनाद्व संख्यक्ती
भविष्यतीति संक्षेपः इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कु
वलयानंदटीकायां तुल्ययोगिताप्रकरणम् दीपकं लक्षयंति वदंतीति वर्ण्यावर्ण्यान्वि

अलं० चं०

नैकचमत्कारिधर्मो दीपकमित्यर्थः रूपकादिवारणायात्रापि पूर्ववल्लक्षणपरिष्कारो बोध्यः क
लभः करिशावकः भानक्रियेति क्रियारूपैकधर्मान्वय इत्यर्थः अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयो
मरखतापयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः यथा वेति शाणेन निकषपाषाणेनोल्लीढ उल्लिखितो
मणिः तथा हेतिभिरायुधैर्निहतः कृतक्षतः समरे संग्रामे विजयशीलो योद्धा मदेन क्षीणो नागो
हस्ती शरत्काले श्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्मुक्ततटानि यासां ताः सरितो नद्यः क
लामात्रावशिष्टश्चंद्रः सुरते मृदिता चुंबनालिंगनाद्युपमर्दं प्रापितांगी बाला नवयौवना वनि
तास्त्री एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रांतो विभवः समृद्धिर्येषां ते नृपाश्च तनिम्ना तनोः कृ

६२

राम

६३

शस्य भावस्तनिमा कार्श्यं तेन शोभंत इत्यर्थः शाणस्तु निकषः कष इत्यमरः शोभैकेति शोभा

रूपैकधर्मेत्यर्थः पूर्वोदाहरणे आदिदीपकं इह त्वंतदीपकमिति भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधा

रणधर्मस्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह प्रस्तुतैकेत्यादि प्रस्तुतःकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः

प्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहित इति यावत् रथ्यायामिवेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनुषज्यते इतीति

वाध्याहार्यं इति दीपसादृश्यात्समानो धर्मो दीपकमुच्यत इति शेषः यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुते

न्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्र प्रसंगोपकारित्वमित्याशयेन शंकते यद्य

पीति सुवर्णेति सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः त्रयः गुणत्रयान्यतमयुक्ताः शूरस्येत्यादि

अलं॰चं॰ ६४

प्रत्येकंचकारैर्नैरपेक्ष्यद्योतकः कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः एतच्चप्रासंगिकंपद्यं यदा तत्प्रसंगे पठ्यते तदा तस्यप्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यं युगपदिति त्रयश्चिन्वतीतित्रिष्वपि युगपदन्वयइत्यर्थः चिन्वंतीति बहुवचनांतस्यप्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतेनपूर्वमन्वयायोगादि तिभावः समाधत्ते तथापीति प्रासंगिकत्वं प्रसंगोपकारित्वंनहीयतइति तथाचधर्मस्यप श्चादन्वयोनतत्रप्रयोजकइतिभावः किंतर्हिप्रयोजकंतत्राह वस्तुगत्येति प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देशकान्वयबोधेच्छयाप्रवृत्तस्यैव पदाभिहितस्यैव वर्णनस्यकर्मव्युत्पत्यातद्विषयधर्मस्य तथाचचमत्कारायप्रस्तुताप्रस्तुतान्वितस्वार्थंबोधयत्वितीच्छयोच्चरितपदाभिहित

राम ६४

128

धर्मस्योभयत्रान्वयेप्युद्देश्यतात्वेच्छाविषयताप्रस्तुतएव नत्वप्रस्तुते किंतुविशेषणताख्य
विषयतैवेति तथाविधोद्देश्यताविरहएवप्रासंगिकत्वेबीजमित्याशयः एतदेवोपपादयति
नहीति प्रासंगिकत्वमितिदीपकरूपयोरथ्यातिथिविषयेप्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः तथा
चतन्मतेतत्रप्रासंगिकत्वंनस्यादितिभावः इदमुपलक्षणं जामातृविषयेप्रासंगिकत्वाप
त्तिरपिबोध्या एतदेवतुल्ययोगितातोभेदकमित्याह तुल्ययोगितायांत्विति ननूद्देश्य
त्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वंयुक्तमित्यस्वरसादाह
अयंचेति अयंवक्ष्यमाणः अनयोः दीपकतुल्ययोगितयोः अत्रदीपके उपमानोपमेय

अलं०चं० भावइत्यनंतरगम्यइतिशेषः तत्रतुल्ययोगितायांविशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूप
व्यवस्थापकाभावात् ऐच्छिकः अव्यवस्थितः सः उपमानोपमेयभावः नव्यास्तुनैतावता

६५ पितुल्ययोगितातोदीपकस्यपृथग्भावउचितः धर्मस्यसकृद्वृत्तित्वमूलायाविच्छित्तेरविशेषा
त् अन्यथातुल्ययोगितायामपिधर्मिणांकेवलप्रकृतत्वस्यकेवलाप्रकृतत्वस्यचविशेषस्य
सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः तस्मात्तुल्ययोगितायाएवद्वैविध्यमुचितमित्याहुः इत्यलंका राम
रचंद्रिकायांदीपकप्रकरणं त्रिविधमिति दीपकस्यावृत्तौआवृत्तिदीपकंभवेत्तच्च ६५
त्रिविधमित्यर्थः वर्षतीति शर्वरीरात्रिः वर्षवत्सइवाचरतीत्यर्थः कदंबानिकदंबकुसुमा

130

नि उन्मीलंति विकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुरंति विकसंति तस्माच्चातकामाद्यं
ति मत्ता भवंति शिखावला मयूराश्च माद्यंतीत्यन्वयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेवं व्याचष्टे दीपक-
स्येति क्रमेणेति आद्ये द्वे वर्षतीति शब्दावृत्तिः अलंकारसंपादकत्वाच्च न कथितपदत्वं दोषः
द्वितीये विकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः उन्मीलंति स्फुरंतीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनात् तृतीये
तद्वयोरावृत्तिः स्फुटैवेति उत्कंठयतीति मेघानां माला पंक्तिः कलापिनां मयूराणां वर्गं समू-
हं उत्कंठयति, ऊर्ध्वकंठो यस्य तादृशं करोति तथा मकरध्वजः कामः यूनां तरुणानां मानस-
मुत्कंठयत्युत्सुकं करोतीत्यर्थभेदे पि शब्दावृत्तिः शमयतीति ध जलधरस्य मेघस्य धारा पंक्ति-

अलं०चं०

श्रांतकतरुणानां चिरकालमुपनतां प्राप्तां तर्षं पिपासां शमयति वधूलोचनयोर्जलधारा अश्रु
पंक्तिश्च कामिनां वासे त्वोक्षपयतीत्येक एव नाशरूपोर्थः शब्दभेदेनोक्त इत्यर्थावृत्ति वदनेति
त्ति यासांजलानां अत्रनिलीयते शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः ननु प्रस्तुतार्थसकृदु
पात्तस्य प्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकमित्युक्तं न चावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिदी
पकमुक्तमित्याशंक्याह एवंचेति दीपस्थानीयशब्दावृत्तौ चेत्यर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेति अंबु
दमालादीनां विरहोद्दीपकतया केवलप्रस्तुतत्वात् चंद्रबिंबारविंदयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वा
दितिभावः दीपकच्छायेति दीपकसादृश्येत्यर्थः तच्च प्रस्ताप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं वर्षत्या

६६

राम

६६

132

दोश्लेषविशेषेणास्तीतिभावः मात्रपदेन दीपकात्पृथगेवायमलंकारो न तु तद्भेद इति
सूचितं अतएव दंडिना अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरूभयावृत्तिरित्यपि दीपकस्थानमेवेष्टम
लंकारत्रयंयथेसुत्का विकसंतीत्युदाहृतं दीपकस्थानं स्थानापन्नंसदृशमितियावत्
इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिदीपकप्रकरणम्   सकृद्धर्मोक्तिप्रसंगादसकृद्धर्मोक्ति
गम्यवाक्यार्थसादृश्यकप्रतिवस्तुपमालंकारं लक्षयति वाक्ययोरिति द्विवचनमनेका
भिप्रायं मालानुरोधादितिबोध्यं एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति सूरः सूर्यः लक्ष
णं व्याचष्टे यत्रेति उपमानोपमेयेतिभावप्रधानं उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः एथ

133

अलं०चं० गिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः अयमेवचप्रवस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्युच्यते स्थिरेति शैली महत्तं रत्न
मेवदीपो रत्नदीपः अत्रपूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यं उत्तरार्द्धमुपमानवाक्यं उभयत्रचनाशाभावरूपः
समानधर्मः शब्दभेदेनोपात्तः सामान्याभावमात्रबोधकस्यापिबाधते रत्ननाशरूपविशेषपर
६७ त्वात् अयमेवचपूर्वोदाहरणाद्भेदः नवेति इत्थंप्रतिनिक्तस्योक्तिः अमृतप्रस्रवणशी
ले तवपादपंकजे निवेशितआत्मांऽतःकरणं येन तादृशो भक्तः अन्यदमृतातिरिक्तंफ राम
लं कथमिच्छति न कथमपीत्यर्थः अमृतंचात्रब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितं मधुव्रतो भ्रमरः ६७
मकरंदेनरसेननिर्भरव्याप्तेऽरविंदे स्थितेसति इक्षुरसं नवीक्षत इत्युपमानवाक्यं इक्षु

134

रसंतालमरवामेतिप्रसिद्धोपधीपुष्पं अवर्जनीयस्येति अनिष्टेपिस्वसामग्रीवशाज्जायमा
नस्येत्यर्थः इछापूर्वकेति तथा चवीक्षतेरिछापूर्वकवीक्षणेलक्षणेतिभावः इछापर्यवा
सितइति सविशेषणेहीतिन्यायादितिभावः उन्मीलंतिकदंबानीतिपूर्वोदाहृतायामर्थावृत्ता
वतिव्याप्तिमाशंक्याह अर्थावृत्तिरित्यादि शब्दावृत्तौतुधर्मस्यैकेनैव शब्देनाहत्याबोधनान्न
भिन्नशब्दबोध्यत्वमितिनातिव्याप्तिरतोऽर्थावृत्तियंर्यतानुधावनं एवंच भिन्नशब्दबोध्यैक
धर्मगम्यंप्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यप्रतिवस्तुयमेतिलक्षणंबोध्यं दृष्टांतालंकारेतिव्या
प्तिवारणायभिन्नशब्दबोध्येति तत्रतुबिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यंसादृश्यमितिना।

अलं०चं०

५८

तिव्याप्तिः दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवी त्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणा
य गम्यमिति अर्थावृत्तिवारणाय प्रस्तुताप्रस्तुतेति आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतं भ्रमद्भ्रमरसंकीर्णंस्मरामि सरसीरुहमित्ति स्मरणालंकारे ऽतिव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थेति अत्र हि दिवि भातीति वाक्यार्थोपमायां गगनाधिकरणकशोभाश्रय भानुसदृशो ऽस्मि
धिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवन्न स्मर्यमाण तादृशसरोरुहसदृशं तथाविधमाननमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमागम्या स्यात् किं तु स्मरणासंस्पृष्टा तादृशं सदृशं तादृशमाननमिति पदार्थगतोपमेवेति तद्वारणमिति दिक् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोश्च मस्तकृतिवि

स्म
सरोरु
६०

136

अयं चेति वक्ष्यमाणे इत्य

त्रोषाप्रयोजकतया नालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह अयं चेति वक्ष्यमाणेऽ इत्य

र्थः विद्वानेवेति यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थेनैवकारेण विद्वान्न जानातीति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य

वन हि बंध्येत्युत्तरवाक्यार्थः सधर्मैव तथापि रूपवत्त्वे वाकाश इत्यादि प्रयोगवारणाय भा

वान्वयस्याप्यावश्यकतया विद्वान् जानातीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतेस्तदभिप्रायेण वैधर्म्यो

दाहरणत्वं बोध्यं ननु वैधर्म्येणोपमेतिव्याहतं तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चेत्सत्यं वैधर्म्ये

णोपन्यस्तेन न हि वंध्येति वाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापि तु प्रसविन्येव जानातीति वाक्यार्थस्योप

मानत्वेन विवक्षणान्मुखतो वैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्य एव पर्यवसानान्न दोषः वैधर्म्यणे

अलं०चं०

स्यस्य च वैधर्म्यद्वारेत्यर्थः यदि संतीति एवकारो भिन्नक्रमः स्वयमेव विकसंति प्रकाशंत इत्य
र्थः अत्रापि गुणाः स्वयंप्रकाशंत इति भावान्वये विधर्मा कस्तूरिकामोदः शपथेन न ज्ञायत
इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किंतु स्वयमेव प्रकाशंत इति वाक्यार्थेन चोपमांगम्यमिति पूर्वव
द्वैधर्म्योदाहरणत्वसंगतिः यत्तत्र केश्चिदुक्तं विद्वानेवेति पद्यं भवतु नाम कथंचिद्वैधर्म्य
स्योदाहरणं यदि संतीति तु न युक्तं वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मविशेषोपारूढार्थदार्ढ्या
यस्याक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यंतरारूढस्याप्रकृतार्थस्य कथनं यथा वंश
भवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः नहि तुंबीफलविकलो वीणादंडः प्रयाति म

६९

एम

६९

हिमानमित्यादौ अत्र हि संगविशेषेण पूज्यते इति प्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्य संगविशेषेण विनानपू
ज्यत इति स्वव्यतिरेकस्य सजातीयो न हि तुंबीफलविकल इत्याद्यप्रकृतार्थो निबद्ध इति वैध
र्म्योदाहरणं यदि संतीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशते न परेणेत्यस्य प्रस्तुतस्यैव सजातीयो प्रकृतार्थः
शपथेन न विभाव्यते किंतु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति तत्रेदं वक्त
व्यं वंशभव इत्यादि भवदुदाहृतपद्योपि कथं वैधर्म्योदाहरणत्वं न हीत्यादेस्तुंबीफलविक
लो महिमानं न प्रयात्यपि तु तद्युक्त इति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानाभादिति किं बहु
ना सर्वत्रैव वैधर्म्योदाहरणे साधर्म्यपर्यवसानं विनानोपमानिर्वाह इति तदुच्छेदप्रसंगः

अथापातप्रतिपत्तेनाप्रकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्यात्तदुदाहरणत्वं तर्हि प्रकृतेपि तदस्तीति तुल्यं यद
पि प्रस्तुत इत्यादि वैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनं तदयुक्तं भरतः परेषां विशरारुहतामगुर्दधत्यवाने
स्थिरतां हि यांसव इति वैधर्म्ये दृष्टांताव्यापनात् न ह्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः स्वव्यतिरेकमाक्षि
पति किं त्वप्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक् इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रतिवस्तूपमाप्रकरणं

दृष्टांतालंकारं लक्षयति चेदिति वाक्ययोरित्यनुवर्त्तते धर्मयोरित्यध्याहार्यं त
दितिनदित्यर्थकं अर्थतो व्याचष्टे यत्रेति यत्र काव्ये तथा चोपमानोपमेयवाक्यार्थघटक
धर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो दृष्टांत इति लक्षणं कामिति अनेन प्रकृतराजविशेषेण

राजन्वती शोभनराजवती राजन्वान्सौराज्ये इति निपातः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः तारास्तदितराः गोबलीवर्दन्यायात् ग्रहा भौमादयः संकुला व्याप्ता ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्ये मतुप् अत्र राजन्वती ज्योतिष्मतीत्यनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिकांत्यो बिंबप्रतिबिंबभावप्रयोजकं मनोहारित्वरूपं सादृश्यमार्थं इह तु राजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तच्छाब्दमिति भेदः देवीमिति देवीं वाचं सरस्वतीं वहव उपासते हि सेवंत एव हि शब्द एवकारार्थत्वात् तु परं सरस्वतीसंबंधि सारं असौ प्रसिद्धः गुरुकुलक्लिष्टः अध्ययनश्रमवान् मुरारिनामा कविर्नितरामतिशयेन जानीते अत्र दृष्टांतमाह वानररूपैर्भटैर्योधैरब्धिर्लं

अलं०चं०

७१

धितएव किंतु अस्याब्धेर्गंभीरतां आपातालपर्यंतनिमग्नापीवरास्थूलानतुर्यस्यैवं विधामंथा
चलः मंदराद्रिरेव जानातीति दृष्टांतोदाहरणत्वासंगतिमाशंकते नन्विति वाक्ययोरिति सप्तमी
एकधर्मस्यानंतरं शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति शेषः सागरेत्यादि सागरस्याधस्तनो योऽवधिरिति
गंभीरतापदार्थकथनं संस्पर्शस्तु लक्षणया जानात्यर्थ इति बोध्यं तथा च धर्मभेदान्न प्रतिव-
स्तुयया किंतु सारस्वतसारज्ञान सागराधस्तनोऽवधिसंस्पर्शयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाद्दृष्टांता
लंकार एवेत्याशयः वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरीति वत्सदावृत्तिदीपकं स्यादित्याशं
क्य समाधत्तेऽत्रेति पूर्ववत् अर्थावृत्तिप्रतिवस्तुयमयोरिव प्रस्तुताप्रस्तुतेति दृष्टांतः प्रस्तु

रम

७१

142

ताप्रस्तुतविषयः परावृत्तिस्तु तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपद
भेदेन पदभेदान्नपदावृत्तिशंकोचिता तथापि पाठपरिवर्त्तनेन पदाभेदेपि न परावृत्तेरयं विष
य इति बोधयितुमेतदुक्तं अयं दृष्टांतः कृतवेति नृपं प्रतिमंत्रिण उक्तिः हे राजन्त्वया मनो
गर्वस्याभिमुखं न तु गर्वितं कृतं वः किमन्यदपेक्षितमिति शेषः एवं शास्त्रप्रयोगादिकं विना
नोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निहताश्च न तु निहन्निष्यंते अंशुमान्सूर्यो यावदुदयाद्रेर्मौलितां
शिरोलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्टंति तस्मिंस्तु तथाभूतेन तिष्टंतीति दृष्टांतः
अत्र मनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकामागमनतमःस्थि

अलं०चं०

७२

स्योश्चयथाक्रमं वैधर्म्येण बिंबप्रतिबिंबभावः इत्यलंकारचंद्रिकायां दृष्टांतालंकारप्रक
रणम् निदर्शनांलक्षयति वाक्यार्थयोरिति सदृशवाक्यार्थसंबंधीयऐक्यारोपः उपमे
यवाक्यार्थेउपमानवाक्यार्थाभेदारोपइतियावत् यद्दातुरिति दातुःसौम्यतेति यत्इतिसामा
न्येननपुंसकं सेयमिति विधेयाभिप्रायकंस्त्रीलिंगं यत्तज्ज्यामिति यद्यपिमुखंचंद्रइतिवत्त
दातुः सौम्यतापूर्णेंदोरकलंकतेत्येतावतैक्यारोपः संभवतितथापियत्तज्ज्यांशीघ्रंस्फु
टपातइवगमात्तदुपन्यासः अरण्येति अबुधोमूर्खोजनःसेवितोयदितिगुणीभूतसेवनः
क्रियापरामर्शः उत्तरवाक्यगतेनयच्छब्देनतच्छब्दाक्षेपात् तत् अरण्यरुदितंकेतमित्या

राम

७२

द्यन्वयः उद्वर्त्तनं यवगोधूमादिकणैर्मलापकर्षणं स्थले निर्जले प्रदेशे अब्जं जलजं ऊषरे
अंकुरायोग्यक्षारभूभागे श्वनः पुच्छं श्वपुच्छं अवनामितं ऋजुतासंपादनाय नम्रीकृतं बधिर
स्य कर्णे जप एव जापः प्रलाप इत्यर्थः अंधस्य मुखे तत्संमुखे दर्पणो धृत इत्येवं निरर्थकत्वे
न सदृशानामनेकेषां वाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे ऐक्यारोपः पूर्वत्र त्वे
कस्यैवैक्यारोप इति विशेषः निदर्शनांतरमाह पदार्थेति पदार्थवृत्तिं पदार्थसंबंधिनी ए
के आलंकारिकाः अन्यां पूर्वोक्तविलक्षणां त्वन्नेत्रेति लीलां शोभां नीलांबुजन्मनोः नी
लोत्पलयोः वियोगरूति गौडदेशगतानां नारीणां वियोगे स्वकांतवियोगकाले योगं उतले

पांडिम्ना पांडुवर्णो भवति सः खर्जूरीणां लतानां मंजरीगर्भस्थेषु रेणुषु अत्र दृश्यत इत्यन्वयः

अलं० चं० पांडिम्ना पांडुवर्णो भवति सः खर्जूरीणां लतानां मंजरीगर्भस्थेषु रेणुषु अत्र दृश्यत इत्यन्वयः

उपमाने यथोक्तरेणुरूपे उपमेये उपमानधर्मारोप एव पदार्थनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहर

७३ णात्कथमियं पदार्थनिदर्शनोच्यत इति शंकायामाह उक्तयत्रेति उपमेये उपमानधर्मारो

पे उपमाने उपमेयधर्मारोपे चेत्यर्थः तथा चौपम्यपर्यवसायित्वस्यैव पदार्थनिदर्शनाजीवा

तुल्येनारोपविषयस्योपमेयत्वेन विनिवेशप्रयोजनाभावादिहापि सा युक्तैवेति भावः नन्वे — राम

वं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याशंक्याशयवानाह यद्यपीति वि — ७३

योगकालीन गौडनारीगंडतलपांडिम्नः खर्जूरीमंजरीगर्भरेणुदृष्टपांडिम्नश्चायमाश्चामे

क्यारोपसत्वादितिभावः अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिं परिहरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्
यविषयविभागं दर्शयति तथापीति विशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः
एवं च वाक्यार्थशब्देनैतादृशार्थविवक्षणाद्वियोग इत्याद्युदाहरणे नातिव्याप्तिरिति भावः उ
पमानेत्यादि एतच्च स्वरूपकथनं न त्वेवंरूपेण लक्षणे निवेशः ताद्रूप्यरूपकातिव्याप्ति
वारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेन उपमाकल्पकस्तत्र तद्धर्मारो
प इत्येतावतैव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात् तदुक्तं अभवद्वस्तुसंबंध उपमापरिकल्पक इति
ताद्रूप्यरूपके तु ताद्रूप्यावच्छिन्नाभेद एव विवक्षितो न पुनरुपमेति तद्वारणम् ननु त्वयि स

तीसुदाहरणे कापि निदर्शना नस्यात् अन्यधर्मस्यान्यत्रान्यारोपात् एकवाक्यात्वेन वाक्यार्थ
भेदाभावाच्च पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंक्याह एवंचेति उक्तव्यवस्थाश्रयणे
चेत्यर्थः विशिष्टयोरिति बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः तत्र तावत्पूर्व
पद्ये भोः शिव अस्मदभ्यर्थितानां दातरि त्वयि सति इतरं क्षुद्रं प्रभुमनुसरंतोर्थिना मुद्रां चि
ह्नं दर्शयंतो वयं कामधेनौ स्थितायां दोग्धुकामाः श्वरमयोः पाश्वासयोश्चरणयोः पातेर्दुर्ग
हं दुःखेन ग्राह्यं कल्पमुष्टिशिशुमनुसराम इत्यर्थके सकलकामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रध
निकानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणकर्तुश्चैक्यारोपः

तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्च महेश्वरस्तु
ग्धनिकयोर्यथाक्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः एवमनुसरणयोरपि एवं दोर्भ्यामित्यत्रापि अ
ग्धिगुणसमूहयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः नन्वियं व्यवस्था मूलविरुद्धेत्याशंक्याह वाक्यार्थ
योरिति ननु वाक्यार्थशब्दस्यावांतरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहरणसं
ग्रहसंभवादेवंविधगुरुतरार्थपरत्वं न युक्तमित्यत आह एवं चेति एवंविधार्थविवक्षणे चे
त्यर्थः अवलेहनं जिह्वयाघट्टनं पंचाननः सिंहस्तस्य परिष्वंगः आलिंगनं व्याली भुजगी
अशक्यत्वं बलवदनिष्टजनकत्वं च साधारणो धर्मः प्रस्तुतवृत्तांतो राजसेवा निदर्शनायाः

अलं०चं०

तल्लक्षणस्यनक्षतिः नाव्याप्तिः तयोःप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः असिधारादिभिःसमंराज्ञोबिंबप्र
तिबिंबभावापन्नविशिष्टयोरैक्यारोपादितिभावः एवंतर्हिसदृशयोरैक्यारोपइत्येवलक्षणम॰
स्त्वित्याशंक्याह अतएवेति एतादृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदोव्यावृत्तिः तथाचत
द्भावेरूपकेतिप्रसंगः स्यादितिभावः कथमनेनतद्वारणंतत्राह रूपकेहीति अविशिष्ट
योः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्त्वविशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नेत्यस्यव्यावृत्तिंद
र्शयति अग्निदंडइत्यादि बलेर्दैत्यविशेषस्यरोधने बंधनेकर्त्तव्येऊर्ध्वमुत्क्षिप्तोहरेरंघ्रि
दंडोवोयुष्माकंमुदेऽस्त्वितिसंबंधः कीदृशः विधेर्ब्रह्मणोविष्टरआसनंतद्रूपस्यपद्मस्य

७५

राम

७५

नालदंड इत्यर्थः विशिष्टरूपकेति ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वविशिष्टांघ्रिदंडविधिविष्टरपद्मसंबं
धित्वविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकेत्यर्थः विशेषणेति ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेष
णविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः एवकारस्तुचित्तबिंबप्रतिबिं
बभावैवेतिरेकस्फुरयति यद्वातुरिति अभावादिति सादृश्याभावादितिभावः रूपकवि
शेषेऽतिव्याप्तिमाशंक्यपरिहरति यत्रत्वित्यादिना यत्रत्वित्यस्य इतिसावयवरूपकोदाह
रणे इत्यग्रेतनेनान्वयः विषयविषयिविशेषणानां आरोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनां
विशेषणानां ज्योत्स्नेति इयंरात्रिरेवकापालिकीयोगिनी द्वीपात्द्वीपांतरंभ्रमतीत्यन्व

अलं०चं०

यः एतत्प्रधानरूपकं एतदंगभूतान्यपरालिविशेषणैः प्रतिपाद्यंते यथा ज्योत्स्नारूपेण भ
स्मनाछुरणमंगलेपस्तेन धवला तारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती अंतर्धानस्य व्यसने कौतु
केरसिका चंद्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तं लांछनस्य छलेन सिद्धांजनस्य परिमलं चूर्णं दधती धार
यंती दीक्षाकालग्रहीतोपकरणेषु मुद्रोपपदनाम्ना पारवं। डानां व्यवहार इति चंडीदासः मु
द्रापरिमलशब्दौ प्रशस्तार्थौ विस्तने मुद्राचिह्नं तद्रूपे कपाल इति वार्थः विषयविषयिणोः

रात्रिकापालिकयोः तद्विशेषणानां तत्संबंधिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथा श्रुते रात्रिका

पालिकीति समासस्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावाद सं

राम

७९

गतेः प्रत्येकमेवेति शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः नन्विति उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादितिभावः
वस्तुतोभस्मादेःकापालिकीप्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्कोटिनिविष्टत्वमेवेतिबोध्यं वा
क्यार्थशब्दस्य बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे
वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति उक्तलक्षणस्याव्यवस्थितत्वादित्यर्थः
मतांतरेत्विति सदृशायोपमाकल्पकएकपदार्थेअपरपदार्थतद्धर्मान्यतरारोपइति तल्ल
क्षणस्य तदभिमतत्वादिति भावः निदर्शनांतरमाह अपरामिति पूर्वविलक्षणामित्यर्थः
निदर्शनामित्यनुषज्यते क्रियया ऽसत्तदर्थयोर्बोधनमपरां निदर्शनां प्राहुरितिसंबंधः स

अलं०चं०

७७

दमदर्थयोरितिवक्तव्येपिछंदोनुरोधादित्यमभिधानं समुद्राभ्राद्घइत्यादिसोत्रनिर्देशेनपूर्वे
निपातविधेरनित्यत्वज्ञापनात् लक्षणंव्याचष्टेकस्यचिदिति अत्रासतःसतोवेतिविभागक
थनं नतुलक्षणांतर्गतं उदासीनार्थबोधनेचमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसंगात् स्वक्रियया
सहकारिभूतयाक्रिययाविशिष्टस्यवस्तुनःसंबंधिअर्थस्यबोधनंबोधानुकूलोव्यापारोयच्चि
बध्यतेवर्ण्यतेसानिदर्शनेतिलक्षणं अथनिपातपयोदरसोदराभ्यांविलोचनाभ्यामव
लोकयंती नकेवलंयूतिमनोभवेपियनक्तिकंचित्तपसःप्रभावमित्यादावतिव्याप्तिः अ
वलोकनक्रियाविशिष्टयाकामिन्यातपःप्रभावबोधनस्यवर्णनादितिचेत्न क्रिययेत्यने

रा०म०

७७

नदृष्टांतविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात् उक्तोदाहरणे च लिंगविधया बोधकत्वेन तदभावा
त् इत्थं च दृष्टांततया क्रियाविशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितं न श्लेषादि
त्यत्र बोधनस्यावर्णनात्कथमुदाहरणत्वमत आह तत्रेति उदाहरण इत्यर्थः लक्ष्ये लक्षणं
संगमयति ततश्चेति बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः दृष्टांतभूतयेति दृष्टांतेऽस्मिन्भूत
या विद्यमानयेत्यर्थः दृष्टांतोभूतः संजातोययेति वा एवं तमोवर्तेर्चंद्रस्यापि राजत्वं सोमो वै
ब्राह्मणानां राजेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राज
विरुद्धत्वरूपमर्थं उन्नतमिति यो लघुरल्पबुद्धिरल्पपरिणामश्च सः उन्नतं पदं उत्कर्षं उ

अलं०चं०

च्वस्थानं वा वाप्यहेलयैव पतेदिति ब्रुवन्कथयन् शैलशेखरगतो गिरिमस्तकवर्ती दृषत्कणः जलबिंदुसमूहश्चारुणामंदेनापि मारुतेन धुतः कंपितः अधः पतति उत्कर्षोद्वीयते अधो

७८

देशे च पततीत्यर्थः ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्ववज्जृम्भमानत्वादप्रयोगः दृषत्कण इति पाठे पाषाणकण इत्यर्थः चूडेति यउदयाचलआगतं देवं रविं चूडामणेः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारयति किं कुर्वन् स्वहमेधिनः गृहस्थान्सतामातिथेयी कार्येति बोधयन् आतिथेयी आतिथ्यं अत्र उक्तनिदर्शनाद्वयविषये केचिद्दित्यस्येति व्यवहरंतीत्यनेनान्वयः धर्मिणोरिति धर्मयोः साम्यमात्रेण चमत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतबिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरि

राम

७८

तिभावः गर्भीकरोतीति स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः दृष्टांततया बोधनस्यैवात्र विवक्षि
तत्वात् एतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना करीषं शुष्कगोमयं तस्यायं कारीषः समर्थाचर
णेसमर्थीकरणे सामर्थ्योत्पादन इति यावत् भावप्राधान्यात् उपमानभावेन दृष्टांतत्वेन एवं
प्रदर्शितेनिदर्शनात्रये निदर्शनपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ एव निदर्शनाशब्द इ
तिबोध्यम् इत्यलंकारचंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणं व्यतिरेकं लक्षयति व्यतिरेक
इति विशेषो वैलक्षण्यं उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः पल्लवत इति पंचम्यर्थे तसिल् कल्पत
रोः पल्लवतः पल्लवादेव वक्ष्यमाणस्तेन बकरस्य विशेष इति संबंधः एकः पल्लवः परो हस्तः

अलं॰चं॰

७९

कर्णं राधेयं तिरस्कुरुते दानातिशयेनेति भावः अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः पूर्वोदाहरणे तु न्नत
त्वेनौपम्यं शाब्दं इह तु रक्तकोमलत्वादिप्रयुक्तं तत्र गम्यमिति भेदः उत न्यूनत्वेति उपमेयन्यूनत्वे
स्पर्धः रक्तस्त्वमिति अशोकवृक्षं प्रति विरहिणः कस्यचिदुक्तिः हे अशोक आवयोः सर्वं तुल्यं
समानं अहं केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोकसहितः कृतः त्वं तु शोकरहितः इत्यशोकप
दश्लेषादिवगम्यते किं तत्सर्वं समानं तत्राह रक्त इत्यादि त्वं नूतनैः पल्लवैः रक्तः रक्तवर्णः
अहमपि प्रियायाः श्लाघनीयैर्गुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तोनुरक्तः अर्थात् प्रियायाः हे सखे त्वां प्र
ति शिलीमुखाः भ्रमरा आयांति एवं कांतायाः पादतलस्याघातो यथा तव मुदे संतोषाय तद्वत्

राम

७९

घ्रामभापि संतोषायेत्यर्थः कामिनीपादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम इति कविप्रसिद्धिः अत्रो

पमेयस्य सशोकत्वेनापकर्षः अनुभवपर्यवसायी उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरत्वपर्यवसा

नरहितः दृढतरेति कृपणस्य कृपाणस्य खड्गस्य च आकारतः दीर्घावर्णात् आकृतेश्च केवलं

भेदो वैलक्षण्यं प्रकारांतरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः कथं तत्राह दृढतरेत्यादि दृढतरं निबद्धो मु

ष्टिर्येनेति कृपणपक्षे धनव्ययवैमुख्येन मुष्टिमोचनाभावात् खड्गपक्षे तु दृढतरं निबद्धः

संबद्धो मुष्टिः आस्यभागो यस्येत्यर्थः कोशो भांडारगृहं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृपणः कोशे

पिधानके निषण्णः स्थित इति खड्गपक्षे सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वा-

159

अलं०चं०

त्त्रूपेण खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति एवं च किंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किं
चिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकः वैलक्षण्यं तु क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचित्तु तदपकर्षे प
र्यवसन्नं क्वचित्तु तदन्यतरपर्यवसानविरहेपि स्ववैचित्र्यमात्रविश्रांतमिति बोध्यं एतेन
चरमभेदद्वयं तदुदाहरणद्वयं क्वस्य चिरायातरमणीयमिवभासमानं प्रत्युक्तं वेदितव्यं
अत्यंतासारतया तु नानुवादमर्हतीत्युपरम्यते इत्यलंकारचंद्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणं
सहोक्तिरिति लक्ष्यभावनिर्देशः सहभावइत्यादिलक्षणं सहभावः साहित्यं जनरंजनः
सहृदयजनाह्लादकः एवं च चमत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं दिगंतमिति

८०

एम

८०

तस्यराज्ञःकीर्त्तिःप्रत्यर्थिभिःशत्रुभिःसहदिगंतमगमदित्यन्वयः अत्रचतृतीयायानिरू
पितसाहित्यवतीकीर्त्तिर्गमनाश्रयइतिबोधेएकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनाम
पिगमनान्वयप्रतीतिः तदुक्तं सासहोक्तिः सहार्थस्यबलादेकंद्विवाचकमिति छायेतियीष्म
स्यतोर्मध्याह्नवर्णनमिदं छायापांथैरध्वगैःसमंसांद्रविटपिनांतरूणांतलेतलप्रदेशंसंश्रय
ते कुतइत्याकांक्षायामुत्प्रेक्षते श्रांतेवेति श्रमश्चात्रातपातिशयकृतोबोध्यः एवमग्रेपि ज
डताशीतलताम्लानेवसरोजलस्यमूलमधोदेशं मीनैर्मत्स्यैःसहयातिगच्छति ग्लानिर्बला
पचयः तथा अहिमाउष्णाअंशवःकरायस्यैवंभूतस्यरवेर्दीधितिस्तत्वेवसतीलोकैः

अलं०चं

८२

समं अपः जलानि आचामति पिबति दीधितिः स्त्रियामित्यमरः निद्राक्रांते वसतीकां ताजनैः
सह गर्भगृहं अभ्यंतरगृहं प्रविशति तत्रैव तदुद्भवात् क्लांतिस्तेजोहानिः सौकुमार्यातिशये
न तत्सौलभ्यात्कांतोपादानं इत्यादाविति इंदुमतीस्वयंवरे रघुवंशे अनेन सार्द्धं विहराम्बु
राशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिरिति
पद्यं अत्र सहोक्तेरविचमत्कारित्वान्नालंकारत्वमित्यर्थः इत्यलंकारचंद्रिकायां सहोक्ति
प्रकरणं विनोक्तिरिति किंचिद्विनाप्रस्तुतं वर्ण्यं हीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्तिनामालं
कार इत्यर्थः विद्येति विनयसंपत्तिं विना या विद्या सा हृद्या मनोहरेऽपि दुष्टेत्यन्वयः अ

राम

८२

त्रप्रस्तुतायाविद्यायाविनयंविनादुष्टत्वमुक्तं यश्चेति यःपुरुषःस्वात्मास्वांतःकरणंविगर्ह
तेनिंदति रामदर्शनंविनेति रामकर्मकंरामकर्तृकंचदर्शनविनेत्यर्थः अंतरेणापीति
विनापीत्यर्थः तथाचविनोक्तिरित्यर्थग्रहणं नतुशब्दग्रहणमितिभावः प्रकारांतरमाह
तच्चेदिति तत्प्रस्तुतंकिंचिद्विनारम्यंचेत्सापिविनोक्तिःकथ्यतइत्यन्वयः इत्थंचकिंचि
द्व्यतिरेकेणप्रस्तुतस्यरम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनंविनोक्तिरितिप्रकारद्वयसाधारणंसा
मान्यलक्षणंबोध्यं यत्तुलद्व्यो विनार्थसंबंधएवविनोक्तिः हृद्यत्वंचविनाकृतस्यवस्तुनोर
मणीयत्वारमणीयत्वाभ्यांभवतीत्यर्वाचीनैरुक्तं तदयुक्तं कारणंविनाकार्योत्पत्तिकथ

163

अलं०चं०

नरूपे विभावनालंकारेति व्याप्तेर्वारणाय विनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपि ल
क्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादिति आविर्भूतइति मानवतीविषये नायकस्य परामर्शोयं इयं
वरतनुरंतः अंतःकरणे मोहेन मानावेशेनमुक्तकल्या इयत्तु नूनमुक्तालक्ष्यते केव पूर्वरोध
सत्तटस्यपतनेन कलुषा अनंतरं कालुष्यापगमात् प्रसादं नैर्मल्यं गच्छंती आश्रयंती गंगेव
तथा शशिनि चंद्रे आविर्भूते उदिते सति तमसा मुच्यमाना रात्रिरिव एवं छिन्नो नष्टः प्र
यिरोधः मोयस्याएवंभूता निशि भवस्य कृतभुजो वक्रेरर्चिः शिखेवेति दर्शितमिति
अर्थतो बोधितमित्यर्थः इत्यलंकारचंद्रिकायां विनोक्तिप्रकरणं समासोक्तिं लक्षय

८२

एम

८२

ति समासोक्तिरिति प्रस्तुतेवर्ण्यमानेअप्रस्तुतस्यअप्रस्तुतवृत्तांतस्य परिस्फूर्तिश्चेत्तदा
समासोक्तिरित्यन्वयः अयमिति इंद्रस्येयमैंद्री प्राची मुखमादिभावः वदनंच रक्तोरक्तव
र्णः अनुरक्तश्च चुंबनं संबंधः वक्त्रसंयोगविशेषश्च यथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणे असावु
दयमारूढः कांतिमान्रक्तमंडलः राजा हरति सर्वस्य हृदयं मृदुभिः करैरित्यादिप्रकृताप्र
कृतश्लेषेतिव्याप्तेराह विशेषणसाम्यबलादिति विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः एवं
च विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वं लक्षणं बोध्यं उदाहृतश्लेषे चाप्रकृतनृप
वृत्तांतस्य विशेष्यवाचिना श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमान्नातिव्याप्तिः संज्ञाप्रवृत्तिनिमि

अलं०चं० ऽन्वयव्यवार्थं दर्शयति समासेनेति वचनात्प्रतिपादनात् लक्ष्ये लक्षणं संगमयति अत्रेति प्रारं
भः आदिभागः साधारण्यात् श्लिष्टत्वात् यद्यपि चुंबतीत्यत्र न श्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रे
णतस्य साधारण्योक्तिः उपक्रमादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणं तत्र चंद्रमः शब्देन पुलिंग
८३
त्वेन नायकत्वाभिव्यक्त्या उपस्कारः ऐंद्रीति स्वरूपपरं तत्र तेन स्त्रीलिंगेन तदर्थस्य नायकत्वा
भिव्यक्त्या ऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्येनेंद्रसंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्येति बोध्यं वृत्तांतः व्यव
राम
हारो मुखचुंबनरूपः व्याबल्गादिति नायकानुरक्तस्य कस्यचित्तत्क्रीडालंबनं कंदुकं प्रस्तु
८३
क्रियेयं हेकंदुकसुभगया सुंदर्या एतया नायिकया रसात् प्रीतिविशेषात् सादरमादरसहि

166

तंयथास्यात्तथायत् यस्मात् संसेव्यसेतस्मात् कृतीधन्योसीत्यन्वयः कथमित्याकांक्षायांसंसेव
नक्रियांविशिनष्टि आबलादित्यादिना आबला त् विशेषन आसमंताच्चलत्कुचभारोयत्रतथा
आकुलीःक्रीडानिवेशेनस्तनः पर्यस्ताःकचाःकेशायत्र एवंमालोलांदोलायितमहारावलिर्य
त्र तथाद्विरेखभ्यांचंचलाभ्यांकुंडलाभ्यांशोभायुक्तंगंडयुगलंयत्र एवंप्रस्वेदयुक्तंवक्त्राम्बुजंय
त्र शश्वन्निरंतरंदत्तःकरेणप्रहारोयत्र तथाअधिकःश्वासोयत्रतथेति वृत्तांतः विपरीतरत
रूपः अत्रापिकंडुकशब्दगतपुल्लिंगेननायकत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या श्लिष्टानीति श्लेषमूलं
कामेराध्यवसायविषयाणीत्यर्थः साधारणानीति श्लेषंविनैवप्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोरनु

अ०न०च०

सारूप्यात् सादृश्यात् पुरेति उत्तरचरिते सीतात्यागानंतरं कदाचिद्वनं प्रविष्टस्य भगवतो रामचंद्रस्येयमुक्तिः पुरा वनवासका
ले सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशे आसीत्तत्राधुना पुलिनं अस्तीति शेषः तथा क्षितिरुहां तरूणां घनविरलभावः ४२

गतानीत्यर्थः तथा च लक्षणे साम्यशब्देन श्लेषकृतं स्वारसिकं च साम्यं विवक्षितमिति भावः विप
र्यासं वैपरीत्यं यातः प्राप्तः सांद्राणां विरलता विरलानां शाखापल्लवादिवृद्ध्या सांद्रता जातेत्यर्थः
तथा च बहोर्भूयसः कालादनंतरं दृष्टमिदं वनमपरमन्यदिव मन्ये परंतु शैलानां पर्वतानां निवे
शः विन्यासविशेषः तदेवेति वनमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां हृदयनि दृढीकरोतीत्यर्थः तत्सा
रूप्यादिति वनसादृश्यादित्यर्थः आमोदो किं वनसादृश्यमित्याकांक्षायां तद्धर्मविशेषण
माह कुटुंबिष्वित्यादि कुटुंबिषु कुटुंबिगतो यो धनसमृध्यसमृध्योर्विपर्यासस्तं प्राप्तस्येत्य
र्थः तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुंबिसमाश्रयस्य तथा च समृध्यसमृद्धिविपर्यासवदाश्रयत्वं

८४

राम
८४

168

सादृश्यमितिभावः किमस्य सादृश्यस्योपस्थापकमितिचेत् वनविरलेतिविपर्यासमितिचता
त्पर्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात् एतेननैषा सादृश्यगर्भविशेषणोत्थापितसादृश्यमूलासमा
सोक्तिरितिमूलग्रंथानवबोधस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं अथाप्रस्तुतवृत्तांत
स्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरितिचेन्नविशेषणसाम्यगम्यसादृ
श्यगम्यत्वेपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् प्राधान्यात्तु परं सारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनं
सारूप्यादितिग्रंथेन एवमग्रेपि विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेति विकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभि
प्रायेणैवेति निरवद्यं एवमलंकारं निरूप्य तद्भेदप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति

अलं०चं० अत्रचेति अत्र एकस्याहरणेषु प्रस्तुतवृत्तांतस्येति अप्रकृतजारादिसंबंधिनश्चुंबनादिव्य
वहारस्येत्यर्थः विशेष्ये चंद्रादौ सर्वथा आरोपानारोपान्यतरविधया प्रस्तुतानन्वयिनः
अप्रकृतान्वयशून्यस्य यद्वा सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिनान्वयः कविसंरंभेति स्वप्रतीत्युद्दे
श्यकशब्दसंदर्भरूपकविव्यापारेत्यर्थः अप्रस्तुतवृत्तस्य चुंबनादेरिवाप्रस्तुतस्य जारादे
रपि चंद्रादौ समारोप इति भ्रमं तं निराकरोति नत्विति अप्रस्तुतरूपेति अप्रस्तुतस्वरूपेत्य
र्थः कुतस्तत्राह मुखमित्यादि तादात्म्येन चंद्रारोपे तादात्म्यस्यापि संसर्गविधया आरोप-
विषयत्वात्तस्य च चंद्रत्वानतिरेकाच्चंद्रत्वारोपेत्युक्तिः ननु प्रकारतया चंद्रत्वारोप उक्त इति

८५

एम

८५

170

भ्रमितव्यं चंद्र इति श्लिष्टेन चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखे विश्लेषण तया रोपासं
भवात् एवं जारत्वेऽस्यत्रापि बोध्यं तथा चकेति जैरीवाचकेऽत्यर्थः ननु जारादिपदसमभिव्याहा
राभावात् श्रोतारोपासंभवे व्यार्थेजारत्वारोपोऽस्तु न हि तत्रापि तादृशसमभिव्याहारो हेतुः
रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह निरीक्ष्येति पयोदो मेघो विद्युत्स्वरूपैर्नयनैर्निशा
यामभिसारिकाया मुखं वीक्ष्य धारानिपातैः सह वांतः किं त्वयं चंद्र इति मत्वा आर्तेन रवं यथा
स्यात्तथा रणसआक्रंदनं कृतवानित्यर्थः उदाहरणद्वयेति व्यतिरेकदृष्टांतः अन्वययागम
कमस्ति तादृशस्य समासोक्त्युदाहरणेऽभावादित्यर्थः तथा चार्थारोपोऽप्यनाशंक्य इति भा

अलं०चं०

८६

वः ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुत॥तारोपगमकं यदभावात्समासोक्तो न तदभाव इत्यतो गमकं
दर्शयितुमाह तत्रेति आनुगुण्यात् आनुकूल्यात् उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया
नयनसदृशा विद्युत्करणकस्य निरीक्षणे संभवात् प्रतिकूलत्वमिति भावः अनुक्तमपि अ
श्रोतमपि रूपणं आरोपः नचेहेति इहासमासोक्त्युदाहरणे तथा निरीक्षणवत् नयनकरण
कनिरीक्षणवत् सेतुकृत्वादीत्यादिना मथनकारित्वपरिग्रहः नन्विहापि वरनायिकामु
खचुंबनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुतसाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादि
त्याशंक्य परिहरति नापीति साधारणादीत्यादिना साहचर्यगर्भविशेषणसंग्रहः वृत्तांत

राम

८६

172

योरिति निर्द्धारणे षष्ठी वृत्तांतयोर्मध्ये इत्यर्थः विद्युन्नयनवदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्न
यनयोर्मध्ये यथा नयनस्य उत्तरपदार्थप्रधानसमासात्प्राधान्यं तथा नास्तीत्यर्थः सेतुमंथकृदि
तिपाठः सेतुबंधनकृदिति त्वयं पाठः कथंचिदर्थतोऽनुवादत्वेन व्याख्येयः उपसंहरति न
स्यादिति मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः विद्युन्नयनस्य प्राधान्यमित्याशंकानिरासायाह
विशेष्यणैवेति ननु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तांतेनैवेत्येवकारार्थः समाधत्ते तथापीति इ
यमाशयः नात्र श्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितः परनायिकामुखचुंबनादिरूपोऽप्रस्तुत
वृत्तांतः प्रागेव कयापि युक्त्या प्रस्तुतगतत्वेन भासते यद्बलादप्रस्तुततारायारोपावग।

अलं०चं०

त्तिः स्यात् अपितु तात्पर्येणावगते तस्मिन्प्रस्तुतासंबद्धस्य कविसंरंभगोचरत्वायोगात्प्रस्तुतस
मारोपत्वेन पर्यवसानमिति नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुतवृत्तांताश्रयेधर्मिण्यन्वा
योस्तु असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्य तुल्यत्वादित्याशंक्याह तथाहीत्यादि एवं च योग्य
तारूपविनिगमकविरहे च मास्तु तर्हि कस्याप्यन्वयस्तत्राह अवश्यमिति अन्यथा संबद्धाभि
धानप्रसंगापत्तेरिति भावः किं तर्हि विनिगमकं तत्राह स्तुतएवेति तथा च प्रस्तुतप्रस्तुतार्थो
पस्कारकतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तांतस्य
नन्वेवमिति एवं अप्रस्तुतसमारोपानंगीकारे विशेषणानामित्यादि विधानायोक्तं लक्षणं

८७

राम

८७

174.

प्रस्तुतवर्त्तिनां विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः प्रस्तुते समारोपार्थं अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षा या
मपि समारोप्यमाणवृत्तांतविशेषणत्वार्थं तदपेक्षणात्र लक्षणासंगतिरित्याह स्वरूपतइ
त्यादि स्वरूपतः अप्रस्तुतसंबंधित्वेनाज्ञायमानस्यानन्वपेक्षासत्वेपि विशेषणसाम्यस्यत
द्व्यंजनासामर्थ्यात्लक्षणासंगतितादवस्थ्यमित्याशंक्य साक्षादसामर्थ्येपि वृत्तांताभिव्यक्ति
द्वारा तत्संभवान्नदोष इत्याह नचेत्यादि तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधानं
तत्र मुखचुंबनादेः अनुसंधानं तद्वदिति पाठः अनुसंधानवदिति पाठे यथेत्यस्यासंगतिः अ
त एव अप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेव नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणे ईदृशः प्रवादः कु

तोनयुक्तस्तत्राह कंदुक इति विशिष्टेत्यस्य सेव्यत्वेनान्वयः संबंधित्वेनैवेत्येवकारोक्तमेवा
र्थं सोपपत्तिकमाह स्वरूपत इति अप्रस्तुतकामुकसंबंधित्वानालिंगितरूपेणेत्यर्थः त
थाचारोपासंभवात्तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः श्लिष्टविशेषणायामैंद्रीमित्यादौ मुख
चुंबनादस्वरूपतोप्यारोपस्यैवसंगत्वात्साधारणविशेषणायामुपष्टंभकत्वेनप्रवादोपन्यासः
ननु तत्रापि तादृशवनितासेव्यत्वस्य तादृशवनिताकृत विपरीतरतया पात्रस्वरूपस्याप्र
स्तुतवृत्तांतरूपस्य स्वरूपतोप्यारोपस्यैवसंभवान्न तादृशव्यवहारानुपपत्तिरत आह किंचेति
युक्तमिति तत्सामान्यादिपरे तु तथात्वमिति न्यायादिति भावः लक्षणमितिज्ञानविवेकवच

नं तदेवमुक्तरीत्याऽयमैंद्रीमुखं परस्परक्तश्चुंबतिचंद्रमा इत्यत्र शक्तिव्यंजनाभ्यां प्राचीप्रारंभ
संबंधाश्रयश्चंद्रो जारसंबंधि सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाश्रय इतिबोधः अप्रस्तुतवृत्तां
ताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय
इति मतेतु सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जाराभिन्नश्चंद्र
इतिबोधः एवमुदाहरणांतरेप्यनेनैव प्रकारेण बोधप्रकार ऊहनीयः इत्यलंकारचंद्रि
कायां समासोक्तिप्रकरणं गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्रसंगात्तद्भे
दं परिकरालंकारं लक्षयति अलंकार इति अलंकारत्वोत्कीर्त्तनं च दोषाभावेनैवग

तार्थमित्याशंकानिरासार्थं तत्प्रपंचनं चाग्रे करिष्यते साभिप्राये प्रकृतार्थोपपादकार्थविष
यकाभिप्रायपूर्वके तथाभूतार्थव्यंजक इति यावत् इत्यंच प्रकृतार्थोपपादकार्थव्यंजक
विशेषणत्वं लक्षणं बोध्यं ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति हेत्वलंकारवा
रणाय बोधकत्वं विहाय व्यंजकत्वनिवेशः वक्ष्यमाणपरिकरांकुरालंकारवारणाय विशे
षणेति तत्र तु विशेष्यं तथेति नातिप्रसंगः सुधांश्विति सुधांशुना कृतः कलितउत्तंसः शेख
रो येन स इति हरविशेषणं उत्तंसः कर्णपूरः स्यात् शेखरे चावतंसवदिति विश्वः सामर्थ्या
भिप्रायं सामर्थ्यव्यंजकं तवेति इदं प्रति कामस्योक्तिः नवप्रसारात्कुसुमायुधोप्यहं मघुवं

संतमेवैकं मुख्यसहायं लब्ध्वापि नाको धनुर्विशेषः पाणौ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यच्यु
तिं धैर्यस्खलनं कुर्यां अन्ये धन्विनो धनुर्धराः मम पुरः के अगणनीया इत्यर्थः कुसुमायु
धइति विशेषणं चेत्यन्वयः अर्थलभ्येति कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तेत्यर्थः अभिप्रायगर्भं अ
भिप्रायपूर्वकं अत एवावयवार्थमात्रविश्रांतत्वादुरपदेन न पौनरुक्त्यमपि सर्वेति सर्वेषा
मस्थुचितां रक्तपूयरेतोविण्मूत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृतघ्नस्य उत्तमान्नपानादि
कृतोपकारनाशकस्य शारीरकस्येति निंदायां कप्रत्ययः कृते तदर्थे तत्संरक्षणार्थमित्यर्था
वत् विशेषणानि पूर्वार्धोक्तानि तस्य शरीरस्य व्यास्यमिति राजानं प्रति कवेरुक्तिः हेरे

वराजन्नत्वद्गुणानां वृंदस्य समूहस्य वर्णनं कर्तुमहं कथं शक्नुयां शक्तो भवेयमित्यन्वयः कुतः
तत्राह यतोहं एकरूपतया स्थितं वेदसमूहं न व्यास्थं अनेकशाखारूपेण न विस्तारितवान्
तथा च तत्कर्त्ता व्यासो न भवामीति व्यज्यते एवमग्रेपि वल्मीकतो वल्मीकात् जन्मास्यास्ती
ति जन्मी न भवामीति शेषः तथा च नाहं वाल्मीकिरिति अच्युतस्य नाभौ नाऽजवं नोत्पन्न
इत्यनेन नाहं चतुर्मुख इति सुमहत् भाष्यं महाभाष्यं च न भाषितं भाषितवानित्यनेन नाहं
सहस्रजिह्वः शेष इति भिन्नो विचित्रो अर्थो यस्यास्तां बृहत्कथां न प्रपंचकथं च न कथित
वानित्यनेन नाहं नद्वक्ता शिवो गुर्णाद्यो वेति सुत्रामणि इंद्रे गुरुरुपदेशको नाहमित्यनेन ना

हं वाक्यानि रीतिश्च व्यज्यते उक्तेषूदाहरणेषु वैलक्षण्यं दर्शयति तत्रेत्यादिना एकैकं एकस्य
विशेष्यस्य एकमेव समनंतरयोः अनंतरोक्तयोः प्रत्येकं एकविशेष्यं प्रति तत्रापि तयोर्म
ध्येपि एकाभिप्रायगर्भाणि एकार्थाभिप्रायपूर्वकाणि वाक्यार्थेति न व्यास्यमित्यादि निषेध
वाक्यार्थषट्कस्योत्करीत्याहेतुत्वेनांतिम वाक्यार्थे विशेषणत्वादिति भावः तेषु उक्तोदाहरणे
षु ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिव्यवहारः तत्र हेतुमाह तापहरण इत्यादिना तापहरणे इत्यादि सप्त
म्यंतचतुष्टयस्य वाच्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः उपस्कारकत्वादिति तथा च वा
परांगरूपगुणीभूतव्यंग्यभेदत्वान्न ध्वनिव्यवहार इति भावः नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षण

स्पनिः शेषस्त्वित्यादिध्वनावतिव्याप्तिरित्यत आह अत एवेति वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः
परिकरत्वात् अंगत्वात् तथा च परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थोपपादकत्वस्य व्यंग्यविशेषणस्य
लाभान्नातिव्याप्तिरिति भावः अपुष्टार्थेति भावप्रधानं उक्तत्वादिति अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहत
पुनरुक्तदुःक्रमग्राम्या इत्यादिनालंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः कथं तर्हि तैरेवास्यालंकारत्वेन
कथनमत आह एकनिष्ठेति तादृशेति साभिप्रायेत्यर्थः दोषाभावेनेति अपुष्टार्थस्य दो
षत्वाभावेनेत्यर्थः उद्भटालंकारसंपत्त्यासहृदयवैमुख्यरूपदूषकताबीजाभावादिति
भावः विच्छित्तिविशेषमलंकृतिः परिकरत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः तत्र दोषस्या

प्रशान्त्या विच्छित्तिविशेषस्य तदभावप्रयुक्तत्वासंभवाच्चास्य योजकमलंकारत्वमावश्यक
मितिभावः यमकस्थलं उदाहरति यथेति निजां देवतामतिक्रम्य यदि यजेत अर्थाद्देवतां
तरं पूजयेत्तदा उभयतः लोकद्वयात् च्यवते भ्रश्यति अघं पापमपि नुप्रते सेवते प्राप्नोतीतिया
वत् का निजा देवता तत्राह वयं वनवताप्रशस्तवनयुक्तेन क्षितिभृता नागोवर्द्धनगिरिणैव
दैवतकाः दैवतसहिताः स एवास्माकं दैवतमित्यर्थः अनवता अरक्षकेण अहिद्रुहाइं
द्रेण किं प्रयोजनमिति शेषः अहिर्वृत्रासुरः अहिर्वृत्रासुरे सर्पे इति विश्वः नन्वेवं सति तत्रैवा
लंकारतास्यान्न तु सुधांशुकलितोत्तंस इत्यादावत आह एवमिति विच्छित्तिविशेषेति दो

अलं० चं०

९२

षाभावद्वययुक्तविच्छित्तिव्याहृतेत्यर्थः ननु यमकादेरपि तादृशविच्छित्तिविशेषमानाभावः वि
च्छित्तिसामान्यं तु पर्युदस्तदोषाभावेनाप्युपपन्नं आपत्काले पर्युदस्तस्य मृच्छौचवद्धीनतादो
षस्याभावेन च तदानीमपि मृच्छौचकर्तुरतिशयाधानमिति नालंकारत्वसिद्धिरित्यत आ
ह अपि चेति नमो मूलनभङ्गमस्तु भवते रुद्राक्षमालेष्वभं हासोपानपरंपरां गिरिसुताकान्ता
लयालंकृते अघाराधनतोषिणे न विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनाम निम
हामोहे निधीयामहे इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदित्वं सुखालोकोच्छेदिनीत्ये
कपदार्थहेतुरिति काव्यलिंगमलंकारत्वेन यथा स्वीकृतं ननु निर्हेतुत्वदोषाभावमात्रेन

राम

९२

या विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तथेहाप्रीतिभावः ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां परिकरप्रक
रणं साभिप्राय इति अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्रक्षिप्य पूर्ववल्लक्षणं बोध्यं तत्र
परिकरेऽतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष्ये लक्षं संगमयति अत्रचेति यद्यपि देवांतरव्यावर्त्तकतया
चतुर्भुज इति विशेषणं तथापि नपादिसाधारणदेवपदशक्तौ विष्णौ नियमनेन विशेष्यप्र
तीत्यौपयिकतया विशेष्यपदत्वमभिमतं बोध्यं असंदिग्धमुदाहरति फणींद्र इति राजा
नं प्रतिकवेरुक्तिः तव गुणान् वक्तुं फणींद्रः शेषः समर्थ इत्यध्याहार्यं एवमग्रेपि हेहयाधि
पः कार्त्तवीर्यः आखंडल इंद्रः उ नयत्र गुणानित्यनुषज्यंते एषः मर्त्त्यधर्मा अहंकृतेषु

अलं० चं०

९३

णाः क्षेति क्षशब्दो महदंतरं सूचयतः सहस्रमुखत्वादीत्यादिना सहस्रबाहुत्वसहस्रनयन
त्वयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः इति परीकरांकुरप्र
करणम् श्लेषं लक्षयति नानार्थेति नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो योजनं श्लेष इति लक्षणं
वर्ण्येत्यादिर्विभागः वर्ण्ये चावर्ण्ये च वर्ण्यावर्ण्योभयं च एतत्त्रयाश्रितस्त्रिविषय इत्यर्थः
सर्वेति सर्वदः माधवः पायात्वयः अगंगोवर्द्धनपर्वतं गां पृथ्वीं च बाराहावतारे धृतवानि

राम

ति विष्णुपक्षे हरपक्षे तु स उमाधवः सर्वदा पायात् योगंगां धृतवानित्यर्थः हरिणेन

९३

मृगेणांगरूपतयाआहिताकृता सक्तिः संगो यस्येति चंद्रपक्षे हरिणा सूर्येणेति कमल

186

पक्षे उच्चरन् शस्त्रपातैरुद्गच्छत्कीलालं रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः सेनापतिः तथा वाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्रश्चेति पक्षे कीलालं जलं समितौ संग्रामे जात इति येन करुणायुक्तांतःकरणेन द्रोहकर्त्तापि अद्रोभयश्च नृपः काकस्त्रातो रक्षितः न तु हतः स पवित्रनामा रणे ख्यातः विश्रामो मे शरणमस्त्वित्यर्थः कृष्णपक्षे तु काकोदरः कालियसर्पः पूतनाया राक्षस्या मारणेन ख्यात इति विशेषः नीतानामिति दयितां प्रति नायकस्योक्तिः नवईक्षणे नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्तः इत्यन्वयः कीदृशानां वने जले अरण्ये च वृद्धिं प्राप्तानां तथा लुब्धैर्लोभवशीलैर्भृङ्गैः शिलीमुखैर्भ्रमरैराकुलीभावं प्रा

अलं॰चं॰

९४

ग्लानां नीतानामिति पद्मपक्षे हरिणपक्षे तु स्तुब्धैर्बाधैः कर्तृभिर्भूरिशिलीमुखैर्बाणैः करणभूतैः
राकुलीभावं चपलतां नीतानामित्यर्थः मृगभ्रमे द्विकमलइति विश्वः असाविति उदयं शैलं अ
भिरूढिंच रक्तं रक्तवर्णं अनुरक्तं च मंडलं बिंबदेशश्च राजा चंद्रो नृपश्च मृदुलैरभिनवैः अ
ल्पैश्च करैः किरणैः प्राह्यधनैश्च प्रत्यग्रोदितेति अभिनवोदितेत्यर्थः ननु प्रकरणेनाभिधा
नानियमनादप्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वमेवेति कथं श्लेष इत्याशंक्याह यदिति अलंकारस्येति
न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेद इति वाच्यं शानिरशनिश्च त्वमुद्वेर्गिद्दंति कुप्यसि न
रेंद्र यस्मात्त्वं यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोनुदारश्चेत्यत्र शानिविरुद्धरूपे प्रस्तुते शनि

राम

९४

188

शब्देनाभिधया प्रतीयमानेपि तन्मूलकस्य विरुद्धावपित्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इ
ति वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलस्य संभवात् अलंकारस्येतस्योपलक्षणत्वात् अन्योन्य
संनिधानबलात् परस्परार्थसंबंधार्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दांतरसंनिधिबलात्
तथा चात्र प्रकृतेप्यभिधानियामकमस्तीति भावः एतावता पूर्वापरभावमात्रेण तस्य अप्र
कृतार्थस्य गूढश्लेष इति गूढत्वं वाच्यकलत्वेन द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययात् अयमिति
माघे रैवतकगिरिवर्णनं अयं गिरिस्तटीर्बिभर्तीत्यन्वयः किंभूताः अत्यंतकठिनाः प्र
कामगुर्वीः अतिमहतीः अलघुभिर्विलंबमानैर्मेघैर्व्याप्ताः निरंतरं प्राणिनामगम्यस्व

अलं० चं०

रूपाः परिणतास्तीयेगंतव्रहारिणः स्निग्धजायासुताः वृद्धवेश्यापक्षेतु जरठाजीर्णाः पयो
धराः कुचाः अगम्याः संगमायोग्याः परिणतं प्रकटेद्दिक्‌करिकेयासांताः इत्यर्थः द्विकवर्तु
लंदशनक्षतं करिकानखक्षतं द्विकद्द्वंवर्तुलाकारं करिकानखरेखिकेत्यमरः मेर

९५

मिति ओषधीनांपत्युश्चंद्रस्यासंनिधौसति अर्यमोपलाः सूर्यकांतामंदीभूतमग्निंधृत
वंतः तमः दर्शितः श्वपचः पुरुषत्वं येन तथाऽभवत् दृश्यतिमिरजं दोषंआंध्यंसिषे
विरे पक्षांतरे ओषधिपतिर्वैद्यः एवंमंदाग्नित्वशोषतिमिराणिरोगविशेषाः दृष्टांतादि
रित्यादिपराद्रोगिवैद्यदृष्टांतः परिगृह्यते अगंश्लेषइति तथाचश्लेषस्यलेश्यंजनावि

राम

९५

रहारप्रकृते तत्स्वीकारे श्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नः स्यादिति भावः रम्या इति माघ एव
द्वारकावर्णनं यस्यां द्वारकायां युवानो वधूभिः समं वलभीः प्रासादोपरितनगृहाणि असेवंत
सेवितवंतः किंभूताः रम्या इति हेतोः पताकां विजयंतीः प्राप्तवतीः विविक्ता विजना इति हेतो
ः रागं रतिं वर्द्धयंतीः नमंति वल्लीकानि छादनपटलप्रांता यासां ताः वधूपक्षे पताकाः सौभा
ग्यानि पताकां वैजयंतीं स्यात्सौभाग्य नाटकांकयोरिति मेदिनी रागमनुरागं विविक्ताः सु
तीत्वेन पवित्राः नमंति वल्लीकाश्चेति नवेति यत इत्यस्य इत्यत्रैवाक्षिप्तः श्लेषो भवेदित्यग्रे
तनेनान्वयः एतस्मिन्निति तत्रैव रैवतकगिरिवर्णनं एतस्मिन् गिरौ उपहृत्यः सरस्याः वा

अलं० चं०

९६

ल्मीकेर्मुनेर्गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति धारयंति किंभूतानां गिरां अरहितो संबाधो रामलक्ष्म
णौ यासु तथाभूतानां सरसीपक्षे अरहिताः संयुक्ता रामाः पत्न्यो यासां तथाभूता लक्ष्म
णाः सारसवनिता यासु ता इति किंभूताः सरस्यः अधिकां जलशोभां वहंत्यः पवनसंभू
तेन वेगेन संक्षोभं तरंगाकुलत्वं नीताः प्रापिताः वाल्मीकिगिरस्तु अधिकाः कपयो यासु
ताः पवनसुवा हनूमता वेगेन निजेन संक्षोभमुद्भटत्वं प्रापिता इति नन्वत्रापि समभित्यस्य
तुल्यार्थत्वात्साधर्म्ये निबंधो स्तीति कुतो न श्लेषाक्षेपस्तत्राह नसममिति द्राक्शीघ्रं सा
म्यार्थ्यं साम्यार्थकत्वं तथा चानुपपत्त्यभावात्तन्मूलक आक्षेपो न संभवतीति भावः कथं

राम

९८

तर्हि तदवगमस्तत्राह अर्थसौंदर्येति विशेषणानां वधूभिरन्वयेच मत्कृतेरनुसंधानात्तदन्व
यतात्पर्यग्रह इति भावः तदनु श्लेषानुसंधानानंतरं तद्बलात् श्लेषबलात् साधर्म्यैति साध
र्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः अर्थसाम्याभावेपि सकलत्वकलंकपुरमेतज्जातेसं प्रति सुधांशुबिंबमिवेत्या
दिवच्छब्दसाम्यस्य संभवादिति भावः एवकारेण व्यंग्यत्वव्यवच्छेदः तत्र तयोर्मध्ये शब्देति जतु
काष्ठन्यायेन शब्दयोरेवश्लिष्टत्वादिति भावः अर्थेति शब्दाभेदादेकवृंतगतफलद्वयन्या
येनार्थयोरेवश्लिष्टत्वादिति भावः केचित् अलंकारसर्वस्वकारादयः उभयमपीति सभं
गाभंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कृतत्वावधारणा

अलं०चं० दिति भावः अन्ये मम्मटभट्टाः नन्वभिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनादेव गतस्यापि विशेष
तः कथमंतरेण कथमुपपत्तिरित्याशंक्याह एतस्मिन्निति यद्यप्युत्प्रेक्षाग्रंथानंतरं चित्रमी
मांसानंकापि दूरूपने तथाप्ययमाशय उन्नीयते चमत्कारेर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्व
९७ मिति अनुप्रासयमकादेस्तु न चमत्कारेर्थमात्रप्रेक्षित्वमिति न तेषामर्थालंकारत्वमपि तु श
ब्दवैचित्र्यात् शब्दालंकारत्वमेवेति इत्यलंकारचंद्रिकायां श्लेषप्रकरणम् अप्रस्तुतेति राम
सा अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयो यस्यास्तथाभू ९७
ता प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः एक इति कृती कुशलः शकुंतेषु

पक्षिषुमध्ये यस्मात्तकः शकादिं जारत्वं नयाचतइत्यर्थः कार्यइति कार्यप्रस्तुतेसतितद
न्यस्यकरणस्यवचःप्रतिपादनं निमित्तेकारणेप्रस्तुतेसतितदन्यस्यकार्यस्य एवंसामान्येप्रस्तु
तेसतितदन्यस्यविशेषस्यविशेषेप्रस्तुतेसति तदन्यस्यसामान्यस्यतुल्येप्रस्तुतेतदन्यस्यत
त्सदृशस्येत्यर्थः अन्यशब्दस्यप्रतिसंबंधिपरत्वात् तत्सदृपे तत्सदृशे आबद्धेति आबद्धा
ःयाः कृत्रिमाःसटाःस्कंधलोमानितैर्जटिलाव्याप्ताअंसभित्तिस्कंधदेशोयस्यैवंभूतःश्वास्तु
नकःमृगपतेःसिंहस्यपदवीस्थानंयद्यारोपितः तादृशसटायुक्तत्वेनसिंहसाम्यंप्रापित
इत्यर्थः तथापिमत्तानामिभानांगजानांकुंभतटस्यपाटने विदारणेलंपटस्यव्यसनिनोह

अलं०चं०

रिणां नामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः अभिनयतीत्यर्थः अनुकुर्वतीति समस्तं

तं वैधेयमूर्खं २ मूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः अंतरिति छिद्राणि रंध्राणि दोषस्थानानि च

कंटकाः क्षुद्रकाः खलाश्च भंगुराः भंगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः तंतवश्च अत्रस्तुतिनिंदो-

९८

दासीनस्वरूपाख्यानमात्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः एवं चेति उक्तोदाहरणेषु प्र-

स्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य त्रिरूपत्वे सतीत्यर्थः विधायेति ये नराः मनुष्याः सक्रोधे ऽरौ

शत्रौ वैरं विधाय यो दासीना भवंति ते कक्षे तृणे उदर्चिषमग्निं निक्षिप्य अभिमारुतं पवनाभि-

मुखं शेरते निद्रां कुर्वतीत्यर्थः सौहार्देति सौहार्दी निमेषाणेप वस्वर्णरेखा इति रूपकं

राम

९८

196

तासांपरीक्षणेनिकषोपलः परीक्षमितिसंज्ञितःकोप्यस्तीत्यन्वयः अंकेति मृगलांछनइत्यु
च्यतइतिशेषः निष्टरक्षिप्तानिनिरस्तानिमृगयूथानियेनतादृशःकेसरीसिंहोमृगाधिप
इत्युच्यतइतिचशेषः हलेति धृतोगंभीरायांखन्यांगर्त्तेखस्याकाशस्यनीलिमायेनेतिमंडल
विशेषणम् आश्रित्येति हेदेवप्रतिमासंभिन्नाअमृतद्युतयश्चंद्रास्तेविस्मयःपद्माकाशमे
वपदंचरणमाश्रित्यदेहस्यक्षये उपनतंसंपन्नंदिव्यपदस्याभिमुखत्वंयेषामेवंभूताःसंत
स्त्वदास्यरूपेसुहृद्विभिन्नेनूनंलावण्यस्वरूपस्यपुण्यस्यनिचयंचिन्त्यस्यमिहिरंसूर्यंप्रति
यातीत्यन्वयः मंत्रलिंगादिति नवोनवोनवीभवतिजायमानइत्यादिमंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः

अ०नं०चं०

९९

मंत्रस्यमानांतरसिद्धार्थानुवादकत्वात्साह हृदीति श्रुतीति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया
ज्ञातयः सुकृतमुपयंति अप्रियादुष्कृतमिति कौषीतकिश्रुतिः स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादि
त्यं गच्छतीति स वायुमागच्छति स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स
आदित्यमागच्छतीति च श्रुतौ स आदित्यमागच्छतीत्यनंतरं स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसै
वात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुत इति श्रुतौ शारीरकेति शारीरे भवः शारीरः स एव शारीरकः ।
आत्मा तत्प्रतिपादके इत्यर्थः अर्थवशात् प्रयोजनवशात् पूर्वपाठ्यादिव्याभावे ऽर्चिरादि
मार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरसंभवेन पाठक्रमस्य अर्थक्रमेण बाधादिति भावः स्थापित इति

राम

९९

सांपराये कर्त्तव्याभावात् तथाह्यन्य इति तार्त्तीयाधिकरणे सिद्धांतित इत्यर्थः नाथेति हे ना
थ विष्णो त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गंगारूपे लग्नाः तेषां नखानां कांतिलेशाः कणिकाः समु
द्रं प्राप्ताः ता एव च कणिकास्तस्य जलधेर्मथनेन सांद्रतां प्राप्ता नूनं समुद्रसंबंधि नवनीतस्य चं
द्रस्य पदं प्राप्ताः चंद्ररूपेण परिणता इत्यर्थः तथाऽतद्धारेण तदित्यनंतरं हेतुरिति शेषः तद्धे
तुर्नखकांत्युत्कर्ष इत्यर्थः अस्याश्चेदिति अस्याः कामिन्या गतिसौकुमार्यं दृष्टं चेदित्यध्याहारे
णान्वयः एवं संलापो भाषणं यदि श्रुतस्तदा परभृतैः कोकिलैर्वीचंयच्छतीनि तथा तस्य भावो
मौनमेव व्रतं साध्यतां ऽकठोरता मार्दवं यदि दृश्यते तदा साप्रसिद्धा मालती दृषत्प्रायेव पाषाण

अलं०चं०

१००

तुल्यैव लक्ष्यत इति कांतिर्दृष्टा चेत्तदा लक्ष्मीः काषायवस्त्रमालंबतामाश्रयतु किमत्र बहु।
नोक्तेनेत्यन्वयः गत्यादिषु गतिसौंदर्यादिषु संभाव्यमानानि उत्प्रेक्षमाणानि पूर्वोदाहरणाद्वै
लक्षण्यमाह एतानीति कार्याणीत्यर्थः लज्जेति तिरश्चां पश्वादीनां चेतसि यदि लज्जा स्या
त्तदा चमर्यः गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं तथा रमणीयं केशपाशं प्रसमीक्ष्य बालाः केशाः प्रिया
यासां तास्तथा तत्त्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव अर्थाक्षेप्येति

राम

दृष्टस्य अयत्वरूपार्थाक्षिप्तेत्यर्थः इदमपि अप्रस्तुतबुद्धेः कार्यत्वमपि अपि नाप्रस्तुतबुद्धेः

१०१

कारणत्वं प्रागुक्तं समुच्चीयते त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते मालतीशशभृल्लेखा

कदलीनांकठोरतेति तुल्ययोगितायामुदाहृतं ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्रस्तुतं त
त्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसैवोच्यते न चोदाहृतेषु तत्संभवः माल
तीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयैव दर्शितत्वात् एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगति
नितंबसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यत आह अ
र्थस्येति अयमाशयः अर्थस्याप्रस्तुते सुतरां तद्बुद्धेरप्रस्तुतत्वाद्भवनतावदप्रस्तुतस्य कार्यत्वांशा
संभवः अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन लक्षणे निवेशाद्व्यावर्तकाच्च नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशा
स्यासंभवः स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेपि ज्ञातस्य हेतुत्वादिति ननु गतिसौंदर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्न तु

ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि तदभावेपि ज्ञानमात्रत्वात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति तदतिरेके तस्याःप्राचीनोदाहृता वस्तुतस्त्वशंसाया अतिरेके प्रकारपंचकाधिक्ये तयेति हेहरे तवनिश्वासरूपमंदमारुतेन निस्तुषीकृतस्य तुषरहितीकृतस्य स्मितरूपस्य आध्यात्मिकादिता पत्रयोपधस्य विप्रकीर्णाःकडंगरचया तुससमूहा इवैते जैवातृकस्य चंद्रस्य किरणा जगति भ्रमंतीत्यन्वयः तत्सारतारूप्यः एवमिति हृतसारमित्युदाहरणे चंद्रवदनउपमानोपमेयपदार्थी वाप्रिस्पचंद्रसारांशाहरणस्याकारणस्य सतःकविप्रौढोक्तिकल्पितं कारणत्वं एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यम् कालिंदीति नर्मदायाःसमुद्रस्यच संवादोयं तत्र यमुनाभ्रांत्या समुद्रेण कालिंदीत्युक्ते

एम

कोपात्साकूतं नर्मदायाउत्तरं हेकुंभोद्भव अगस्त्यमुने ब्रूहीति ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं अ
हं जलधिर्नैवास्मि ममशाठ्यो नाम कस्माद्धेतोर्गर्तासीति सापुनराह नर्मदाहमित्यादि ततः समुद्रः
पुनराह तर्हि कुतो मालिन्यमनुभवसीति सापुनराह मिलत्कज्जलैर्मालवदेशांगनानां नेत्रांभो
भि रिति ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः कुंतलदेशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति
इत्यलंकारचंद्रिकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् प्रस्तुतेनेति प्रधानभूतप्रस्तुतांतरा
भिव्यंजकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतांकुरालंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुर इवांकुर इति व्युत्प
त्तेः किमिति हे भ्रमर मालत्यां विद्यमानायां कंटकेद्ध्याकंटकव्याहतयाकेतक्या किं प्रयोजनमि

अलं०चं० तिप्रस्तुतेनभ्रमरवृत्तांतेन मयिमनोहारिण्यांसत्यांकिमुद्वेगकारिण्यापरवनितयेतिनायकवृ
त्तांतः प्राधान्येनप्रस्तुतोभिव्यज्यते कथमिह भृंगवृत्तांतस्याप्रस्तुतत्वं तत्राह इहेति तथाचभृंगसं
१०२ बोधकत्वात्तद्वृत्तांतोपिप्रस्तुतइतिभावः अनामंत्रणीयामंत्रणेन संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन वा
च्यासंभवात् कस्त्वमिति शाखोटकतरुंप्रतिकस्यचित्पथिकस्यप्रश्नोक्तिः कथयामीत्याद्युत्त
रंवैराग्यादिववसीतिपुनःप्रश्नःसाकूतविदितमिति शाखोटकस्योत्तरं कस्मादिदंवैराग्यमिति राम
पुनःप्रश्नः कथ्यतइतिपुनरुत्तरंप्रतिज्ञायशाखोटकआह वामभागेनोपलक्षितोत्रवटोस्तितं १०२
पांथोजनःसर्वात्मनासमितत्रछायादिभिःसेवनेआश्रयति ममपुनर्मार्गेस्थितस्यापिनछा

यापिपरोपकारसंपादिकेति भूताधारत्वादितिभावः वामेनेतिमार्गेनिचक्षिष्टं अत्यंतं आरोपेणे
पि परवनितायामिति वेश्यायामितिच विषयसप्तमीतद्विषयेऽस्त्यर्थः विरानांसर्वस्वस्यापहरणे
यः संकल्पस्तेन दुःप्रापेतिवेश्याविशेषणं अन्येति हे भृंग अन्यासुपमर्दक्षमासुसुमनसांपुष्पा
णां लतासुलतावत् यावत् नवमालिकायाः कलिकासंजातरजस्काभवति लोलं चपलं मनो विनो
दयः लोलमितिक्रियाविशेषणं वा नवमालिकायालताविशेषस्यबालामभिनवां असंजातर
जस्कां कलिकामकाले व्यर्थं किमितिकदर्थयसिपीडयसीत्यन्वयः रजः पुष्परजः स्त्रीणां रेत
श्च श्रृण्वतीति एतद्वचनंश्रृण्वतिसतीत्यर्थः कोशेति इयंनलिनीकमलिनीकोशाद्वंद्वंमुकु

अलं०चं०

१०३

लयुगलं कादंबस्य हंसस्य चंचुलुंठनं कुतक्षतं धत्ते रधाति तथेयं चूतस्याम्रस्य लतानूतनं पल्लवं पुंस्कोकिलैरास्वादितं चर्वितं धत्ते इति दीर्घिकायावाप्यास्तटे मिथः सखीजनस्य वच आकर्ण्य प्रस्तुता नायका कमलमुकुलव्याजेनेनामंदीयस्तनाधरक्षतवृत्तांतं कथयंतीति ज्ञात्वा चैलस्य वस्त्रस्यांतेन प्रांतेन स्तनतटं निरोदधे बिंबरूपमधरं च पाणिना निरोदधे आच्छादितवतीत्यन्वयः अन्यापदेशेति अन्यस्यापदेशो मिषं यत्र तादृशामित्यर्थः तदीयमेवयंथं दर्शयति अप्रस्तुतेत्यादि व्यवस्थापितमिति प्रस्तुतत्वेपि मुख्यतया तात्पर्याभावादत्राप्यभिधाय पर्यवसानाभावादिति भावः सान्यैवेति सा अलंकृतिर्ध्वनेः सकाशादन्यैवेत्यर्थः प्रस्तुतत्वलंभनेन अप्रस्तुतप्रा।

राम

१०३

स्या: रात्रिरिति हे त्रिलोचने शिवाकल्याणरूपा काचन अनिर्वचनीयप्रभावा रात्रि: शिवरात्रि रि
त्यर्थ: संनिधत्ते संनिहिता भवति अत: युवां अप्रमत्ते जागृतं जाग्रद्रूपे न वर्तेतं। कुतस्तत्राह युवयो
:सकाशे समीपे अचिरेण समानधर्मा सदृश: सखा कश्चिद्भविष्यति तृतीयं लोचनं भाले भविष्यती
त्यर्थ: तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमहात्म्यप्रयुक्तत्वे हेतु: तत्रवर्णपले तत्राच्यं उदाहृतकाव्यवा
च्यं एवं चैकदेशेपकदेशाभावसंबंधनिबंधनत्वमत्र दर्शितं वहंतीति भगवत्या: सीमंते वर्णनमि
दं अयि शिवे तव सीमंतसरणि: न: क्षेमं तनोतु इत्यन्वय: कीदृशी सिंदूरं वहंती किमिव प्रबला
नां केशपाशरूपांधकारद्वीप्तीनां समूहैर्वैदीकृतं वालार्ककिरणमिव सरणि: केव त्वद्वदनसौं

अलं० चं०

२०४

दर्यल्लहरीणां परीवाहरूपाख्योनसः सरणिरिवेति परीवाहो जलनिर्गममार्गः जलोच्छ्वासाः परीवा
हा इत्यमरः अंगेति विरहसंतापवर्णनं अंगसंबद्धं मृणालकांडं भंगेभ्यो विशेषरहितां तत्समां रु
चं कांतिमयते प्राप्नोति तापातिशयेन मल्लिनीभावात् नासामौक्तिकश्वासानिलात् सूक्ष्माच्छिद्रो
रिंद्रनीलमणेः पदवीं तत्साम्यं गाहते प्राप्नोति तथा कुचयोर्दत्ता निहितेयं हिमवालुका कर्पूरं
क्षणं दीपरूपतां धत्ते एवं करतले धारारूपेण सिक्तं जलं तस्यायःपिंडपतितजलवत्संलीयते
तापातिशयात् शोषं प्राप्नोतीत्यर्थः उदाहरणद्वयेपि कार्यनिबंधनत्वं व्यक्तं न तत्रायमिति द्व
योरपि वाच्यत्वादिति भावः अयमित्युपलक्षणं अप्रस्तुतप्रशंसापि नेति बोध्यं किंकृतस्तर्हि

राम

२०४

209

रत्नावल्यांस्वविरहातुरायानागरिकायाः शयनमुपग
तत्रचमत्कारोऽत आह किंत्विति परीति रत्नावल्यांस्वविरहातुरायानागरिकायाः शयनमुपगम्य संतापंवदत्स्तुमापयति किंभूतं
तस्पराज्ञ इयमुक्तिः इदं विलासिनीपत्ररचितंशयनंकृशांग्याःसंतापंवदत्स्तुमापयति किंभूतं
तस्पराज्ञ इयमुक्तिः इदं विलासिनीपत्ररचितंशयनंकृशांग्याः संघर्षमप्राप्य
पीनस्तनजघनसंगादुर्ध्वाधोभागयोःपरिम्लानंतनोः कृशस्यमध्यस्यपरिम्लिनंसंघर्षमप्राप्य
अंतर्मध्यभागेहरितवर्णं एवंप्रकर्षेणशिथिलयोर्भुजयोराक्षेपेस्खलनैःस्यव्यस्तः विषमीकृतो
पर्या
न्यासोरचनायस्यतादृशमिति इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रस्तुतांकुरप्रकरणम्
योक्तमिति वचःप्रतिपादनं भंग्यनराश्रयं भंग्यतरप्रकारकंलक्षणंपरिष्कुरुते यदेवेति न
पा्चविवक्षितस्वकारातिरिक्तेनचारुतरेणरूपेणव्यंग्यस्याभिधानंपर्यायोक्तमितिलक्षणं प

अलं०चं०

१०५

र्यायेणभंग्यन्तरेणोक्तमभिहितंव्यंग्यं यत्रेतिव्युत्पत्तेः लक्षणेस्वपदं यव्यंग्यपरं नचव्यंग्यस्यैववा
च्यत्वंनिष्फलंविरुद्धंचेतिवाच्यंप्रकारभेदात् तदुक्तंयदेवोच्यतेतदेवव्यंग्यंयथातुव्यंग्यंनतथो
च्यतइति चारुतरेणेतिविशेषणात् तमोराहुस्त्रीशिरश्छेदकारिणेदुःखहारिणइत्यत्रनपर्यायोक्त
प्रसंगः स्वासाधारणरूपेणवासुदेवत्वेन यत्तुराहुस्त्रीशिरश्छेदकारित्वरूपव्यंग्यमादायैवपर्यायो
क्तंवक्तुमर्हं नतुविशेषणसामर्थ्यलभ्यंवासुदेवत्वमादायेति तदयुक्तं राहुस्त्रीशिरश्छेदकारि
त्वस्यवाच्यसिद्ध्यंगत्वेनतेनापिव्यंग्यंविवक्षितंप्रधानभूतंवासुदेवत्वमादायैवतत्कथनौचित्या
त् राहुस्त्रीकुचवैफल्यकारिणेहरयेनमइत्यत्रतुराहुस्त्रीशिरश्छेदकारित्वमेवविवक्षितंव्यं

राम

१०५

ग्यमितियुक्तं तदीदायपर्यायोक्तमितिविभावनीयं लोकमिति यस्याक्षयादस्यांघ्रिः लोकंप-
श्यति अर्थसः लोकः यस्य पतं जले शेषावनारस्यांघ्रिं न पश्यति उरगत्वात् ताभ्यां अक्षपादपतं
जलिभ्यां अपरिछेद्या अनाकलनीया निवेद्यतामिति मलंघनिरमयंत्याउक्तिः तवअल्पदयं
मनः कर्तृ शिरीषकामृदुत्वाभिमानमपनयंतो इमौ पादौ क्रियदूरपर्यंतं प्रयासे निधातुमिच्छति
हंत खेदे एतन्निवेद्यतां कथ्यतामित्यर्थः देवमिति देववा सार्वभौमं सकलदेवताधीश्वरं देवं वं
दे कीदृशं जलधिरेव शरधिस्तुणं यस्य तथाभूतं त्रिपुरसंहारे शरीकृतस्य विष्णोर्विश्रांतिस्था
नत्वात् तथा श्रुतेषु विदिताः ख्याताः मांसः दृष्टो अस्थो येषां तेष्वासन्नप्रमुखा वसिष्ठाद्याः यस्य

अलं० चं०

१०६

वाहानां वाहनानां वेदानां अधिवाहा वाहनाधिकृता भवंति पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रेसरपुरःसराइत्यम
रः एवमधरं भुवनं पातालं भूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात् पुष्करमाकाशं पुष्पवाटिका पुष्पस्था
नीयचंद्रोद्गमाधारत्वात् शतमखः इंद्रस्तत्प्रमुखा अग्न्यादयः दिक्पालाः शाटीपालनाधिकृ
ताः दिगंबरत्वेन दिशामेव शाटीरूपत्वात् मनोभूध्वंसनतरुः चंदनस्थानीयमस्य संभवित्वा
त् मदनभस्मना शिवेनांगानामनुलेपनस्य पुंगलेषु प्रसिद्धेः अत्र लक्षणं संगमयति अत्रे

राम

१०६

तिव्यवस्थितौ विवक्षायां सत्यां अवगम्याः व्यंग्याः विनेयत्वेति शिक्षणीयत्वमर्थः आदि
नापातालगुप्तत्वादिपरिग्रहः अभिहिताइति वाहाद्यधिकृतत्वादिना व्यासादिप्रतिपन्नौ

212

समानवित्तिवेपत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि तेष्ववगमादिति भावः साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वा
द्याकारेण किमिति न निर्दिष्टा इत्याशंक्याह परंत्विति यद्यप्युक्तविशेष्यविशेषणभावेपि देवता
सार्वभौमत्वमवगम्यते तथापि स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यं कृतमित्यर्थः चक्रेति यो देवः सुदर्शन
चक्रस्याभिघातेयाप्यसंभ्रांज्ञात्येव राहुवधूजनस्य सुरतोत्सवं आलिंगनस्य उद्दामा उन्नगाये
विलासास्तैर्वैधुर्यं रहितं चुंबनमात्रावशेषं चकारेत्यन्वयः विशिष्टेन उक्तविशेषणविशिष्टेन एवं च
इष्टशोदाहरणयोः अनेन च अनुपपत्तिमिति गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य भंग्यंतरेणानभिधानादव्या।
प्तिमाशंक्येत्यर्थः अभिधानायोगादिति अयमाशयः अत्र हि राहुशिरश्छेदकारीति वासुदेव

अलं० चं०

१०७

इति वा व्यंग्यं राहुवधूजनसंबंधितादृशरतोत्सवकारित्वेन प्रकारांतरेणाभिधीयत इति न वक्तुं श-
क्यं धर्मिणो वासुदेवस्य प्रक्रांतत्वेन यच्छब्दाभिहितत्वेन च व्यंग्यत्वायोगात् व्यंग्यस्य च राहुशिरश्छे-
दकारित्वस्य वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य प्रकारांतरेणानभिधानात् तस्मात्पर्यायेण कार्यादिद्वारेणो-
क्तं गम्यमाक्षिप्तं वेति लक्षणार्थ इति अभिधानं आक्षेपो व्यजनं वा पर्यायोक्तमिति क्वचित्पर्यायो-
क्त इति पाठस्त्वयुक्तः व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानग्रंथविरोधात् न विद्म इति यच्छ-
ब्दाभिहितस्यापि भगवतो वासुदेवत्वादिना रूपांतरेण व्यंग्यतया यथाश्रुते बाधकाभावादिति
भावः न चाभिधाविषये कथं व्यंजनेति वाच्यं वासुदेवत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्यभिधाविष

२१५

यत्वासंभवात् तस्याः स्वावच्छेदकधर्मेणैव बोधकत्वात् अत एवोक्तं शक्त्यादिनेतद्रूपेण ज्ञानेभव
तिलक्षणेति इह तु लक्षणाहेत्वभावाद्व्यंजनोपगम्यत इति ननु प्रस्तुतेन तादृशरतोक्तत्वेन रूपेण
कार्येणाप्रस्तुतस्यैव राजकुमारस्थितिरूपकारणस्य प्रतीतौ च मत्कृतिविशेषस्तस्या अलंकारत्वं गम
यति तच्चालोच्यमानमप्रस्तुतप्रशंसायामसंभवादुक्तरीत्या पर्यायोक्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमि
त्याशंक्याह यत्त्विति अलंकाराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारांतरत्वादेवं
विधं शाब्दस्वारस्यभंगेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमिति भावः यत्तु भगवद्रूपेणावगमनेवि
शेषणमर्यादालभ्यत्वे नास्तुदंनरं न पर्यायोक्तस्य विषय इति तदपि चारितरमणीयं नहि प

अलं० चं०

१०८

र्यायोक्ते व्यंगसौंदर्यकृतो विच्छित्तिविशेषः किंतु भंग्यंतराभिधानकृत एव व्यंग्यं तु भंग्यंतराभिधान
तोऽसुंदरमेवप्रायशो दृश्यते यथा इहागंतव्यमिति विवक्षिते व्यंग्ये अयं देशोऽलंकरणीयः सफ
लतामपनेतव्य इत्यादावतस्तदसुंदरत्वोद्भावनमकिंचित्करमेव अलंकारसर्वस्वकारग्रंथवि
रोधोद्भावनं तु तच्छिक्षाकारिणं प्रति नशोभते उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रंथस्याकिंचित्करमेव
युक्तिविरोध इति परोत्कर्षासहिष्णुत्वमात्रमुक्तावपि तु रसगमयतीत्यलं विस्तरेण प्रकारांतरे

रम

णपर्यायोक्तं लक्षयति पर्यायोक्तमिति रमणीयेन व्याजेन मिषेण स्वस्य परस्य वा इष्टस्य यत्सा

१०८

धनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तं पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्पत्तेः संपादनेति संपादन

216

रूपंयदिष्टं तत्साधनंतत्करणमित्यर्थः देहीति परिधानेन अधरवस्त्रेणनिगूहितं आच्छादितमि
त्यर्थः एवंचप्रकारद्वयसाधारणतदन्यतरत्वंसामान्यलक्षणंबोध्यं इत्यलंकारचंद्रिकायांपर्यायो
क्तप्रकरणं उक्तिरिति अत्रनिंदास्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंदयोरितिचेतरेतरयोगो नविवक्षितः
तथाचनिंदयास्तुतेः स्तुत्याचनिंदायाः स्तुत्यास्तुतेश्चोक्तिरभिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः प्रथमे
व्याजेनस्तुतिरितिचरमयोर्व्याजरूपास्तुतिरितिचव्युत्पत्तेः अतएवव्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभा
वान्निंदयानिंदाभिव्यक्तिर्व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यग्रेवक्ष्यते एवमाद्यप्रकारद्वयेस्तुतिनिं
दयोःसमानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यांप्रत्येकंद्वैविध्यमितिचत्वारोभेदाः अंत्यस्तुभिन्नविष

217

अलं०चं०

१०९

भिन्नविषयस्तुतिक एवेति पंचभेदाः लक्षणं तु व्याजनिंदा भिन्नत्वे सति स्तुतिनिंदान्यतरपर्यवसायीस्तुतिनिंदान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्यं ~~कस्त्वमिति~~ नृपं प्रति कवेरुक्तिः त्वयि योद्धुमेकं सप्तिमध्यमास्थिते आरूढे सति परिपंथिनः शत्रवः सप्ताश्वरथं समारूढा भवंतीत्यन्वयः सप्त सप्तयोऽश्वा अस्येति सूर्यः सत्यवत्ने सप्त योऽश्वास्समारूढा इति द्वितीयार्थो निंदाद्योतकः त्वया संमुखाहताः सूर्यमंडलं भित्वा दिवमुपगता इति स्तुतौ पर्यवसानं ~~अर्द्धमिति~~ शिवस्य देहार्द्धं दानवानां वैरिणा हरिणा आहृतं हरिहरात्मकस्यैकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धेः एवं गिरिजयाप्यवशिष्टार्धमाहृतं हे देवराजन् इत्यमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गंगासा

राम

१०९

218

गरंश्रस्य गमदित्याद्यन्वयः नागाधिपः शेषः क्ष्मातलं पातालं त्वामितिपूर्वोन्विते वैदुष्यादिति विद्व

त्तादीत्यर्थः आदिनातपः शीलादिपरिग्रहः दारिद्र्यादीत्यादिपदेन कुटुंबबाहुल्यादिपरिग्रहः नचा

त्र राजवर्णनप्रस्तावे कथं स्तुतेर्व्याजरूपत्वमिति वाच्यं स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीयभिक्षार

नोद्घटनस्यासंगतत्वेन स्तुतेरुक्तनिंदारूपोपालंभपर्यवसानस्यानुभवसिद्धत्वात् कस्त्वमिति अं

गदं प्रति कस्यचिद्राक्षसस्य प्रश्नः रामरूपस्य राज्ञो भवनेलेखार्थस्य संदेशस्य वाहकोस्मीत्युत्तरं

पुरा पूर्वमागतः निर्दग्धलंकापुरः स हनूमान् कुत्रयात इति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः बद्ध इत्याद्युत्तरांग

मंगदस्योत्तरं राक्षसस्य रावणस्य सूनुना बद्ध इति हेतोः कपिभिर्वानरैः सम्यक् ताडितस्तर्जितः

अलं०चं०

स वनमृगः हन्तुमान्व्रीडया लज्जया आत्तः प्राप्तः पराभवो येन तादृशः कुत्र यात इति न ज्ञायत इत्य
न्वयः यदिति हे कुणय यस्मात् धनिनां मुखं मुहुर्वारं वारं नेक्षसे न पश्यसि मृषा मिथ्या वादान् प्रि

११०

यवाक्यान् न वदसि यदिति सर्वत्र संबध्यते एषां धनिनां गर्वयुक्तं वचनं न शृणोषि तान् धनिकान् प्रा
ति आशया धनाशया न धावसि परं केवलं काले क्षुधासमये खादसि भक्षयसि निशाया आगमे
च निद्रां प्राप्नोषि तत्तस्मात् कुत्र तीर्थे किं नाम तपस्तप्तं त्वद्ब्रूहीत्यन्वयः निर्विण्णस्य खिन्नस्य तेन
हीत्यस्य इति मुस्यादितं मित्यये तेनान्वयः कल्हारं जलपुष्पविशेषः तत्संबंधिनः काल्हाराः सु
रवयं विसुखोष्णते शीतलाभ्ये त्यर्थः अप्रकांडे अप्रस्तावे तथा चाप्रस्तुता चासौ प्रशंसा चेति सु

राम

११०

स्पत्तिरितिभावः नपरसेविनोऽपरसेविनः प्रशस्यते स्तूयते मत्तद्वयेप्यस्वरसबीजं दर्शयति वस्तुतस्त्वि
ति अभिव्यक्तिरितियोप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यस्य विषये आलंबनभूतो विशेषइत्यन्वयः अन्यथा
ततो वैचित्र्येपि तदंतर्भावांगीकारे एवंचेति अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्योरभिव्यक्तावप्यी
जस्तुतित्वसिद्धेश्चेत्यर्थः प्रक्रिययाप्रकारेण शिखरिणीति नायकांप्रतिनायकस्योक्तिः हेतरु
णि असौशुकशावकः नामवितर्के कुत्रुकस्मिन्शिखरिणिपर्वते कियत्कालं चिरं किमभिधानं
किंनामकंतपः अकरोद्येनहेतुना तवाधरवत्पाटलं रक्तवर्णं बिंबफलं दशतीत्यन्वयः इत्यलं
कारचंद्रिकायांव्याजस्तुतिप्रकरणम् व्याजनिंदांलक्षयति निंदायाइति यत्रान्यनिंदयाऽ

अलं० चं०

१११

न्यस्य निंदाया अभिव्यक्तिः पर्यवस्यतिसा व्याजनिंदा इतरनिंदाव्याजेननिंदेतिव्युत्पत्तेः विधेइति
हेविधेखलन् पाकपूर्वंनेतवैकमेवशिरोयः अहरत् अच्छिनत् सएवार्थात् हरोनिंद्यइत्यन्वयः निं
द्येत्यभिव्यंग्येत्यनेनोवितं निंद्याभिव्यंग्याविधेर्निंदाव्याजनिंदेत्यन्वयः विषमविपाकं दारुण
परिणामं विधिरेवेतिविशेषतोगर्हणीयः निंदनीयः हेकरटकाककरंटरटनंकुरु योसौवि
धिः आम्रवृक्षेसरलेनसौम्येनकोकिलेन सहवासंतवचकारेत्यन्वयः ननुकेनाप्यालंकेनालुक्ता
याव्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्याशंक्याह प्रतिवंदीति तुल्ययुक्त्याप्रतिवं
दीस्थानीयेत्यर्थः तथाचस्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषात्तदनंतर्भावे

राम

१११

व्याजस्तुतौ चार्थानुगमाभावादनंतर्भावे पृथगलंकारताया औचित्यायानत्वात्प्राचीनैरनुक्तापि
स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः प्रागुक्तयोरेकः कुतोऽशाकुंतेषि त्याबद्धकृविमेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसोदा
हरणत्वासंगतिमाशंकते नन्विति कोडीकारः स्वविषयीकरणं अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकार
द्वयस्य क्वचित्संकरेपि न दोष इत्याशयेन समाधत्ते यत्रेति एतच्च इत्यादावित्यनेनान्वितं अस्याः
अप्रस्तुतप्रशंसायाः सैव अप्रस्तुतप्रशंसैव लावण्येति इमां तन्वीं तन्वता सृजता वेधसा चेत
सिकोऽर्थः कामना विषयभूतः विनिहितः अभिसंहितः किंप्रयोजनमुद्दिश्येयं निर्मितेत्यर्थः
नन्वनायासेनातिसुंदरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयोजनं तदभावेपि वा लीलामात्रेण तन्निर्मीणं स्यात्

अलं० चं० तआह लावण्येत्यादि यतो लावण्यरूपसंपद्विणस्य धनस्य व्ययो न गणितः महान् क्लेशोर्जितः
कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीनस्यापि हृदये चिंतैव ज्वरो निर्मितः एषापि वराकादीनांस्व
गुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धतेव हता नष्टप्राया तथा च बह्वायाससाध्यत्वादनिष्टानुबंधि
त्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नापि लीलामात्रेण तन्निर्माणं च संभवतीति भावः तन्निंदाव्या
जेन तरुणीनिंदाव्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसाशाश्चर्यचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यती । राम
त्यन्वयः तन्निंदाव्याजेन स्वकविता निंदाव्याजेन कविता सौंदर्यरूपाप्रस्तुतार्थस्यात्यंत
मस्फुटत्वात्कथमस्य पद्यस्य तत्परत्वमित्याशंकामपनेतुं भूमिकामारचयति अस्येत्यादि र

१९२ १९२

224

स्यानुगुणत्वादिति वीतरागे शृंगारस्यासंभवादितिभावः ननु शृंगारासंभवेपि तन्वी निर्माणनि

दर्याऽशांतरसपरिपोषाद्स्यैवरसानुगुणत्वमत आह वीतरागेपि नापिरागिण इत्यनंतरं इमेवि

कल्प इत्यनुषज्यते विवक्षिते स्वकविता सौंदर्यरूपे त्वर्थः अतएव वाच्यार्थस्यासामंजस्यादे

व वाच्यासंभवेपि वाच्यसामंजस्यासंभवेपि तथाच वाच्यार्थासामंजस्यमेवास्फुटेप्यप्रस्तुतार्थेता

स्यर्थं गमयतीतिभावः इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजनिंदाप्रकरणम् आक्षेप इति स्वयमु

क्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः सूचितेति पक्षांतरपरिग्रहास्य पूर्वप

क्षप्रतिक्षेपनियतत्वादितिभावः नचात्र केमर्थ्यरूपपंचमप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शंकनीयं

अलं०चं०

तत्रास्य प्रतिषेधं प्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् असंदिग्धमुदाहरति साहित्येति हे कविश्रेष्ठाः सादित्यसमुद्रस्य पादीनां भारतादीनां मंथनादिव परिशीलनादुत्थितं उत्तमं कर्णयोरमृतमिवाल्हादकं काव्यं रक्षत यद्यस्मात्तस्य लुंठनार्थं दैत्या इव काव्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चौराः प्रगुणी भवंति बहूनी भवंतीत्यन्वयः गृह्णंत्विति यद्विवेत्यथवेति समानार्थं लुप्तेषु अपहृतेषु स्वोल्लिखितेति स्वयमुत्प्रेक्षितेत्यर्थः वैचित्र्याणां अर्थवैचित्र्याणां अर्थांतरपर्यवसितः अर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः विशेषं व्यंग्यार्थविशेषं संघटनेति संयोजनकाले उचितं यत्केतवचनं मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तेनोपलक्षिते यथार्थवादित्वे इत्यर्थः नाहं हंतीत्यत्र हि हंतीपदेन दूती

१३२

राम

१३२

गतमिथ्यावादित्वविशिष्टं लक्ष्यते तद्भाव स्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदुभयलक्ष्यत्वात्त
त्पर्यवसानोक्तिः नरेंद्रेति संधिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः नरेंद्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः सं
धीति संधिकाले ऽभिहितं यत्केनवचनं तत्परिहारेणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः अत्राकूः संदेश
हारिषु तन्निषेधस्य बाधात् संदेशहारिपदेन केतव वचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते तन्निषे
धेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यज्यत इत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो ननु सर्वत्र जगतीपा
लकस्य सत्यादिर्विशेषो निषेधेन केवलेनाक्षेप्तुं शक्यते तस्य जगत्कुटुंबिन इत्युत्तरार्द्धगम्यत्वात्
एवं स्थिते कथमुच्यते न तव कश्चिदपीत्यादीति तत्रोच्यते न वयमिति निषेधाभावे केवलादु

227

त्तराधीशोक्तविशेषावगतिः स्यात् संधिकालोचितकेनववचनत्वेनैवसंभाव्यमानत्वात् अपितु तत्कालीनसंध्यभिमात्रावगमः निषेधेनतुतत्परिहारेयुक्तउक्तविशेषावगमइत्यनुभवसाक्षिकम् तत् सत्यवादित्वादिकंतदुक्तविशेषव्यंजनीयेद्वारभूतं नतु तदेवविशेषरूपमचमत्कारित्वात् अतएवबालकनाहंइतीत्यत्रवस्तुवादित्वादिर्विशेषोव्यज्यतइत्यलंकारसर्वस्वकारः वस्तुवादित्वमादिद्वारभूतंयस्यनाहश्शोविशेषइति तदर्थइति एतेननाहंहूतीतिपूर्वोदाहरणमपिव्याख्यातं अस्यैवप्रभेदांतरमाह आक्षेपोऽन्यइति प्रार्थनयामरणसूचनद्वारेणगर्भितःवांगत्वेनांतर्भावितः एतच्चतिरोहितइत्यस्यार्थकथनं तदेवमपन्हुतिभिन्नत्वेसतिचमत्कारकारि

निषेधत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम्   इत्यलंकारचंद्रिकायामाक्षेपालंकारप्रकरणम्

आभासत्व इति   विरोधस्य आभासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोधाभासो नामालंकारः
आभासत इत्याभासः विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः इषदर्थेकेन चाङा भानस्यापातरूप
त्वमर्थात्तत्परिहार्यत्वरूपं बोध्यते तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनाशे
ह्यमाणयोर्द्धर्मयोराभासापन्नापर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यं   तत्र निरशनिश्च तमुच्चैरित्याश
वतिव्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणं अप्पलाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयमिति विभावनावार
णाय द्वितीयं   पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् श्ले

229

षेति हारोऽनयोरस्तीत्यर्थे विरोधः मनोहारिणो विस्पर्धेन नतत्परिहारः प्रतीयेति तस्मान्नलात् भयेन कृत्वा प्रतिकूलनृपैरिव विरुद्धैर्धर्मैरपि मेत्तताभेदकारितात्पर्यकाकिंपिसुत्प्रेक्षा यस्मात् सनलः अमित्राणां शत्रूणां जयकृदपि ओजसा मित्रस्य रवेर्जयकृत् अथ च मित्रजिदेव न मित्रजिदिति विरोधः चारदृष्टिरपि विचारे दृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृगिति विरोधः विरोधेति विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य तादृश इत्यर्थः यत्तु विरोधसमाधानात्मिकया सुखस्थितयोत्प्रेक्षया विरोधस्योत्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधालंकार इति केनचित्तु मनसापि विमनसेवाभिहितं तदसारं विरोधभानमंतरेण विरुद्धधर्मैरपीत्याद्युत्प्रेक्षा

याएवानुत्थानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीव्यैव विरोधस्यागोत्प्रेक्षाया अर्थांतरानुगृ
हीतायास्तत्समाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधप्रकर
णम् विभावनेति प्रसिद्धकारणाभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभाव्यते कारणांतरं
यस्यामितिव्युत्पत्तेः कारणाभावश्च शाब्द आर्थो वेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयो बोध्यः एतदेवतं
त्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणसामान्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणं बोध्यं
तच्चाद्यदर्शितमेव द्वितीयं तु कारणान्विताभावकथनपूर्वककार्योत्पत्तिकथनमित्युदाह
रणविशेषबलादेवगम्यत इति विविच्य न दर्शितं प्रतिबंधकेसति कार्योत्पत्तिरूपे तृतीयप्रका

अ॰लं॰चं॰

रेतिव्याप्तेर्वारणाय अन्वितेति तत्र प्रतिबंधकस्य वस्तुतः कारणाभावरूपस्य कथनेपि न कारणान्वि
तत्वेन कथनमिति तन्निरासः प्रकारपंचकेपि कारणान्विताभावस्यार्थतो गम्यत्वात्कथनेति

११६

अथ लाक्षेति लाक्षारसेन आसमंतात्सिक्तं लाक्षारसासिक्तं पश्चान्नञ्समासः तस्याः कामिन्याः
अपीतेति अपीताः पानशून्याः क्षीवा मत्ताः कारंबाः कलहंसा यत्र तथा असंमृष्टं संमार्जन
शून्यममलमंबरमाकाशं यत्र एकं अप्रसादितं वस्त्रगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिना यस्य सा

राम

दनं तच्छ्रून्यं सूक्ष्मं लघु अंबु यत्रैवंभूतं जगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः परमार्थेन स्तुश्शुद्धांबि

११६

त्येव काव्यादर्शे दृष्टः पाठः विभाव्यमानेति वर्ण्यमानेत्यर्थः वरेति वरतनोः केशपाशरचनासं

पादकेन अतएव सुरभिनखेन राज्ञो हस्तेन अवचितकुसुमा लूनपुष्पापि लता हं ता सक्तभ्रमरासं
जातेत्यर्थः हेतूनामिति असमयत्वे हेतुतावच्छेदकस्य धर्मस्य संबंधस्य वा वैकल्ये सति अखैरिति
धर्मवैकल्योदाहरणं संबंधवैकल्ये उदाहरति उद्यानेति विलोचनैकर्म भूतेन दस्वयति उज्जता
श्रेणि कुर्वतीत्यर्थः क्रियेति धात्वर्थत्वाभिप्रायः स्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् इमां द्वितीयप्रकार
रूपां विभावनां व्याजहारेति गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनं विशेषदर्शनायैव सा विशे
षोक्तिरिष्यत इति ग्रंथेन व्यवहृतवानित्यर्थः एतेन प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं
दुरुपपादमिति वदन्नपास्तः वैलक्षण्याभावे हि प्राचामलंकारांतरत्वेन कथनमसंगतानुपपन्न

अलं० चं०

११७

मेवस्यात् अस्तिचस्वरूपतं कारणाभावकथनात्कारणगतधर्मकैवक्षैल्यद्वारेणतद्विशिष्टकारण
भावकथने सहृदयसिद्धोविछित्तिविशेषः प्रकारांतरास्वीकारेलाघवमितितुरीयलाघवोद्भाव
नमितिकृतमधिकेन कार्योत्पत्तिरिति प्रतिबंधकेसत्यपिकार्योत्पत्तिकथनं तृतीयविभावना
नरेंद्रानिति नरेंद्रोवार्त्तिकेराज्ञिविषवैद्येपिकथ्यत इतिविश्वः असिःखड्ग एव भुजंगमःचित्र
मिति प्रतापएवतपनःसूर्यः आतपत्रं छत्रं तद्रहितमनातपत्रं आतपत्रेणसहितंसातपत्रं
उदितइति कस्यचिद्राजकुमारस्यप्रतापवर्णनं कुमाररूपेसूर्येउदितेसतिकोःपृथिव्यावल
यंमंडलमेवकुवलयंकुमुदमुद्रासंप्राप्नोति क्षात्रं क्षत्रियकुलंनभाति अथचनक्षत्रंभाती

राम

१९

तिचित्रं तथापरेषांराजकुमाराणांपाणिकमलानिमुकुलीभवंतिसंकुचंति अंजलिबंधात्तदाकृ
तीनिचभवंतीत्यर्थः अविवेकीति विवेकोविशेषदर्शनंविश्लेषश्चतच्छून्यं परस्परंसंश्लिष्टत्वात्
कुचयुगंकर्तृ जगत्त्रयंहंतुनीम· स्मृतिर्वेदः कर्णेश्च प्रणयःपरिचयः यशइति करएववदान्यत्वा
त्कल्पतरुः अत्रपयोधिजन्यात्कल्पतरोःकारणस्यपयोधेरुत्पत्तिः षष्ठीविभावना जातेति
जातुकस्यचित् कनकलतेवकनकलताकामिनी गिरिद्वयमिवस्तनद्वयं इत्यलंकारचं
द्रिकायांविभावनाप्रकरणम् विशेषोक्तिंलक्षयति कार्याजनिरिति पुष्कलेसहकारिसंपन्ने
कारणेसतिप्रसिद्धकारणसमूहेसतीतियावत् कार्यस्याजनिरुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्यअ

अलं०चं० नुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेतिमुत्पत्तेः अनुरागेति अनुरागोरक्तिमा रतिश्च पुरःसरोऽग्रव
र्ती आज्ञाकरश्च पूर्वोदाहरणेअनुक्तनिमित्ता इहदेवगतिर्वैचित्र्यस्य निमित्तस्योपादानादुक्तनि
२२८ मित्तेतिभेदः इतिविशेषोक्तिप्रकरणम् असंभवइति कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभाव
नीयत्ववर्णनमसंभवो नामालंकारः गोपशिशुकः गोपालबालकः निंदायां स्वार्थे वाकप्रत्य
यः उत्पाटयेत् उद्धरेत् अयमिति वारांजलानां निलयः स्थानं तृष्णापिपासा अर्थाभिलाष सम
श्च तरलितं चपलीकृतं श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्यएनंसमुद्रं क्षणादासमंतात्पास्यतिइदंको २२८
जानीतइत्यन्वयः कीदृशं निजाकरपुटी करसंपुटमेवकोटरं बिलं तत्कृतं तथातात्पर्यं तोत्ता

236

यंतस्मिमयोमतस्यामकराश्चयस्यैवंभूतमित्यर्थः इत्यसंभवालंकारप्रकरणम् विरुद्धमिति
अदृष्टमित्यर्थः भिन्नदेशत्वंभिन्नाधिकरणत्वं विषंजलंहालाहलंच संगतस्यभावः सांगत्यंतद
भावोऽसांगत्यं अजस्रमिति दमयंतीप्रतिहंसोक्तिः हेदमयंतित्वंनदीयांनलसंबंधिनींहृद्रम
त्यंतंदीर्घासंकल्पोमनोरथस्तद्रूपसोपानपरंपरांअजस्रंनिरंतरमारोहसि सपुनर्नलः अ
धिकंश्वासान् वर्षतिमुंचतीतियत्तत्त्वध्यानात्वन्मयतांतत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः अत्रचतुर्थ
पादेनासंगतिसमाधानं भ्रूचापेति भ्रूचापवल्ली भ्रूस्वरूपधनुर्लतां यावदितिपरिमाणार्थं व
क्रतांनयतिआकर्षतीतियावत् तावत्परिमाणंहृदयंभिद्यतइत्यर्थः अत्रहृदयभेदधनुराकर्ष

अलं० चं०

णे यत्तयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमिति तिनासंगतिरलंकारः भिन्नदेशत्वेनैव तयोः प्रयोज्य
प्रयोजकभावावधारणात् विषयानां दिमूर्छाद्योस्तु समानदेशत्वेनैव प्रयोज्यप्रयोजकभावाव
धारणाच्च अन्यत्रेति अन्यत्र कर्त्तव्यस्य वस्तुनस्ततोन्यस्मिन्नधिकरणे याकृतिः कारणं तदपि

२३९

असंगतिरित्यनुषज्यते तथा अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकारणं तृतीया असंग
तिः अपगतेमरिजातयस्यास्तां द्यां स्वर्गं तथा पारिजाततरुरहितां अकृथाः कृतवान् एवं गो
त्रायाः पृथिव्या उद्धारणाय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तो पित्वं गोत्राणां पर्वतानामुद्भेदं स्खलनमक
रोः कृतवानित्यर्थः श्लेषोन्थिता श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायोत्थापिता यथावेति हे भुवनेक

राम

२३९

238

वीर चोलदेशाधिपसिंहसदृश नवखड्गेनखंडितायेसपत्नाः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभि
नवा अदृष्टपूर्वा भूषाभूषणानिभवंति यथानेत्रेषु कं कणं जलकणमेव कं कणं वलयं भव।
तीत्यनुषंगः अथेतिसमुच्चये उरुषुचपत्रयुक्तावल्लीमेवपत्रिकारचना करपल्लववेष्टति
लयुक्तं कज्जलमेवललाटभूषणमिति मोहमिति हेअखिलेश्वर जगत्रयवर्तिनां देहधारिणां
मोहमपनेतुं एतद्रूपं कृष्णशरीरमादाय मयीदोतिकांतिरूपरससमुद्रेण मुनेवरूपेणसुंदर
स्त्रीणांमोहं प्रवर्धयसीत्यन्वयः अनयोर्मध्यइत्यर्थः आद्योदाहरणेइतिलक्षणानुगतिरित्य
न्वयः भवतिनभवत्यर्थेनभवनेनेतियावत् भावनारूपा भवनप्रयोजकव्यापाररूपा यत्तु

अन्यत्र करणीयस्येत्याद्यसंगतिप्रकारद्वयांतरकथनमुक्तं अपारिजातामित्युदाहरणे पारिजातराहित्यचिकीर्षारूपकारणस्य कार्येण पारिजातराहित्येन वैयधिकरण्यापनिबंधेन प्राथमिकासंगतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः आलंबनात्वविषयतासंबंधेन चिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रतिहेतुत्वात् एवं नेत्रेषु कंकणमित्यादौ कंकणत्वनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावनेत्युक्तविभावनाप्रकारेणैव गतार्थत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानुचिता मोहमित्यादावपि मोहनिवर्तकत्वमोहजनक

त्वयो र्विरुद्धयो रेकत्रवर्णनाद्विरोधाभास एवेति कैश्चिदुक्तं तदसंगतं उक्तसंबंधेन चिकीर्षा
याहेतुत्वासिद्धेः नहियदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरणमंतर्भाव्योक्तसंबंधेन चिकीर्षा
याः कार्यहेतुत्वं तात्त्विकसंमतं युक्तं वा अन्यत्रचिकीर्षितस्यापिभ्रमादिनान्यत्रकरणेनव्य
भिचारात् अत एवैवंविधवैय्यधिकरण्यस्याविरुद्धत्वादपिनप्राथमिकासंगत्युं तर्भावसंभ
वः वस्तुतस्तु विषं जलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकांगना इत्यत्रैव नात्रकारणवैय्यधिकरण्य
प्रयुक्तोविछित्तिविशेषोऽपि त्वत्र कर्त्तव्यस्यान्यत्रकरणप्रयुक्त एवेति स्वहृदयमेवप्रष्टव्यम्
एवं नेत्रेषु कंकणमित्यत्र सत्यपि विरोधाभासेऽन्यत्रचमत्कारित्वेन प्राप्तालंकारभावान्यत्र॥

अलं०चं०

कर्त्तव्यस्यान्यत्र कारणरूपासंगतिरपि प्रतीयमाना न शक्या निराकर्त्तुं एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तो

पीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारकविषयप्रवृत्तेर्गोत्रोच्छेदरूपकार्यविरुद्धत्वाद्विरुद्धत्वात्कार्यसंपत्ति

१२१

रितिविभावनेत्यपि न युक्तं गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोच्छेदनिवर्त्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात्

कथंचित्तदभ्युपगमेपि अन्यत्कार्यं कर्त्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्यांतरकरणरूपाऽसंगतिर

पि मोहं जगत्त्रयभुवामित्यादौ चमत्कारित्वेन लब्धाऽऽत्मिका न निवारयितुं शक्यते न चात्रा   राम

पि मोहनिवर्त्तकान्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यं मोहनिवर्त्तकस्य सिद्धवदप्रतीतेः   १२१

अत एव न विरोधाभासोपि विरोधोक्तिकथनेत्वत्रासंगतमेव नहि गोत्रोद्धारविषयकप्र

वृत्तिरूपकारणसत्त्वेपि गोत्रोद्धाररूपस्यकार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते किंतु विरुद्ध
कार्योत्पत्तिरेवेति विभावनीयम् इत्यसंगतिप्रकरणम् विषयमिति परस्परमानु
रूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटनासंबंधो वर्ण्यते तत्र विषयं नामालंकारः संबंधश्च सं
योगादिः उत्पाद्योत्पादकभावश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यं अभिलषसी
ति अंकं कलंकं संक्षाल्यय प्रक्षाल्य अथ प्रक्षालनानंतरं नोचेत्तस्यामुखं कलंकेति व
देत्यन्वयः वस्तुसती वस्तुगत्याविमाना चंद्रेति चंद्रस्य वदनलक्ष्मीश्च तयोरित्यर्थः विरू
पेति कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः कृपाणिका खड्गः प्रक्रमेणेति प्रक्रमः परिपा

टीस्वसजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धात्कार्यसंपत्तिरितिपंचमविभावनाप्रकारे
णाभेदमाशंक्याह कार्येति अयंविषमः उक्तविषमालंकारप्रभेदः तृतीयप्रकारमाह अनि
ष्टस्यापीति अपिर्भिन्नक्रमः इष्टार्थसमुद्यमात् अनिष्टाख्यावाप्तिरपिचेत् तद्विषममित्यर्थः
अपिनाइष्टानवाप्तिःसंगृह्यते चकारः पूर्वोक्तविषमसमुच्चयार्थः भक्ष्येति अहिमंजूषांस
र्पपेटिकांदृष्ट्वाभक्ष्यस्याशयाप्रविष्टा आखुमूषकस्तेनाहिनाभक्षितइत्यन्वयः यत्तुप्रवि
ष्टइत्यस्यागम्यमानत्वान्नपदत्वमिति केनचिदुक्तं तदभिनिवेशादुष्टस्वहृदयानुभववि
कत्थनमित्युपेक्षणीयं अनिष्टस्यापिप्रतिलंभइत्यत्राप्यपिभिन्नक्रमो बोध्यः गोपालइति

हे कृष्ण त्वं गोपाल इति हे तो बकु दुग्ध वांछया श्रितः आश्रितः त्वया तु मातृस्तनदुग्धमप्यल
भ्यं कृतं मुक्तिदानेनेति भावः पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या इह त्वपि शब्दगम्येति विशेषः इदमि
ति उदाहरणमिति जातावेकवचनं द्वितीति सुविसैंहिकेयस्य सिंहीपुत्रस्य सिंहस्य भयात्
दिवि आकाशे चंद्रमाश्रितवतः शशास्य साश्रयस्याश्रय सहितस्य ततः। सैंहिकेयाद्राहोर्भय
मेतत् हे तन्वंगि पश्येत्यन्वयः परेति परस्यानिष्टावाप्तिरूपाय इष्टार्थ इत्यर्थः तदुभयं इष्टान
वाप्त्यनिष्टावाप्ति द्वयं दिधक्षन्निति दशाननो रावणः मारुतेर्हनूमतो बालं पुच्छं दग्धुमिच्छ
न् तं वालमादीप्य द्दीपयति स्मेत्यर्थः चस्येकमपीति अपिना इष्टानवाप्तिसमुच्चिताया अ

अलं०चं०

निष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः समुच्चीयते विषमपदेन विषमपरामर्शकेनतत्पदेन तथाचता
त्पर्यबलाद्वाक्यमावर्त्तनीयमितिभावः यत्वनिष्टस्यतदुत्तरापिशब्दार्थसमुच्चितापाइत्यनन्वयाप्तेर
प्याप्नोतिनैवान्वयोनतुतत्पदपरामृष्टेन विषमेण अव्युत्पत्तेरिति तत्त्यागेवापिशब्दान्वय
व्याख्या ननिरस्तंवेदितव्यं प्रति। दयितांप्रतिनायकोक्तिः पद्मस्यातपत्रंछत्रंतस्यत्ररसि
के हे तन्वि वापिकायांसरसीरुहस्यपद्मस्यकंदमर्पयितुं किमितीच्छसि यतः हेअङ्केका।
लियुगरूपःकालः इदंजगत् ‌रूतज्ञर्चनभवति ततः किंतत्राह इदंसरसीरुहंस्थित्वात
वैवमुखस्यलक्ष्मींहरिष्यति नत्वन्यस्याइत्यर्थः खिन्नोसीति बिभ्रमःधारयामःवदत्सुगोपे

१२२

राम

१२३

246

षु शिथिलौ भुजौ भुयस्य सः भरेण शैलभारेण भुग्ना वक्राः वितता विस्तीर्णा बाहवो येषां तथा
भूतेषु सत्सु हसन् अजेति तत्र नरभुग्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसंधिभंगरूपा निष्टप्राप्तिः साक्षादुपा
त्तत्वात्सर्वांगचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्च स्फुटं गम्यमानत्वात्कथमिष्टप्राप्तिमात्रमित्युच्य
त इति वाच्यं अस्थिसंधिभंगस्याशङ्क्यार्थत्वाद्भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभाराधिक्येन वक्रता
मात्रस्य शङ्क्योपात्तस्य च क्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्टव्यपदेशानर्हत्वात् सुहृद्भूतानां गोपा
नामनिष्टप्राप्त्योहास्यानुपपत्तेश्च अत एव न सर्वांगचूर्णीभावोपि गम्यः गर्वस्य सत्त्वभावाच्च न
तदपहारोपि यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्रवृत्तिरिहावगम्य

अलं०चं०

१२५

तद्गतिनिरवद्यं लोकइति हेतन्विलोकेप्रसिद्धंकलंकमपहर्तुंनिवारयितुंमृगांकस्तवमुखंजातः
तत्रापित्वनस्तिलकव्याजेनकलंकरेखांत्वंकल्पयसिकरोषि हियस्मान्नार्यःसमाश्रितजनंस्वा
श्रितजनंकलंकिनंकुर्वंतीत्यन्वयः शापोपीति मृगयायांप्रमादतोहतपुत्रेणतापसेनत्वमपि
पुत्रशोकान्मरिष्यसीतिशापेदत्ते तंप्रतिदशरथस्येयमुक्तिः अदृष्टपुत्रमुखपंकजशोभेमयि
नवतिस्त्वियापातितः अयंशापोपिसानुग्रहोभवति खलुनिश्चितंइंधनैरिद्धोदीप्तोदहनःकृ
षियोग्यांक्षितिंदहन्नपि बीजांकुरजननीकरोतीतिदृष्टांतः परेति परस्यदशरथस्यानिष्टा
पणरूपंयदिष्टं तस्मानवाप्तिरर्थात्तापसस्येत्यर्थः कुतस्तत्राह स्वनइति नियोक्तुःप्रेषयितुः

राम

१२५

248

नंप्रतीति मौग्ध्यं मूढत्वं एवंविधाया मम तत्त्वबुद्धेः विधेर्दैवस्य विपाकं परिपाकं फलमितियावत्
भानुरिति हे हरे भानुः सूर्यः भवच्चरणकिरणशोभायाल्लोभात् स्वीयकिरणसमूहं निशासु प्रभा
तपर्यंतप्रताप्य रात्रौ सूर्यकिरणा नामग्नौप्रवेशात्तापयित्वा तत्र तस्मिन् किरणोत्करे कृतव
ह्यादग्नेः सकाशाद्दुष्टुते सति रक्ततादर्शनान्मंदसंतापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागेण नष्टलौहित्ये
सत्यनुदिनं तापं भजतीत्यन्वयः त्वद्वक्त्रेति हे हरे अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायां अंबुजस्य को
शः कुड्मलः स एवांबुजरूपभांडागारगृहं तस्य मुद्रा मुकुलीभावो मुद्रणं च तस्य भंगेनात्ता गृहीता
त् सुषमा तत्शोभा येस्तादृशा ये मित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषामुपलक्ष्य भावे

नत्वद्वकस्य कांतिं लब्धापि क्रमेण हीयमानः क्षीयमाणः सन् अनीत्या उपचिता प्रवृद्धां श्रियं आश्रु नाशो यस्यास्तां शंसतिकथयतीत्यन्वयः अत्रेति आगमसिद्धं तस्मात् दिवाग्निरादित्यं प्र विशति रात्रावादित्यस्तमितिश्रुतिसिद्धं प्रवेशमंतरुक्तं तसूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नेप्रताप न रूपं परिकल्प्य उत्प्रेक्ष्य एवं तेषां किरणानामरुणिमानं आरक्तत्वं अरुणिमानुवृत्तिरूपं परि कल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः एवमग्रेपि सुहृत्त्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चंद्रानुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्प्राणैर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चंद्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्य इति दर्शित मित्यन्वयः वद्धाञ्जेति हे ए तन्नामक नृपाल त्वछत्रु नगरे संचरंतीभिद्वीप्रकीर्णानिरत्नान्या

दायउरुतरामहतीयाखदिरांगारस्पर्शांकाभ्रांतिस्तया व्याकुलांगी नदुपरिश्रीखंडकाष्ठसकलं
क्षिप्त्वामुकुलीभूतनेत्राहत्कारंकुर्वंतीसतीश्वासपरिमलेनप्रसक्तैरागतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशं
कांकरोतीत्यन्वयः प्रभूतेति बकुलेत्यर्थः एतेषुचसर्वेषुत्याद्योत्पादकभावरूपसंबंधगर्भे
षुप्रभेदेषुकार्यकारणयोः क्वचिद्विलक्षणगुणत्वाज्ञातित्वेनानुरूप्याभावात् क्वचिद्वेष्टोत्पादक
त्वेनाभिमतस्यकारणस्येष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणास
मन्वयोप्याध्यः इत्यलंकारचंद्रिकायांविषमालंकारः सममिति अनुरूपयोरित्यनंत
रंसंबंधस्येतिशेषः परस्परमनुरूपयोःसंबंधस्यवर्णनंसमंनामालंकारः सद्म स्यामं श

Acc. No. 3045
कुवलयानन्द टीका.
टी. अलंकारचन्द्रिका.

अलं० चं०

१२६

शिखंडमंडनं चंद्रकलाभूषणं हरं चित्रमिति अत्र चित्रवनशब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयद्यो
तनाय परिणतं पक्वं स्फीतिः समृद्धिः एतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकला भक्षणचातुर्यं तत्र
कोविदः पंडितः सारूप्यमपीति कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः नीचेति नीच
प्रवणता नीचासक्तता जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जातायाः उचिते जलस्य नादृशत्वादिति
भावः दवेति घनतां मेघरूपतां वर्षैर्जलवर्षणैः शमयति नाशयति हियस्मात्सोपि दव
दहनोपि दवमेव स्वोत्पादकं विनिहंति तथा च कारणस्य स्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यस्या
पि धूमस्य तथात्वमुचितमित्यर्थः आदाविति विरहिण्या इयमुक्तिः सोयं चंद्रः मां किरणै

राम

१२६

252

स्तपतीत्येनत्प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्यर्थः सकः यआरोहा हालाहलरूपेणकृतभुजोऽग्निनादत्तोह
स्तावलंबोयस्यसः निठिलं ललाटं तत्संबंधिमहसानेत्राग्निना बद्धया संबद्धया मेत्र्या निरूरुः प्रसि
द्धः प्रौढोयुवारोहोमुखसंबंधिभिर्विषैरंतरंगीकृतः ग्रहणकाले संपर्कोनितरां ययारंतरंगतां प्रापि
तइत्यर्थः अत्रकार्यस्यतापस्यकारणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वं भेदांतरमाह विनेति
अनिष्टं विनायमर्थं कर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपि सममिस्यनुवृत्त्या योज्यं यदर्थीमितिपाठेयच्छामा
वर्थश्चेत्यर्थः युक्त इति वारणं निवारणं वारणोगजश्च युक्तोनस्यादपितुस्यादेवेत्यर्थः शोभ
तइति क्वचित्पाठः साधुरेव अपिसंगृहीतस्य अपिशब्दसंगृहीतस्य नमिवचनं परिहासवचनं

253

अलं०चं

१२७

अत्रेष्टावाप्तिः श्लेषकलिता बोध्या इष्टार्थप्रतीतिरिति इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः अप्रति
हतइति अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेन ज्ञानकाले ऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादिति भावः उच्चैरिति ग
जैरटनं तदारोहणपूर्वकं गमनं इहत्वन्नगरे उषितोस्मि वासं कृतवानस्मि तदेव मत्प्रार्थ्यमा
नमेव उच्चाटनं दूरनिरसनमेव उच्चैर्गजैरटनं प्रतिमां लंभयसे प्रापयसि हि यस्मात् महतां
सेवा विफला न भवतीति मुखे स्तुतिः ततो दूरनिरसनरूपार्थान्तरपरिग्रहेण विषमालंका
रस्फूर्त्या निंदायां पर्यवसानं एतेन वैषम्यस्य निंदारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तयापवा
द इति निरस्तं विषमस्य निंदामूलत्वेन तद्रूपत्वाभावादिति इष्टार्थावाप्तिसत्वेपि नक्षतिरि

राम

१२७

ति अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः शास्त्रमिति तदेव न खल्वेव एक
पदत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तु सदर्थान्तरपरं रूपान्तरमित्यर्थः
अर्थान्तरं च वास्तविकं पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव श्लेषलब्धेति श्लेषेण लब्धा असतीव
स्तुतो विद्यमाना याऽनिष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेण समालंकारोदाहरणमपि गतं अधिगतं मा
त्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः युक्तो वारणलाभोयमित्यत्र किंचिदनिष्टस्य उद्वेरित्य
त्रचोत्कं ग्रामिष्टस्य प्रतीतिसत्वादुदाहरणान्तरमाह यथैति नायकां प्रति नायकस्योक्तिः
हे तन्वि तपः शोभनगत्स्ये भवतीति सत्यं यद्यस्मादब्जं कमलं अंबुपुजलेषु रविं प्रतीक्षते ता

दृशां सन् तप्त्वा तपः कृत्वा त्वत्पर रूपे जन्मनि समस्तेभ्यः कमलेभ्यः कमनीयं सुंदरं सत् सुगत्निं
शोभनां गतिमनुभवतीत्यन्वयः अत्रेकमलस्योत्तम लोकरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तदलाभे
पि शोभनगमनस्य गतिशाद्श्लेषबलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रं न तु निष्प्रतिभा
सोपीति इत्यलंकारचंद्रिकायां समालंकारः विचित्रमिति फलेच्छया विपरीतः प्रयत्न
श्चेत्तद्विचित्रं नामालंकारः इष्टविपरीताचरणमितियावत् नमंतीति नम्रीभवंतीत्यर्थः स
मुन्नतिं उच्चतां मलिनयितुमिति मलिनीकर्तुमित्यर्थः विमलयति निर्मली करोति जगंति
त्रिभुवनानि मित्रं सुहृत् मित्रः सूर्यश्च इति विचित्रालंकारः अधिकमिति पृथु

लादाधेयापेक्षया विशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालंकारः युगांतेति यु
गांतकालेप्रलयेप्रतिसंहृतः स्वस्मिन्लयंप्रापितआत्मास्वविलासरूपः प्रपंचोयेन तादृशस्य
कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगंति भुवनानि विकाशसहितं यथा स्यात्तथा आसत स्थि
तानि तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभवो या सांतामुदः श्री तयो नममुरित्य
न्वयः दृष्टिवेति विशालादाधेयापदाधारस्याधिक्यं तदप्यधिकं क्रियदिति अपरिमितैत्यर्थः
वाक् शाष्टएव ब्रह्म इयं च परमेष्ठ्यं प्रतिमरूपोक्तिः असंबाधेति असंकटेत्यर्थः अहोइति
माति संमाति मातुमशक्याः अपरिमितः अत्र भुवनत्रयोदरे तन्वाधारयो शाष्ट ब्रह्मभुवनेब

तभि

257

अलं०चं०

१२९

श्लोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं इत्यधिकालं
कारः अल्पमिति यदि सामान्येन नपुंसकं स्वापेक्षया सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तदल्पं
नामालंकारः मणीति मणिपंक्तिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं तव करेऽधुना विरहावस्थायां जप।
मालायते इत्यर्थः वरशब्दस्य गुटिकापर्यायत्वात् अतिसूक्ष्मता आधेयभूतमालापेक्षयापि
सूक्ष्मतां यदिति हे चंचलाक्षि तव मध्यभागादपि यत्सूक्ष्मं दृश्यते तत् मृणालसूत्रमपि तव
स्तनयोरंतरे मध्ये न भातीत्यन्वयः इत्यल्पालंकारः अन्योन्यमिति यत्र परस्परमुपकारः सा
तत्रान्योन्यं नामालंकारः त्रियामा रात्रिः यथेति ऊर्ध्वाक्षः ऊर्ध्वनयनः प्रपापालिका प्रपा

राम

१२९

258

दानाधिकृता काचिद्वनिता धारां जलधारां तनूं सूक्ष्मां अत्रेति प्रपापालिकायाः पथिकेनोपका
रः कृत इत्यन्वयः स्वाशक्त्येत्यादि प्रपापालिकाया विशेषणं संपादनेन करणभूतेन एवं प्रपा
पालिकयापि पथिकस्योपकार इत्यन्वयः यत्तु स्वमुखावलोकनमभिलाषंत्याइत्यत्र स्वशब्द
स्य प्रपापालिकाबोधत्वमेव न्याय्यं न पांथबोधकत्वं एवं स्वमुखावलोकनमभिलषत इत्यत्र
पि पांथबोधकत्वमेव न तु निर्दिष्टप्रपापालिकाबोधकत्वं यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिजा।
दिशब्दा उपात्तास्तद्बोधका इति व्युत्पत्तेरिति कैश्चिदुक्तं तदयुक्तं मुख्यविशेष्यविशेषणघ
टकस्यैव स्वनिजादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमात

अलं०चं०

भक्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं न तु गुणभूतदेवदत्तगामित्वं अत एवेदृशस्थल एव
निजतनुः स्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः इत्यत्राभव
न्मतयोगत्वदूषणमुदाहृतं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां अन्यत्र तु न विशेष्यमित्व नि
यमः स्वाश्रितानां विप्राणामयं पालकः स्वाज्ञाकारिणां भृत्यानामयं कल्पवृक्ष इत्यादौ व्यभि
चारात् न चैवं स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्त इत्यत्र मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादि
तिवाच्यं तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्त्यभावादिति इत्यन्योन्यालंकारः विशेष इति
ख्यातं अप्रसिद्धं तदुक्तं विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिरिति छिद्रंतिनाशायंमि

१२९

राम

१३०

तत्करणाः सूर्यकिरणाः रात्रावादित्यस्याग्रेऽप्रवेशाश्रवणादीपस्यैतत्वं कमलमिति अत्रकम-
लत्वादिना मुखादेरध्यवसानं बोध्यं कुवलयेनेत्रे तानि कमलकुवलयानि कनकलतारूपा
यां कामिन्यां सा च कनकलतिका च निर्देशः कथनं आप्रलयं प्रलयपर्यंतं दिवमिति दिवमु
पयातानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्ता गिर आकल्पं कल्पपर्यंतं जगंति भुवनानि रमयंती
त्यन्वयः प्रभेदांतरमाह यदीति तृतीयप्रकारमाह किंचिदिति किंचित्स्वरांशारंभेणाशाक्य
स्य वस्त्वंतरस्य कृतिः करणं च सः विशेषः त्वामिति प्रभुं प्रति याचकोक्तिः स्फुरदिति उत्कटः प्र
तापरूपोज्वलनोऽग्निर्यस्य सः उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना नु बिनवोमनोभवादिः सस्रजे
यैस्य

अलं० चं०

१३१

सृष्ट इति सत्यमित्यन्वयः अत्रचोक्तभेदत्रयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् इति विशेषा
लंकारः स्यादिति तथाकारि तत्कार्यसाधनं वस्तु अन्यथाकारि तत्कार्यविरुद्धसाधनं चे
त्क्रियेत तदा व्याघातोऽलंकारः स्यादित्यर्थः येरिति येः कटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत् द्रीयते
संतुष्यति तैरेव कुसुमायुधो हंतीत्यन्वयः विरूपाक्षस्य हरस्य जयिनीः विजयकारिणीः स्तु
वे स्तौमि भेदांतरमाह सौकर्येणेति कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः निबद्धा कविवर्णि

राम

ता कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा स्येति दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रतियुव

१३१

राजस्योक्तिः बाल इत्यतो मयि दया यौवराज्ये स्थापनरूपा चेत्तदा तस्मादेव हेतो रहं तवापरि

265

स्याऽप्येव किंतु स्वेन सहनेतव्य इत्यर्थः अर्थादिति हेतौ पंचमी अन्वयश्चास्य समर्थ्यः इत्य
नेन अन्येन वक्ता जेत्रेति जयसाधनेत्यर्थः लुब्ध इति तयैव शंकया दारिद्र्यशंकयैव न तु नि
श्चितं अत्र पूर्वार्द्धे लुब्धस्य दानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशंकारूप पूर्वपक्षनिरूपणं दा
तुस्तु सैव विरुद्धदानसाधकत्वेन संमतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्द्धे यद्यपि दारिद्र्य
स्य तात्कालिकत्वेन जन्मांतरीयत्वेन च शंकाभिन्ना तथाप्यभेदाध्यवसायान्न लक्षणानाम
न्वय इति बोध्यं सामान्यलक्षणं पूर्ववदन्यतमत्वघटितमनुसंधेयमिति दिक् इति गाथा
तालंकारः गुंफ इति रचनेत्यर्थः केसत्त्वाह यथेति प्राक्चरणांते च प्रोक्तचरणांते ते अन

अलं०चं० तिक्रम्येतियथाप्राक् प्रांतंयानिकारणानितैः पूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरंप्रतिकारणैस्त्वेतस्थैः
एवंचोत्तरोत्तरेत्यादिषुत्क्रमेणाभिधानमुदाहरणक्रमानुरोधेनेतिज्ञेयं इतिकारणमाला
१३२ गृहीतेति वक्ष्यमाणयागृहीतमुक्तरीत्यानिबद्धाऽर्थपंक्तिरेकावलिरलंकारः नेत्रेइते
तस्यमूसुजइतिसर्वत्रसंबध्यते दोस्तंभयोर्भुजस्तंभयोर्दोलितमांदोलनंययोस्तौ दोलिना
विनिपाठेदोलादोलनंययोरस्तीतिविग्रहः रत्नमुकुरोरत्नदर्पणः दिक्कांतेति दिक्कानाम राम
भिस्तुल्यायस्याकाशस्यविभुता कथ्यतत्राकाशेविशेषेणद्योततेसूर्यः यत्रचचंद्रेअमुष्य १३२
सूर्यस्यकिरणाअमृतरूपाभवंति सचचंद्रोयासामपांराशेःसमुद्रादभूत् यश्चाग्निस्ता

सामपांपितृत्वंभवति श्रुचिरप्यित्तमिति कोऽशात् यश्च यजमान उपस्तुप्रातःकालेषु अस्य वह्ने
र्हविषे हविर्दीनाय भवति यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवानवे जीवनोपधाय भव
ति यस्याश्च पृथिव्यागुणं गंधं एषवायुर्वोढाता एतामष्टम्यूरिपोहरस्यास्ते मूर्त्तयो वोयुष्मान्
पात्वित्यन्वयः इत्येकावली मालादीपकमिति मालादीपकं नामालंकारः एकमिति वा
क्यद्वयान्वयीत्येनेनान्वितं अत इति एतावन्मात्रेण दीपसादृश्यादीपकं ननु आउक्तदीपका
लंकारः प्रकृताप्रकृतानां सादृश्यस्य गम्यत्वे तदंगीकारादितिभावः संग्राममिति कोदंडेनध
नुषा शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं समासादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमंडलं तेन भूयं

268

अलं० चं० १३२

ुल्लेन त्वं पालक समासादितः भवता कीर्त्तिरासादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यनु
षंगेणान्वयः इति मालादीपकम् सार इति सारो नामालंकारः तस्याः सुधातः अंत
रिति विष्णोरंतः उदरे त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी सोपि विष्णुरपि फणिनां नागा
नामीश्वरे शेषे शेते निद्राति सोपि शेषोपि सिंधोरेकदेशे तिष्टतीति शेषः तमपि सिंधुमपि कुं
भयोनिः अगस्त्यः चुलुकयां चकार पीतवान् स च अगस्त्योपि नत्र सि गगने खद्योत इ भाति
धत्ते इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं सुंदरं त्वत्कीर्त्तेः कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वय त
तः कार्पासः प्रकृतार्थ्याशायां प्रकृतार्थरूपायामाशायां इति सारालंकारः यथासंख्यमि

राम १३३

ति क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथासंख्यं नामालंकारः शरणमि
ति कृपणेन धनानि यत्नेन रक्ष्यंते तत्किं ना निशरणं प्रपन्नानि यत्नेन भुज्यंते तत्किं विषवन्मार
यंतीति क्रमेणान्वयः केचिद्वामनाद्यः इत्यिथासंख्यालंकारः पर्याय इति पर्यायेण क्रमेण अ
नेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वं तदुक्तं एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्याय इति पद्ममिति रात्रौ पद्म

अत्र

संकोचात्तत्यागः एवं त्यागेन पूर्वसंश्रयणात्क्षेपादेव श्रोणीति जघनबंधस्तनुतां कृत्वा तां स
ज्जति मध्यभागस्तां सेवते आश्रयति वक्षस्थलं कुचसचिवतां कुचसहितत्वं धत्ते वक्रत्वं द्विती
यं अत्र पूर्वं वक्षसो द्वितीयत्वावगमात्पर्यायसंभवो ज्ञेयः अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वम

270

अ० चं०

१३४

नुपमत्वं चैकत्वेनाध्यवसितं एवं चोदाहरणद्वयेपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यं उत्तराधारसमाश्र
यणं शाश्वमिति सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशो नास्तीति हे कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्क
र्षपदं स्थानं यस्यां तादृशी इयमाश्रयस्थितिस्तवकेनोपदिष्टेत्यन्वयः हृदये अभ्यंतरे अव
सद्गतिशेषः अथानंतरं वृषलक्ष्मणो हरस्य कंठे अधुनापुनरितिसंबंधः स्वच्छः संकोचविक
सामिश्रितः प्रायइति शैत्यं प्रायोऽशेषां वसुधां हेमंते चरित्वा ततो वसंते तरूणां छायासुवि
श्रम्य संप्रति ग्रीष्मे तिग्मभानो पौढ़िं प्राप्तैः गत्यं प्राप्ते सति शनैरपां जलानामंतरभ्यंतरे अपासी
त् गच्छतिस्मेत्यर्थः बिंबोष्ठ एवेति बिंबफलसदृशो ओष्ठरागो रक्तिमा अनुरागस्य रागः अ

राम

१३४

271

त्रागस्यभेदेप्यभेदाध्यवसायोकत्वं यत्तुएकंसंबंधनान्योन्यसंबंधे सत्येव लोकेपर्यायपर
प्रयोगात् श्रोणीबंध इतिप्रकाशोदाहृते तथैव हृष्ट्वाच्चबिंबोष्ठ एवेत्यत्रपर्यायसकथनम
युक्तमितिकेनचिदुक्तं तत्प्रकाशएवबिंबोष्ठ इत्युदाहरणेपर्यायसमर्थनात् श्रांतप्रल
पनमिवोपेक्षणीयं आलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसंवादस्यापि किं
चित्करत्वाच्चेति दिक् नेदंतरमाह एकस्मिन्निति पर्यायेणैत्यनुवर्तते एकस्मिन्ना
धारे क्रमेणयद्यनेकं भवतिसोपिपर्यायोलंकारः संमत इत्यर्थः पुरेति अस्माकमित्य
स्मदोद्वयोश्चेति द्वयोरपि बहुवचनं पुरेत्यनेनस्थूलातीतकाल उच्यते तत्रापिप्रथमं

272

अलं० चं०

१३५

ननु रविन्निन्नाऽभूत् ततो नु वितर्के त्वं प्रियतमः एव वयं प्रियतमाः इदानीं तु त्वं नाथः पतिः वयं भार्या इतोऽपरं किमनिष्टमिति शेषः कुलिङ्गं वचं अत्र त्वं प्रेयानित्येकवचनेन एकरूपे प्रेमपात्रत्वं व्यज्यते प्रियतमा इत्यादि बहुवचनेनैकरूपतव्यतिरेक इति बोध्यं इति पर्यायः परिवृत्तिरिति अनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परिवृत्तिरलंकारः जयाहेति कटाक्षपूर्वकं एवं शरमुत्कारिपोः श्रियं जयाहेत्यर्थः तस्य चेति प्रवयसोऽतिवृद्धस्य जटायुषो गृध्रविशेषस्य स्वर्गं गतवतः किमिव शोचनीयं न किंचित् जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययो रावणेन सह युद्धे त्यागस्तस्माद्यशः क्रान्तं शरीरं दत्त्वा यशो गृहीत

राम

१३५

273

मित्यर्थः इति परिवृत्त्यलंकारः परिसंख्येति एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन् वस्तुनो
नियंत्रणं नियमनं परिसंख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्तैलादि स्निग्धद्रव्यं अनुरागश्च स्वांतेषु
चित्तेषु विलंघयतीति यस्यामुज्जयिनीपुर्यां श्रुतिः कर्णः वेदश्च वर्त्म मार्गः कौटिल्यं वक्रि
माणं वक्राकारतां च महाकाल इति तत्रैव ख्यातं शिवलिंगं इति परिसंख्यालंकारः
संधिविग्रहप्रमाणेति संधिविग्रहयोः कर्तव्यता बोधकप्रमाणेत्यर्थः इति विकल्पः
बहूनामिति युगपद्भावो भवनं तद्भाजां वस्तूनां गुंफो निबंधः वर्णनमिति यावत् समुच्चया
लंकारः विभ्राणेति नायकं प्रति दूत्या इयमुक्तिः हे साधो त्वं मा हृदये विनिहितं प्रेमाभिधा

अलं०चं० नंनवंशात्यंधारयंतीविधुरितावितहविकल्नासानायिकायद्धिदधातितदाकर्ण्यतामित्यन्वयः किंतदित्यपेक्षायामाह शेतेनिद्राति ताम्यतिग्लानिंप्राप्नोति प्रकर्षेणम्लायति खेदवति चलति प्रणश्यति नैर्बल्यातिशयेनमूर्छायामवति गलंतिस्वेदातिशयात्तन्वयति क्षीणाभवतीति कासांचित्शयनभ्रमणादीनां शतपत्रस्यकमलस्यपत्रशतंदलशतं अहंप्राथमिकेति अहंपूर्विकेत्यर्थः अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियामित्यमरः एकका्र्यान्वये एककार्यसाधकत्वे सःसमुच्चयालंकारः अहमहमिकया परस्पराहंकारेण आभिजात्यं कुलीनत्वं समग्रंपुष्कलत्वं प्रदानमिति प्रछन्नंगुप्तं गृहंप्रत्युपगतेऽर्थीरः।

१२५

राम

१२६

2|5

तिष्ठौ लक्ष्म्यां सत्यां निरुत्सेको गर्वाभावः अभिजनो निंदा न तु धर्मस्त्वाः मौनं अनुच्चारणं स
दसि सभायां परेण कृतायां उपकृतेः कथनं श्रुते शास्त्रश्रवणे सर्वप्रथमजानां पुरुषमभिजा
तं प्रथयतीत्यनेनैवान्वयः अभिजातं कुलीनत्वं प्रथयति कथयति इति समुच्चयालंकारः
क्रमिकेति क्रमिकाणामर्थात् क्रियाणामेककारकगतानां गुंफो निबंधः कारकदीपकं ना
मालंकारः तदुक्तं सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति सैव। सकृद्वृत्तिः पश्यति
सार्थं गच्छति मार्गं निजं जानातीति हे अब्धिकन्यके भूषणमुद्यानं दंडेश्वरि अधिकृतैर्द्वारपालैरि
त्यसकृद्वारितान नत एव दीनान् तस्मात्सरसीरुहद्युतीनां परमपरिचितैरपांगैः कटाक्षैः पश्ये

अलं०चं० त्यन्वयः इतिकिंप्रभुर्निद्रानीत्यादि अतः अंतःपुरे अक्षैःपाशैर्दीव्यतिक्रीडति भूयःपुनः

छायासादृश्यं मुख्यदीपकस्यपूर्वोक्तप्रकारेणासंभवादितिभावः प्रतिद्वंद्वि विपरीतम्

१३७ इतिकारकदीपकालंकारः समाधिरिति कारणांतरसंनिधेर्वशात्कार्यस्यसु

करत्वंसमाधिरलंकारः उत्कंठिता नायकसमीपंगंतुं मानमिति मानंनिराकर्तुमस्याःपा

दयोःपतिष्यतोममोपकाराय दिष्ट्याभाग्येनेदंघनगर्जितमुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः समुच्च रम

येकारणानांतुल्यकक्षत्वमिहतुतद्विपरीतमतुल्यकक्षत्वमितिप्रतिद्वंद्वित्वं तत्रेत्यादि १३७

नादर्शितं इतिसमाध्यलंकारः प्रत्यनीकमितिबलवतःशत्रोःपक्षेपक्षांतःपातिनितं

दीयेयः पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकं नामालंकारः अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् जैत्रेति उत्पलाभ्यां स्वजयकारि नेत्रानुसारिणौ कर्णौ अधःकृतौ तिरस्कृतौ अवतंसतया तदुपरिस्थितत्वादधस्तात्कृतौ चेति विश्लेषः ममेति भुवि भूलोके मम रूपख्यातिं यो हृतवान् तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्यास्तस्यानुप्रविष्टं हृदयं यस्या वा तादृगियमिति त्वयि मत्सरादिव खलु निश्चितं निरस्तदयो मदनसां क्षिणोति क्षीणां करोतीत्यन्वयः अत्र मत्सरादिवेति हेत्वंशे उत्प्रेक्षासत्वेपि तद्धेतुकप्रतिपक्षसंबंधिबाधनं प्रत्यनीकालंकारस्य विविक्तो विषय इति बोध्यं अतएव मम्मटभट्टैरपि त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुंदर भवत्यनुरक्ता पंचभिर्युगपदेव शरैः

अलं॰चं॰ स्तांतापयत्यनुशयादिवकामइत्युदाहरणम् एवंचहेतूत्प्रेक्षयैवगतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरंभवितुमर्हतीतिकस्यचिद्वचनमनादेयं कैमुतिकेति तत्संबंधिबाधनापेक्षयासाक्षात्तद्बाधनेविशेषादितिभावः मत्विति भ्रमरौघः स्वकीयमधुपरूपस्यपद्मस्यनिमीलनेनकुपितःसन्सुधांशोर्बिंबंबलात्समुत्कृष्य तस्यांकेमध्यभागेकलंकंध्रुवमातनोतीत्यन्वयः

इतिप्रत्यनीकालंकारः कैमुत्येनेति कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः काव्येलंकाररूपार्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः दंडापूपिकेति दंडाकर्षणेनतदवलंबिनामपूपानांसाकर्षणंस्वयार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थः वारणायेति लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः अधरोयमिति बंधूकजी

१३८

रम १३८

वंबंधूकपुष्पं तत्प्रभाहरः बंधकभूतानां जीवानां प्रभाहरश्च यत्त्वेनत्त्रक्षणमयुक्तं कैमुति

कन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्त्यावव्याप्तेः यथा त्वचापेयद्दारिद्र्यं स्थितं भूयदि

जन्मतां शनैः सवितुरप्यग्रेतमःस्यास्पृत्यसंज्ञायं अत्र शनैः शाश्वमहिम्ना राजायेदारिद्र्यस्थि

त्यपेक्षया सूर्याग्रेतमोवस्थानं दुःशंकमेवेत्यवगतमपिन्यायसाम्यादापाद्यते ननु कैमुतिक

न्यायेनेति केनचिदुक्तं तत्रेदंवक्तव्यं केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थांतरस्यापत्तिरर्थापत्ति

रितित्वदुक्तलक्षणमयुक्तं कावात्वीसरसीरुहामित्यादिकैमुत्यन्यायविषयार्थापत्त्याव

व्याप्तेः कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादापादनाप्रतीतश्चेति न

280

चात्र कैमुत्यन्यायनामात्रं न त्वलंकारमितियुक्तं अलंकारतत्त्वाभियुक्तानां प्राचीनानामस्पृहद
यतायाअप्यामपरेणसंभावयितुमशक्यत्वात् लोकव्यवहारेपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभा
वेन तेनैव न्यायेन तस्यालंकारत्वासिद्धेश्च इत्थं च त्वदुक्तार्थापत्त्युदाहरणे वक्ष्यमाणः संभावना
लंकारो योऽन्यैर्यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमिति यद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः यद्यर्थातिशयोक्त्यावा
पाद्यापादकयोर्विपरीतार्थविश्रांतत्वमिह त्वापादकस्य सिद्धत्वमापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति
वैचित्र्यं तु तद्वांतरभेदतायाः साधकं न तु तद्बहिर्भूततायाः इति न तत्राव्याप्तिशंकापीत्यलं विस्त
रेण इत्यर्थापत्तिः समर्थनीयस्येति समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिंगमलंकारः

अर्थांतरन्यासवारणाय समर्थनार्थकस्येति यदान्वर्थांतरन्यासप्रकरणवक्ष्यमाणरीत्यासामा
न्यविशेषणभावातिरिक्तत्वनिवेश्यते तदानोपादेयमेवैतदिति बोध्यं दुष्कर विषयत्वात् दु
ष्कर विषयरूपत्वात् समर्थनापेक्षस्येत्यनंतरं समर्थस्येति शेषः नैय्यायिकेति नैय्यायिका
भिमतलिंगस्य लक्षतावारणायेत्यर्थः भस्मोद्धूलनेति संबोधनं शुभमस्त्विति शेषः गिरि
सुताकांतस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूते सोपानपंक्तेइत्यपि संबोधनं हे इति दैन्ये
वि शुनाप्रसुणाशिवेन युष्माकं या सपर्या पूजा तेत्सुखस्यालोकः प्रकाशस्तद्दुछेदके नि
धीयामहे वयमित्यर्थात् चिकुरेति चिकुरप्रकाराः केशकलापाः विदुषी पंडितासारमयं

अलं०चं० ती अपुरस्कृतेन अनादृतेन पुरोभागे अनिर्दिष्टेनच पदार्थस्य अनेकपदार्थस्य वपुरिति
पुरा पूर्वस्मिन् क्वापि जन्मनि क्वचिदपि क्षणे भवंतं नप्रणतवान् इतीदं वपुषः शरीरस्य प्राद्
१५० र्भावादनुमित संप्रतिनमन्नतिं कुर्वन् अतनुरशरीरः अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये
द्वितीयवाक्यार्थे अग्रेप्यनतिभागिति वाक्यार्थे अत्रापि अतनुत्वेपि नमन्नुक्तः इत्यस्या
वाक्यत्वादाह अनेकपदार्थोतिवेति असोढेति तपस्यंतीमुमांव्रतिबटुवेषेणागतस्य हर   एम
रस्य वर्णनं कपटेनयो बटोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयनेत्यागे त्वराशैथिल्याभ्यांयुगपदमु   १५०
युक्त आक्रांतः त्वराशैथिल्यहेतुगर्भेक्रमेण विशेषणद्वयमाह तत्कालेउद्वसन्ध्याद्युर्न्नवन्नस

हृन्नावो दुस्सहत्वमर्थात् गौर्या यस्य तादृशस्य तपसः असोढा सहनासमर्थः शैलकन्यायाः कथा
नांविस्त्रंभेषु विश्वासेषु रसिकश्चेति ब्रह्मचर्ये ब्रह्मचारिवेषः जीयादिति अंबुधेस्तनयाया लक्ष्म्या
अधररसमास्वादयन्नयं मुरारिर्जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततां कीदृशः समुद्रमथनक्लेशं एवंवि
धांगनालाभासफलं कलयन् जानन् एतदधरमाधुर्ये सत्यमृतस्य वैयर्थ्याद्धि फलं च कलय
न्नित्यर्थः हे गोदावरीत्यत्रार्णवमध्ये त्वादिब्रह्मविशेषणस्य न्यसनं श्लेषार्थो गुणानिशायदेवे
नोक्तमित्यन्वयः तावत्कनरो हे शे त्वदीयतीरभूमौ कलिंगाख्यः कविः बहूनां देशानां दर्शने स
हचारिणी विरक्तिं मुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रतिगमनयनयेति संबंधः कीदृशं अर्णवम

अलं० चं०

१५१

ध्येसुतोयो मुरजिन्मुरारिस्तन्नाभिकमलस्थं श्लेषोऽविघटने सत्याकारश्लेषाः अविघटमा
नस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादकोयोऽर्थस्तस्य वर्णनं श्लेषात्व्योगुण इत्यर्थः पदा
र्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं पदार्थवाक्यार्थेति द्वंद्वः प्रतीयमानोर्थः व्यंग्योर्थः प्रतीयनि
र्देशात्वादिति निर्दिश्यते उच्चार्यतेऽनेनेति निर्देशः शब्दः तेन विपरीतार्थकशब्दत्वादित्यर्थः तस्य
तादृशा तृतीयलोचनवत्त्वस्य तथा चोभयत्र परिकरालंकारसत्वात्काव्यलिंगोदाहरणत्वम
नुपपन्नमितिभावः तयोः प्रस्तुतेस्याद्युक्तोदाहरणयोः तदुत्थापितं कैः परिकरोपपादितं
व्यंग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः एतदेव विवृणोति प्रतीयमानेति वाच्यस्यैवेत्येव

राम

१५२

कारस्तूपचितं व्यंग्याधारकत्वं नहीत्यादिना विवृतं तदयमर्थः यदि पश्चादि यद्व्यंग्यं केशपाशा-
साम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदा परिकर एव स्यात् काव्यलिंगत्वं त्वेव मस्ति प-
श्चुपदप्रतीतौ विवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादनासंभवात् किं तु तद्विशिष्टपश्चुपुरस्कृत
त्वाभाव एव परस्य साक्षादुपपादक इति तत्कोटिनिविष्टव्यंग्यं काव्यलिंगरूपस्य तस्यांगमेव
व्यंग्यांतरं तु नोक्तकाव्यलिंगगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति ननु स्व
यमन्योपपादकस्य काव्यलिंगस्याप्युपपादकं क्व दृष्टमित्याशंक्योदाहरति यत्त्वन्नेत्रेति एवं त
तीयालंकारे प्रागुदाहृतं अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपाद

अलं० चं० ये हि हेतुत्वमिति ज्ञेयं ऐतु भावो यपादकानीति इंदीवरस्य नेत्रसमानकान्तित्वं विना पटादेरिव तद्दर्शनस्य देवगतकांतासादृश्य विनो दासहिष्णुत्वे हेतुत्वासंभवादिति भावः समाहितमर्थमुपसंहरन्ति इतीति तयोः पश्चनापीतिमच्छिन्ते स्तीत्येनयोः इति काव्यलिंगालंकारः

१४२

प्रस्तुतव्यंजकतयेति अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इत्यनुषज्यते एवमग्रेपि विस्रब्धेति खलस्य विस्रब्धघातरूपो दोषः स्वस्यैव बंधाय भवति यतो वीराणां कोपकारकः सिंहनिद्रापहारी राम

नवतरुभंगजन्यध्वनिः करिणो वधाय चेत्यर्थः तद्दर्शनात् उपमानत्वादर्शनात् ननु महापुरुषाकृतिरिव गंभीरेयमस्याकृतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानता दृष्टेत्यरुचेराह उपमा

१४२

नतेति इवायमावात्तात्पर्याभावाच्चउपमानतयाऽन्वयस्यसामंजस्येनाप्रतीतेरित्यर्थः इहापी
त्यपिनाकाव्यलिंगसमुच्चयः प्रतीतिवैभवात् प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात् प्रयोजनस्या
पिहेतुत्वविवक्षयापंचमी उक्तवैलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति नहीत्यादिना इत्या
दिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव अथेत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषुप्रस्तुतस्यसमर्थ्यनार्थित्वंन
ह्यस्तीतिसंबंधः शरदाशशांकेउपमृदे आप्यतिरेणसमर्थयति परिवृद्धपयोधसन्ताकासा
मंगनांसौभाग्यगुणोननष्टइति पयोधराःकुचामेघाश्च दिवाकरादिति कुमारसंभवेहिमा
लयवर्णनं योहिमालयः ममत्वंमदीयताबुद्धिः शिरोमस्तकं शिखरंच समर्थनार्थित्वं स

अलं०चं०

२४२

मर्थनापेक्षत्वं अयं अर्थांतरन्यासे समर्थनानपेक्षत्वरूपः सामान्यस्येत्यस्य बुद्धौ प्रतिष्ठित
त्वासंभवादित्यनेनान्वयः संप्रतिपन्नेति वक्तृश्रोतृसंमतेत्यर्थः विशेषावतरणं विशेषा
वगमं तत्र वक्तुरभिप्राये सामान्यस्येति विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवती
त्यधिमेणान्वितं तन्न्यसनं दृशोरित्यादि विशेषन्यसनं नन्वेवमप्यर्थांतरन्यासे क्वचिदेव
समर्थनापेक्षा काव्यलिंगे तु सर्वत्रेत्यस्तु भेद इत्याशंक्याह किंचेति कविकुलस्फुरणत्वे
न कविसमूहाप्तत्वेन तदास्यदास्येन तन्मुखदास्ये पर्वणि पूर्णिमायां भवः पार्वणः शार्वरी
श्वरश्चंद्रः न विशेषेणेत्यादेः स्त्रियः कृता इत्यनेनान्वयः अपि तु स्त्रीभिरेव यतीः प्रतीकारर

राम

२४२

289

हितपारुष्यंकौर्यंयासांतथाभूताः उभयतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपितदा
स्यदास्येपीत्यादौतदभावात् नविशेषेणेत्यादावपेक्षाविरहेपिसमर्थनसत्वात् अप्रकृतेनेति
आद्येमहात्मनांसर्वसुकरत्वेनाप्रकृतेनसामान्येननहनूमदब्धितरणस्यप्रकृतविशेषस्यसम
र्थनं द्वितीयेपुष्पमालासूत्रवृत्तांतेनाप्रकृतेनविशेषरूपेणप्रकृतस्यगुणवत्संगप्रयुक्तमहत्त्व
स्यसामान्यरूपस्यसमर्थनमित्यर्थः यदुच्यत इति हेपार्वतिरूपआकृतिसौंदर्यंपापवृ
त्तयेदुष्टाचरणायनभवति यत्राकृतिस्तत्रगुणावसंतीतिन्यायाद्दियदुच्यते तद्वचनमव्यभिचा
रियथार्थं तथाहि उदारंरमणीयंदर्शनंयस्यास्तथाभूतेपार्वतितववृत्तंआचरणंतपस्विना

हितपारूप्यं कौर्यं यासां तथाभूताः उभयतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपि तदा
स्यदास्य पीत्यादौ तदभावात् नविशेषेणेत्यादावपेक्षाविरहेपि समर्थनसत्वात् अप्रकृतेनेति
आद्येमहात्मनां सर्वसुकरत्वेनाप्रकृतेन सामान्येन न हनूमदब्धितरणस्य प्रकृतविशेषस्य सम
र्थनं द्वितीये पुष्पमालासूत्रवृत्तांतेनाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्संगप्रयुक्तत्कृष्ट
त्वस्य सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः यदुच्यत इति हेपार्वति रूप आकृति सौंदर्यं पापवृ
त्तये दुष्टाचरणाय न भवति यत्राकृतिस्तत्र गुणावसंतीति न्यायादियदुच्यते तद्वचनमव्यभिचा
रियथार्थं तथाहि उदारं रमणीयं दर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वति तवशीलं आचरणं तपस्विना

मण्युपदेशरूपतांप्राप्तमिति प्रकृतेन विशेषेणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनं दानमिति दानंवित
रणं मदजलं च जलैरुदकैर्जैरैक्य तद्वयोरभेदात् अधिरूढे आक्रांते सति विद्यमानगतिः
सगतिकः बुद्धिमांश्च कः आसितुं स्थातुं उत्सहेत शक्नुयात् यस्मात्तिमं क्षोभमज्जनं कर्त्तुमिच्छो
र्द्वितीनागजस्य करोगंड एव कराहस्तस्तस्य तटादयादलीनां पटलैः समूहैः परितो मंक्षु शीघ्रं
उदयाति उत्पतितमित्यन्वयः अत्रापि पूर्वार्द्धोक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्द्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषे
ण समर्थितम् इत्यर्थान्तरन्यासालंकारः यस्मिन्निति काव्ये इत्यर्थात् निबध्यंत इति शेषः
समर्थ्यसमर्थकभावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेशनीयं तद्विना चमत्काराभावेन चमत्कारित्ववि

शेषणेनावरूपं वक्तव्येनैवानतिप्रसंगात् एवमेवार्थांतरन्यासलक्षणेपि बोध्यं सनेति सप्रकृ
तो राजा न जिग्ये न जितोऽर्थोत्पैरिति विशेषः प्रकृतः तत्समर्थनं महांतो हि दुर्धर्षा अनाक्रम
णीया इति सामान्येन तथापि सागर इवेति विशेषोपमयेति ज्ञेयं प्रसिद्धेरल्पत्वात्तत्रापरितोषो बो
ध्यः यथा कथंचिदिति महतामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चं
द्रालोकगतमेतन्न समंजसमिति भावः इदं वक्ष्यमाणं व्यक्तमिति गुणसमुदाये एकस्य दोषस्या
नाकलनमनतिप्रसिद्धतया समर्थनापेक्षमिंदोरिति आदि विशेषेण समर्थ्यत इत्यतः स्फुट
मित्यर्थः कर्णेति हे काककर्णयोररुंतुदं पीडाजनकं राणितं शब्दितं अंतरेण विना स्वयं मक

अलं०चं०

१४५

रंदः पुष्परसस्तच्छालिनं मां कंदमाम्रवृक्षं गाहस्व आश्रय। इहाम्रतरौ त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानीमहे यतः स्थलवैभवेन स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्वस्तूनि धन्यानि भवंतीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं अत्रापि तदाकांक्षायां विशेषरूपमर्थांतरं न्यस्यति नेपालभूमिपालस्य भाले पतिते पंके कस्तूरिकां कोन शंकेतापि तु सर्व इति मालिन्यमिति मधुलिड् भ्रमरः कलंकश्चैतौ अब्जशशिनो मालिन्यं धत्तः कुरुतः तव मुखे तु दृक्च तिलकांजनं च तयोरामोशोभां धत्त इत्यनुषज्यते अंजनाभे इति पाठे द्वितीयाद्विवचनं उक्तमर्थं सामान्येन समर्थयति दोषा वपि क्वचित् मेलकतो मिथोमिलनात् गुणत्वं इतः प्राप्नुत इति कथमेन तत्राह हि

राम

१४५

293

यनः वक्तुर्वचसि ध्रुवमविरलं मौर्व्यां तिप्रतारणे गुणौ भवतः घटवति घटाभावनिर्णीयपरप्रता
रणाय घटोस्तीति प्रयुक्ते वाक्ये प्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति भावः इति विकस्वरालंकारः

प्रौढोक्तिरिति उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः कलिंदजा यमुना स्तोमः
समूहः मेचकाः श्यामाः रोहणे उद्भवे कल्पेति एषराजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभराद्भि
पंचभिर्भूतैरचित इत्यन्वयः धनदः कुबेरः शंखो निधिविशेषः रजोभरः परागसमूहः पयोदु
ग्धं श्वासः प्रसिद्धः अंतरावरं शंखास्यंतरमाकाशं अतिशायीत्यथिमवितरणेनान्वितं
अहेतौ पंचनिर्मितत्वे इति समानाधिकरण्येनान्वयः इति प्रौढोक्तिः संभावनमिति

अलं०चं०

१४६

ऊहस्तर्कः कस्तूरिकेति अहं यदि स्रष्टिकर्त्तास्यां तदा कस्तूरिका मृगाणामंडाद खिलं गं
धस्वरूपगुणमादाय खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः इति संभावना किंचिदिति कस्य।
चिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्थांतरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलंकारः वेश्यामीसु
दाहरणं खस्रजं गगनमालां अत्र खपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति निदर्शनापि
बोध्या अस्येति परार्द्धपरयापरार्द्धसंख्यामतिक्रांतया लक्षीकृता उपलक्षिताः प्रज्ञाचक्षु
षा अंधेनावेक्ष्यमाणाश्श्रुतावधिरश्श्रव्याश्चेति कर्मधारयः कलयता कुर्वता प्रकरेण समूहे
न कूर्मरमणी कच्छपी तेधसितारि तिं ध्याध्यवसितेरित्यस्य भेदद्वयमत्रान्वयः कल्पनाविच्छि

राम

१४६

त्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण कल्पनात्मनेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः
उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् विच्छित्तिविशेषेणेति च तस्यैव विशेषणं विच्छित्तिविशेषाय
स्मादिति विच्छित्तिं विशेषयति व्यावर्तयतीति वा व्युत्पत्तेः एतेन श्रौतोक्त्येव गतार्थतामाचक्षा
णा निरस्ता वेदितव्याः। न च मिथ्याध्यवसितेरलंकारांतरत्वे हरिश्चंद्रेण संजघ्ने प्रगीताधर्म
स्तुना खेलंतिनिगमोत्संगे मातंगीगेगुणास्तवे त्यादौ हरिश्चंद्रादि संबधाद्गुणानां सत्यताप्र
तीतेः सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यादिति वाच्यं सत्यताप्रतीत्यर्थैकस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभा
कल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालंकारतायाः असंभवात् कविप्रतिभामात्रकल्पिता अर्थाः

अलं॰चं॰

१५७

काव्ये अलंकारपदास्पदमिति विषमालंकारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यलं विस्तरेण इति मिथ्याध्यवसितिः प्रस्तुत इति लक्षितमिति लक्ष्यनिर्देशः निर्गत इत्युदाहरणं दाक्षिण्येत्यादि लक्षपत्यां न चतुष्टयं नायकविशेषणं दाक्षिण्यं अनुरोधशीलत्वं तद्व्यापारेति स-खीविषयरूपनायिका व्यापारस्वरूपेत्यर्थः सारूप्यं चात्रैवेत्यर्थैक्यं दुर्लभमलंकारैक्यं तर्भाव माशंक्य निराकरोति नेयमित्यादि प्रस्तुतावस्तुतेति तथा च प्रकृते ऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यैकस्यै वोपादानान्निदर्शनानयुक्तेति भावः ननूभयोः श्लिष्टोपात्तत्व इवाप्रस्तुतमात्रस्य तत्त्वेऽपि निद-र्शनास्त्वित्याशंक्याह यदीति प्रतिबंधातो वत्परिहरति तर्हि सारूप्येति एकः कृती शकुंते

राम

१५७

2917

षुयोन्यं शङ्कान्तयाचत इत्यादावित्यर्थः अप्रस्तुतेति अप्रस्तुतस्य शङ्कुं तादेस्तत्र वर्णनीयत्वा
दतिशयोक्तिस्थलेच वापीत्यादौ वापीत्यादिनाप्रस्तुतनाम्यादेर्वर्ण्यत्वान्नातिशयोक्तिस्तत्रापाद
यितुशक्येतिभावः असिद्धोयंहेतुरित्याह नवेतिप्रसिद्धेति वापीकापीत्यादिसर्वसंमतेत्यर्थः
तकृतेति प्रस्तुतगतेत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसायाक्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्य
प्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकालेदृश्यते स्खलितेतु नक्वापीति सुतरामतिशयोक्तितोभेद इत्याह
सोऽपूर्वइत्यादिना रसनाविपर्ययः अग्निशापात्कारिणांजिह्वापरिवृत्तिः पूर्वविपरीताभि
धानंच कर्णेचापलंचप्रसिद्धं पिशुनप्रतार्यत्वंच मदःप्रसिद्धो गर्वश्च ते।नविस्मृतास्वपर

अलं०चं०

१५८

क्षोर्दिकमार्गः आम्नानाम्रविभागश्चयया सा दृष्टिः वारणो गजो वारकश्च शून्यः सरंध्रः धनरहित
श्च करः शुंडा हस्तश्च ग्रह आग्रहः कुतो न घरते तत्राह अप्रस्तुत इति एतच्च भ्रमरासेव्यत्व इ
त्यस्य विशेषणं भ्रमरनिरासकरणस्येति च कर्णचापलमात्रस्येत्यस्याऽङ्गीकारः स्वार्थेन
समममभेदाध्यवसायः अप्रस्तुतसंबोधनादीति आदिना सारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्था
वगतिपरिग्रहः अत्रापि ललितालंकारेऽपि वर्णनारूपस्येति चमत्कारितारूपायाविछित्तेस्तत्र
वक्तृकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः कस्यचित् नेत्रद्वंद्वादेः स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन अनि
र्दिष्टत्वात् अतिशयोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिरेवास्तीत्यर्थः तत्प्रसंगात् संबोध्यत्वोच्चार

राम

१५८

पितृत्वयोरसंबंधेपिसंबंधवर्णनादतिशयोक्तिमत्रप्रसंगात् अलंकारांतरंकस्त्वमित्यादावप्र
स्तुतप्रशंसा प्रकृतेतुललितमिति तत्प्रतिबिंबेति प्रस्तुतार्थप्रतिबिंबरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्य
र्थः आदौपूर्वार्द्धे विषमेति स्वमनिस्सूर्यवंशयोरत्यंतात्मरूपत्वरूपेत्यर्थः तात्पर्यस्य तादृशा
मतिकरणकसूर्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य अनायीति नलंप्रतिदमयंत्याउक्तिः हेनलअद्य
त्वयाकतस्योदेशः वसंतमुक्तस्यवनस्यदशामनायिप्रापितः त्वयिप्राप्तसंकेततयाकृता
र्थसंज्ञानामापिअनेनमल्लक्षणेनजनेननश्रव्याश्रवर्णोहीत्वपिअर्हति अत्रवनादृशावन
दशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्यप्रस्तुतेदेशेकथनात्प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्तरूपस्यप्रतीतिः नचात्रवा

अलं० चं०

२४९

रणेंद्रलीलामितिवत्पदार्थनिदर्शनायुक्तेतिवाच्यं तत्रपूर्वार्द्धेनप्रकृतवृत्तांतोपादानेनसादृश्य पर्यवसानरूपनिदर्शनासत्वेप्यत्र तदनुपादानेनतद्यंगताप्रयुक्तविछित्तिविशेषवत्वेनललि तालंकारस्यैवोचितत्वात् एतेनदशापदलक्षितनिःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारेणकारणस्यरा जकर्त्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधानात्पर्यायोक्तमित्यपिनिरस्तम् उपधेयसंकरेप्युपाधेरसं कराद्वेतिसंक्षेपः इतिललितम् तामेवेति हृतिकामेवेत्यर्थः निसृष्टा प्रेषिता स संकल्पांमनोरथसहितां मेघैरिति मेदुरंतुंदिलं नकंपाविरस्तीतिशेषः नंदनिदेशातः नंद स्याज्ञावशात् प्रत्यध्वकुंजद्रुमं अध्वसंबंधिकुंजद्रुमंप्रति ग्रंथकारेण गीतगोविंदकृता वा

रा म

२४९

तक इति यद्युचातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थितया जलदकर्तृकेणांभसा विश्वपूरणेन हर्षा-
धिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति तन्तुच्छं हेत्वसिद्धेः नहि क्षुदुपशमाय तत्पर्याप्तान्नमात्रार्थिन
स्तदधिकान्नलाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यं तत्तदानीमुपयोगाभावेपि स्वस्यैव कालांतरे तदु
पयोगसत्वात् न च चातकस्य जलसंग्रहानुपयोगाद्वैषम्यं शंकनीयं चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुततया
तद्व्यंग्यप्रस्तुतदातृयाचकवृत्तांते काव्यस्य पर्यवसानादिति तृतीयं ध्वनेरमाह यत्रादिति प्रहर्षेण
मित्यनुवर्त्तते निध्यंजनेति निधिदर्शनसाधनं यदंजनं तत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः साधितोल
ब्धः उद्विक्तेति अधःस्थितं वृक्षस्याधोदेशेऽस्थितं अवस्थितमिति पाठे समीपाशोकयष्टाव

अलं०चं० वस्थितमित्यर्थः श्रिताः आश्रिताः विटपाः शाखा येनेति पुष्पौघविशेषणं अदधात् आहित
वती यष्टिः स्कंधः तेन पाशाघातेन पुनरप्यामूलं पुष्पिताभूदर्थादशोकयष्टिः अत्र च तस्मा
१५० ध्यकयत्नात्तल्लाभ इति प्रकारत्रयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं इति प्रहर्षणं इष्यमाणेति
इष्यमाणविरुद्धो योऽर्थस्तस्य संप्राप्तिर्विषादनामालंकारः उपोतयेत् उद्दीपं कुर्यात् उद्योजये
द्यावदित्यनेन तदितदिच्छामात्रं न तु तत्करणमिति विषमाद्भेदः एवमग्रिमोदाहरणेपीच्छामात्रं न राम
त्विष्टोत्पत्त्यनुकूलाचरणमिति । इति विषादनं एकस्येति एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य तौ गुण १५१
दोषौ यदि त्वत तस्तदोल्लासालंकारः अपीति अपि संभावनायां साध्वी पतिव्रतास्नात्वा मां

याचयेदिति जाह्नवी इच्छतीत्यन्वयः तवधाटीसु युद्धयात्रासु कुचयोः स्पष्टं काठिन्यं पादपद्मयोर्वा
छत्योरिति शैवेयोषितः विधातारं निंदतीत्यन्वयः स्पष्टुमिति पाठे कुचयोः काठिन्यं पादपद्मयोः स्प
ष्टुमिच्छ इत्यन्वयः लाभोयमिति भूपालसेवकानामयमेव लाभोयदिबंधो न भवतीत्यन्वयः यद
यमिति रथस्य संक्षोभाच्चलनाद्यदयमंसो सेनार्थ्याद्दयिता यानिपीडितः संघृष्टः ममांगेषु मध्ये
स एवैकः कृती कुशलः अवशिष्टमंगं भूमेर्भारमात्रमित्यर्थः दुर्वंशैर्दुष्टवेणुभिः दुष्कुलैश्चेत्या
दिः श्लेषो बोध्यः वननाशरूपः वनसंबंधी नाशरूपः वनस्येति युक्ततरः पाठः नत्वतिक्षेपो ध
मरनिरासः गजस्य दोषत्वेनेति संबंधः आघ्रातमिति युद्धः परिलीढं आस्वादितं नीरसेन मन

अलं०चं०

१५१

साकारणभूतेन बानरेण कर्त्रा तत्र तस्मिन् सति विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण अरम
ना पाषाणेन प्रथमचतुर्थयोः गुणेन गुणो दोषेण वा गुण इति भेदयोः उल्लासः उल्लासशब्दः
अन्वर्थो इति उत्कृष्टोल्लासः सुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः छत्रिन्यायेनेति केषुचिच्छत्रसंब
धाच्छत्र्यछत्रिसमुदाये छत्रिणो यान्तीतिवदित्यर्थः इत्युल्लासः प्रस्थं प्रस्थपरिमाणमा
त्रं मदुक्तिरिति ममोक्तिः कविसुता सुधियोऽन्तःकरणं स्वधीभूय आमृतीभूय चेन्मदयतितो

राम

षयति तदाऽस्या मदुक्तेः अरसानां नीरसानां पुरुषाणामनादरसमूहैः किं नाम स्यान्न किंचि
दित्यर्थः क्वचिदलसेति पाठः परमरमणीया केपि वं रमणी स्त्री यूनस्तरुणस्यापधान्तःकरण

१५२

305

हरणं कुरुते तद्वत्कुमाराणां बालानामित्यन्वयः त्वं चेदिति शिवं प्रतिकस्यापि कवेरुक्तिः जलां
स्त्रे चंद्र पक्षे जडांस्तु अंबुजबांधवः सूर्यः उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासरूपस्य गुणस्याभावः
इत्यवज्ञा दोषस्येति अभ्यर्थनाइच्छा तत्रैव दोष एव अनुज्ञेति लक्ष्यनिर्देशः शम्भ्व
त निरंतरतसंकीर्त्यत इत्यनेनान्वयः मय्येवेति जीर्णतां प्रत्युपकाराक्षमतां हरिश्चाश्वेवान
तार्थः व्यतिरेकमुखेति वैधर्म्यमुखेनेत्यर्थः अस्यवार्थांतरन्यासेनेत्यनेनान्वयः दर्शितेति वैधर्म्य
विपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकांक्षतीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः भजेमेति हेप्र
मथ्यनाथ हरपैशाचिकां पिशाचसंबंधिनीं प्रकृतिं पिशाचतानेत्यप्राप्य नवतोंतिकं समीपरे

अलं०चं०

१५२

शंभजेम: अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे यतोमघवप्रादिभिरिंद्रप्रमुखैरपिनवत्तवनदेह
त्वीपुविकरतुंउस्पवक्रतुंडस्पदंउाघातैः स्फुरन्मुकुटाग्रैर्भूयतईत्यर्थः इत्यनुज्ञा लेशइति
लक्ष्यनिर्देशः प्रसवतीति सतिसम्नम्पंतं शुकस्यनिंदायां निंदाव्याजेनस्तुतोवेत्यन्वयः संत
इति सच्चरितस्योदयोवृद्धिः तद्यसनिनस्तत्पराः प्रादुर्नवद्यंत्रणस्वेछाचरणनिरोधोयेषांते
सर्वत्रैवविषयेदुःखमितिक्रियाविशेषणं अव्युत्पन्नमतिः अनिपुणमतिः सतासमीचीनेनकृ
तेनाचरणेन प्राकृतोनीचः युवैवइति वरार्थिनीकन्यकांप्रतिसखीवचनं चपलइत्यादिच
नायिकायाः सखींप्रति उक्तेकइतिपाठेप्युत्कर्षएवार्थः कन्यायादोषत्वेनभासतामित्यन्वयः

राम

१५२

निवर्त्तितुमिच्छा निवर्त्तिषा तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः निर्विवृत्सोरिति पाठे राज्ञो विशेषणं कुतस्तर्हि गुणत्वे
नवर्णनं तत्राह राजकोपेति अन्येनाविदितं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं लेशात एवेति तदुक्तं
दंडिनैव लेशमेके विदुर्निंदां स्तुतिं वा लेशतः कृताम् इति लेशमात्रस्येति कृत्स्नार्थकं उदाहरण
योः अखिलेष्विति साध्योः भिन्नविषयेति अन्यनिंदयान्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमादिरू
पेत्यर्थः ननु तथाप्येकविषया व्याजस्तुतिर्न लेश इष्यते इत्याशंक्याह विषयैक्येपीति लेशस्य
ज्ञानादित्यर्थे तनेभान्वयः इंदोरिति हेतुर्वैखलयति लकरूप राजन् त्वदीयैर्यशोभिः किं धवलि
तं तद्दर यतोऽद्यापि इंदुलक्ष्मादीनि रूपामलिम्नाश्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासंते इत्यन्वयः

अलं० चं०

लक्ष्म लांछनं दिङ्नागानां दिग्गजानां मदजलमेव मषी तद्व्यंजितद्युक्तानि परिसंख्येति एतान्ये

वरूपाणीत्येवं रूपेत्यर्थः विषयांतरं दोषीकृतीक्लिन्नगुणरूपमालंबनं सर्वदेति अरयः श

२५२

त्रुमर्थान्नवननैभिरेव्राप्नवतः पलायनाभावात् दीनारः परिमाणविशेषपरिच्छिन्नासुवर्णमुद्रा

एवंच लेशव्याजस्तुत्योरसंकीर्णविषयसत्वेच गुणदोषीकरणादिकमित्यादिपदेनदोषगुणी

करणसंग्रहः येषांत्वुपक्रमात्तत्रेति पाठो युक्ततरः अत्रैतदपियुक्तएव इदमपियच्छब्दार्थ राम

परामर्शकत्वात् इतिलेशः स्वप्यार्थैति स्वचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः मुद्रेतिलक्ष्यनिर्देशः द

ग्युग्मंविपुलंयस्याःसा अत्रग्रंथे अस्मिन्नलंकारग्रंथेरत्नमालाशब्देनभगवत्स्तुतीपद्यावली

२५२

विशेष इत्युच्यते रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदघटनेन तत्तन्नामकजातिसूचनं त
न्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नजातिसूचनं नक्षत्रमालाशब्दार्थोपि पूर्वोक्त एव अश्व्यादिदेवतानामभिर्न
क्षत्राणां तद्देवतानां सूचनं बोध्यं वक्ष्यमाणेति यथा अनर्घ्य एव वेयांति न्यायप्रवृत्तस्यतिर्यग्वो
पि सहायता अपंथानं तु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचतीति सूत्रधारपरेण वक्ष्यमाणरावणवृत्तांत
सूचनमिति बोध्यम् इतिमुद्रा क्रमिकमिति प्रकृतार्थानां क्रमिकं प्रसिद्धक्रमानुसारि न्यस
नं प्रतिपादनं रत्नावलिरलंकारः प्रकृतत्वं च यथाकथंचित्प्रकृतसंबंधित्वं बोध्यं चतुरेति
चतुभरमास्यं यस्य सः चतुर्मुखब्रह्म इत्याहेति हे बाले भवत्या स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतारस्य

अलं०चं०

कं भातीत्यन्वयः कीदृशे रसाः बाणं प्राप्तं प्रियस्य लांछनं चिन्हं नखक्षतं गरागादिकं येन न नतया
भूते कठिनतायाः आवासे स्थानभूते रसेनालिंगिते प्रकृष्टाह्लादे एकरसे तत्परं क्रमाद्धराम
लकादिपरिणामलाभेनोपचिते प्रवृद्धे भूभृतां पर्वतानां गुरुत्वमपहंति नाशयति तादृशे ततोम
हत्वात् चक्रवाकस्पर्द्धाशीले तत्सदृशत्वात् भोगः सुखशरीरं वा तत्कांति जनितमदने स्वेष्टिं
ड्रियेषु लीना आशाक्रांतसुखायस्मिन् तादृशे एतैरेव विशेषणैरवतारदशाकरूपतापि स्त
नस्य बोध्या तद्यथा रसाः आप्तः प्रियः कामस्तस्य लांछनं मत्स्यस्तद्रूपे कठिनतायाः आवासे क
मैं रसया पृथिव्या स्वोद्धरणकाले आलिंगिते वराहे प्रकृष्टाह्लादे एकोरसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन् नृसिंहे

१५४

राम
१५४

क्रमः पादविक्षेपस्तदनुसारिणोपचितेप्रवृद्धेवामने भूभृतांराज्ञांगौरवनाशकेभार्गवे कोक
स्पर्द्धिनि सीताविद्योगातुरतया चक्रवाकं सोपदे रामे भोगः फणतज्जिह्वोभावतारे बलभ
द्रे जनितमनंगं अंगस्य शरीरस्य विरुद्धमो नभोगत्यागसमाधिप्रभृतियेन तस्मिन् बुद्धे ख
लीनमप्यस्य वल्लगतदुःखकल्किनीति क्रमानुनेसरणेपीति तथा च प्रसिद्ध सहपाठानामर्था
नां न्यसनं रत्नावलिरितिसामान्यलक्षणं संक्रमाक्रमत्वेन अभेदावितिभावः यस्येति य
स्य प्रतापः निहतानां प्रतिसामंतानां शत्रुभूपानामंतःपुरेषु पंचमहाभूतमयो मूर्तेइवादृश्यते
त्यन्वयः पंचमहाभूतमयत्वमेवविशेषणैर्दर्शयति वह्निमयइत्यादि अंगेषु क्षमामयःप्र

थ्वीमयः पीडाभरसहिष्णुत्वात् ख्यातिर्यंतःकरणेषु आकाशमयः तेषां श्रुतान्यताश्रयत्वा
त् यथाकथंचिदितस्यप्रपंचप्रकृतोपमानेत्यादि उपमानं दोपरंजकं चोपमानरंजके तयो
र्नीवस्तत्ता प्रकृतप्रस्तुपमानता उपरंजकताचेत्यर्थः उपरंजकताचारोप्यमाणता तदुक्तं
उपरंजकमामिति विषयीरूपकं तदेति तत्रोपमानता रविरिवप्रतिदिवसोपजायमानोदय
इत्यादिवत् उपरंजकताद्य चतुरास्यइत्याद्योदाहरणे वह्निमयइत्यादिप्रतापवर्णनेचस्य
ष्टेति प्रकृतान्वयंविनेति मित्रचंद्रमुखीबालालोहिताधरपल्लवाविल्याद्यावितिभावः कमि
केसुपलक्षणं तदभावेपि गुरुणाजघनेनैवातरुणीमंदगामिनीत्यादा वप्ययमलंकारइति

बोध्यम् इतिरत्नावली तद्गुण इति स्वगुणत्यागादनंतरं अन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणा-
लंकारः पद्मेति नवनासामौक्तिकमधरकांत्या पद्मरागवदाचरतीत्यर्थः वीरेति हे वीर त्वदरि
कामिनीवनभुवि परिधानं कर्तुं पल्लवानि करेण संस्पृश्य पांडुपत्रबुध्या न हरंति मरकतानि कीदृ
शानि निजकररुहाणां नखानां रुच्या स्वेतकांत्या खचितानि व्याप्तानीत्यर्थः इति तद्गुणः
पुनरिति स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः हरेति नीलोपीतियुक्तःपाठः
विभिन्नेति माघे रैवतकगिरिवर्णनं गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णाः मिश्रितवर्णाः सूर्यस्यर
थ्याः अश्वाः यत्र गिरौ वंशांकुरवन्नीलै रत्नैः परितः स्फुरंत्या रुचा स्वां रुचिं नीलद्युतिं आनिन्ये

314

अलं०चं० रे आनीतवंतः रुचाविभिन्नवर्णाइतिवान्वयः केचित्तिस्यस्वरसबीजंतुपद्मरागमयनइत्युरा
हरणे तद्गुणालंकारोनस्यात् नचेष्टापत्ति अनुभवसिद्धचमत्कारस्यनिरालंबनत्वापत्तेरित्यूहनी
२५६ यं अथवायं तद्गुणएवेत्येवकारस्तामभंगेनकाव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेनव्याख्येयं
तैरत्र तद्गुणस्योदाहृतत्वात् अत्रहिपूर्वमश्वानामरुणगुणत्वं अनंतरंरैवतकरत्नैरुभयेषां
तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमितितेषामभिमतं पूर्वेति वस्तुनिविकृतेविगतेसत्यपि पूर्वावस्थाया राम
अनुवृत्तिरपिपूर्वरूपमलंकारः महःप्रकाशःद्वारमिति हेराजन् तवविद्विषांमंदिरेष्वन्येपि २५६
चिरंतनःप्रणयोयस्याःसैवसराज्यस्यस्थितिर्मर्यादास्तीतिशेषः यतोद्वारंखड्गिभिर्गंडकाख्यप

ष्ठभिरेवखड्गधारिभिरावृतं बहिरपिभ्रमयः मदप्रस्विन्नगंडैर्गजै रध्यासिताः अंतपुरभ्रमयः वि
लसन्मणिधारिभिः कंचुकिभिः सर्वैरेवसौविदल्लैरध्यासिताः आयनंतत्यमहिषीभिर्वनितोभिरेव
महिषस्त्रीभिराक्रांतमित्यन्वयः इति पूर्वरूपम् संगतेति संगतः स्वसंबद्धोयोन्यः प
दार्थस्तद्गुणानंगीकारमतद्गुणालंकारमाहुः पिरमिति रागिणि अनुरागिणि मंजिष्ठादिरंजनद्र
व्ययुक्तेच निहितोपित्वं नरज्यसि रक्तोनुरक्तश्चन भवसीतिश्लिष्टं गंडेति हे श्रीमन्नृसिंहाख्य
भूपते एषातवकीर्त्तिः मदैः पिच्छिलेपंकिले दिग्गजानांग उपदेशेयद्यपिविहरति तथावैरिस्त्री
णांनयनकमलेषुस्थितान्यंजनानि प्रमार्ष्टिप्रोंछति तदपि तथापि दिक्षु हिमकरस्य चंद्रस्यय

अलं० चं०

१५७

क्करणाद्धितं तस्यसोवस्तिकी स्वस्ती साहेत्यर्थेतदाहेतिमात्राष्ट्रादिप्पः प्रग्वाच्य इत्यनेनस्तकप्रस्य
यः तन्नृदशीतियावत् स्फुरतिप्रकाशत इत्यर्थः विशेषाकारेणेति प्राकलक्षितविशेषरूपेणे
त्यर्थः इतितद्गुणः प्राग्निति परसंनिधिवशात्सर्वसिद्धस्यस्वगुणस्योत्कर्षः अनुगुणोनामा
लंकारः नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृतानि कपिशिति कापिशायंमद्यं इत्यनुगुणः मी
लितमितिलक्ष्यनिर्देशः सइति स्वभावलोहितेचरणेलाक्षायारसोनालक्षितज्ञातः मल्लि
केति मल्लिकेति क्षौमंदुकूलंतद्धारिण्यः इतिमिलितम् सामान्यमिति।लक्ष्यनिर्देशः
विशेषोव्यापकधर्मः पद्मानामाकरः पद्माकरः वालिसूनुना अंगदेनएकेनचरणज्यो

राम

१५७

317

त्यादिना अपरस्परत्नाक्षारसाऽभिसारिकादेः भिन्नरूपेति मुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्याव
भासेपीत्यर्थः उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतयाविशदयति मीलितोदाहरणेहीत्यादिना वस्त्वं
तरत्वेनन भासत इत्यन्वयः तत्रेति बिंबानां च मस्त्वंतरतया मानमस्त्येवेत्यनुषंगः केचिदि
त्याकुरित्यग्रिमेणान्वयः केचित्प्रकाशकारादयः तदुक्तं समेन लक्षणा वस्तु वस्तुना यन्नि
गह्यते निजेनागंतुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतमिति तयोर्मध्ये एवं चेत्यस्येत्यत्र मीलितालं
कार इत्यर्थेतनेनान्वयः अपांगेति अपांगस्तरलोययोस्ते ऽतरलाः सत्वरोच्चारणात् वक्रा
वक्रोक्तिगर्भाः वर्णीयासुताः गिरो वाक्यरूपाः इति प्रकारेण मृगदृशा भंगके लीलया स्वतःस्व

अलं०चं०

१५८

भावात्स्फुरितं प्रकटीभूतं तत्तस्माद्वांगके कृतपदः कृतस्थितिः भेदाध्यवसायेपीति मुखपद्मयो
र्भेदावभासेपीत्यर्थः व्यावर्त्तकास्फुरणेन हेतुना अलंकारांतरेणेति स्वरूपतिरोधानेनमिलि
तासंभवात् भेदातिरोधानेनच सामान्यस्याप्यसंभवादितिभावः सामान्येति तथा च गुणसा
म्याद्विशेषायेहइति सामान्यालंकारसामान्यलक्षणं विशेषायेहच्चक्वचिद्भेदेगृह्यमाणेक्वचि
च्चागृह्यमाणे इत्यायंप्रकारांतरगीतिरचितत्वात् नेत्यादितिभावः अवांतरभेदेनैवत्यनेतरभा राम
व्यमित्यनुषज्यते पूर्वस्मिन्निति मिलितेयदिसादृश्यादिपूर्वोक्तचंद्रालोकहृन्मतइत्यर्थः १५८
स्वरूपतिरोधाने अपांगतरलइत्यादिस्वरूपतिरोधानस्थले अलंकारांतरेणेत्यादि स्वरूप

तोजायमाने सा दृष्टपाङ्गेदाग्रहणं मिलितमित्यंगीकारे प्रथमः पक्षः साहृष्टपाङ्गेदाग्रहणमित्ये
तावन्मात्र मीलितलक्षणांगीकारे तु द्वितीय इतिभावः इति सामान्यम् भेदेति वैशिष्ट्यं वैजा
त्यं उन्मीलितं विशेषकश्चक्रमेणालंकारो मग्नं भेदाग्रहात्तदंतर्गतं लक्षितानीति संकुचितत्वा
दितिभावः सामान्यरीत्या सामान्यालंकारन्यायेन एवंच वेत्रत्वचा तुल्य रुचां वधूनां कर्णाग्रतो
गंडतलागतानि भृंगाः सहेलं यदि नापतिष्यत् को वेदयिष्यत्रवचंपकानीत्यपि विशेषकोदा
हरणं बोध्यं यत्त्वनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वान्नानयोरलंकारांतरत्वमिति तदयुक्तं उदा
हृतस्थले भेदविशेषस्फूर्तौ विशेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् अथापि स्वकपोलकल्पित

अलं०चं०

१५९

परिभाषयानुमानाऽलंकारेतोक्तेष्वेतथापि सादृश्यमहिम्ना प्रागनवगतयोर्भेदवैजात्ययोः स्फु
रणात्मना विशेषाकारेण मीलितसामान्यप्रतिबद्धिना शुक्लमेवालंकारांतरत्वं अतरुणाव
नुयोरिव विशेषोक्त्यलंकारादित्यलं विस्तरेण नत्वदिति नत्वं कुर्वतोनर्गस्य हरस्य योऽट्टहा
सस्तत्प्रसरस्य समूहस्य विस्तारस्य वा सहचरैः सदृशैरित्यर्थः इंदुकक्कीर्तिवल्लुलकः एषः
कमलाकामुकः नाभीकमलपरिमलस्यौडिंसमृद्धिं यदि नासादयिष्य न नाधारयिष्यदित्यन्व
यः यत्तु तद्गुणस्यात्र निर्बाधत्वात्कथं नत्वमिति हंद्धित्वमुन्मीलितस्येति तदनुक्तोपालंभरूपत्वा
दुत्प्रेक्ष्यं तद्गुणेन भेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात् वाराणसीति लांछने तृतीयलोचना

राम

१५९

द्विविद्धे साधारणेपिसतीत्यन्वयः पार्थोर्जुनस्तेनतत्कृतो यः प्रहारस्तेनव्रणोयत्र तादृशमुत्त
मांगंशिरः पूर्वत्रस्वाभाविकगुणसाम्यं इहत्वागंतुकगुणसाम्यमितिभेदः इत्युन्मीलितवि
शेषकौ किंचिदिति किंचिदभिप्रायसहितमृदमुत्तरं उत्तरंनामालंकारः वेतसीवेतसल
ता सुखेनतरितुंयोग्यासुतराग्रामइति प्रस्तरप्रायेपाषाणवकुले पाषाणतुल्येच प्रायो
बाहुल्यतुल्ययोरितिकोशात् किंचिदास्तरणादिकं समागमप्रतिबंधकंच पयोधरोमे
घः स्तनश्च कश्चिदेव गमिष्यति ज्ञास्यतीत्येतादृशं इत्यादिरूपं उत्तरं कल्प्य प्रश्नोयेन
तादृशस्योत्तरस्य ऽईर्ष्यमानेति ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः अनुतप्तायाः पश्चात्तापयुतायाः

अलं० चं० प्रश्नोत्तरेति प्रश्नश्च उत्तरांतरं च प्रश्नोत्तरांतरे ताभ्यामभिन्नमुत्तरं चित्रमित्युच्यत इत्यर्थः के
दारेति दाराणां पोषणे रताः इति प्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य पोषणे रता इति तदेवोत्तरं के खेटाः

१६० खे आकाशे अटतीति प्रश्नस्य यदुत्तरं चयः ई पक्षिण इति तत् किंचनमिति प्रश्नस्य यदुत्त
रांतरं च यस्तारुण्यादीति तेनाभिन्नं इत्युत्तरं सूक्ष्ममिति पराशयाभिज्ञस्य इतरस्मिन्पर

राम विषये साभिप्राय चेष्टितं सूक्ष्मालंकारः पराशयाभिज्ञस्यासावितरस्य तस्य साकूतचेष्टित
१६० मर्थीत्पर विषय इति वार्थः संकेतेति संकेतकालमनो यस्य तज्जिज्ञासुमिति यावत विटं
जारं नेत्राभ्यामपितमाकूतं यस्मिन् तादृशा लीला संबंधि पद्मं नेत्रार्पितक्रियाविशेषणम्

33

इति सूक्ष्मं   पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः तत्संज्ञायनं वक्त्रेति वक्त्रे प्रस्यन्दनशीलानां स्वेदबिं
दूनां प्रबंधैर्धाराभिः कंठे भिन्नं लग्नं कुंकुमं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मित्वा स्मितं कृत्वा पुंस्त्वं
व्यंजयती सती तन्व्याः पाणौ खड्गलेखां लिलेखेत्यन्वयः सूक्ष्मालंकारे पराभिप्रायमवगत्य
साकूतचेष्टितेनोत्तरसमर्पणं पिहितालंकारे तु गूढं परवृत्तांतं ज्ञात्वा साकूतचेष्टया तत्प्रका
शनमिति भेदो बोध्यः इति पिहितं व्याजोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः चौर्यरते कृतं यत्संकेत
भूतभूमिपरिष्वङ्गलुंठनमित्यन्वयः उपपतिना जारेण तस्यां छेकापह्नुतौ आयातमिति प्र
तोल्यां रथ्यां एका चिज्ञामा वनिता सख्याः पुरस्तात् रोमांचकम्पादिभिः रतिभावे व्यज्यमान

अलं०चं०

१६१

मनुरागं एनं हरिं प्रणमंती सती गूहगोपितवतीत्यन्वयः लक्ष्यते व्यज्यते एवमिति सूक्ष्मालंकारवक्रुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः उदाहर्त्तुमिति यथा वक्रस्यंदीति पद्यएव आलीवालासस्मितं प्राह मंदमुग्धाक्षि त्वामद्य पश्यामि नाथमित्युत्तराई निर्माणे नाथमित्युक्त्या प्रकाशनमिति बोध्यं वस्तुसौंदर्येति वेतसनिकुंजरूपवस्तुसौंदर्येत्यर्थः ध्वनिभावास्पदत्वात् ध्वनित्वाश्रयत्वात् उपसंहरति अतइति ये श्विस्यस्य भावाविष्करणमस्तीति अनेनान्वयः इति व्याजोक्तिः गूढोक्तिरिति यदन्योद्देश्यकं वाक्यं तत्तदन्यं प्रति कथ्यते चेत् गूढोक्तिरलंकारः क्षेत्रसस्यादेः कलत्रं च अपेहि दूरीभवः अविवक्षितत्वादिति अयंभा

राम

१६२

325

वः प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽस्माबुदयमारूढ इत्यादाव प्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानतयान्वयः
स्वीक्रियते सर्वथैव प्रकृतासंबद्धस्याप्रकृतार्थस्य कथने संबद्धार्थाभिधायकत्वापत्तेरतःप्र
कृतेपि श्लेषवादिनाऽप्रकृतस्य प्रकृतसंबंधो वाच्यः सच न संभवति विवक्षाविरहादिति कुत
स्तर्ह्यप्रकृतार्थकथनं तत्राह तस्येति अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः ननु तादृशविवक्षाविरहेपि ना
नार्थविन्यासमात्रेणास्तु श्लेषः देवेत्याशंक्याह विच्छित्तिविशेषेति तथा च श्लेषसत्त्वेपि विच्छि
त्तिविशेषादुक्तिस्वरूपमंगीकार्यमित्याशयः अतएव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिराकरण
मेवोपक्रांतं न तु श्लेषनिराकरणमिति नाथ इति विपणिः परापवीथिका पुष्पिणी रज

अलं०चं० स्वला आगमेनवेदेनत्वालनीयःस्तुत्यः आगमनेनत्वालनीयश्च रजनिव्याप्येत्यंतसंयोगे द्वितीया इतिगूढोक्तिः श्लिष्टगुप्तमिति श्लिष्टेसुपलक्षणं अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापिगच्छाम्य

१६२ श्रुतेस्यादेसंग्राह्यत्वात् वत्सेइति वत्सेलक्ष्मि विषादंखेदं दरंच उरुजवं महावेगं ऊर्ध्वं प्रवृत्तंश्वसनंश्वासं पवनंचसत्यज कंजलंपानीति तथावरुणः कंपश्च गुरुर्महान्बृहं

स्पतिश्च बलंचसिद्धं तद्विदानशाकेन बलाख्यदैत्यनाशकेनेंद्रेणच अत्रश्रीकृष्णसंनिधौ याहि इतिप्रकारेणभयनिवारणव्याजेअसुराणांप्रत्याख्यानंवर्जनंकारयित्वामंथोमथनं तेनदुग्धःपयोधिर्यस्मैलक्ष्मीमंदोत्सवादुरितंदहत्विस्यन्वयः परेति परवंचनायगुप्तस्यावि

राम

१६२

ष्करणमित्यर्थः त्रपेति लज्जयागुप्तस्येत्यर्थः दृष्टेति गोपेत्वयियोरागआसक्तिस्तद्धृतयाअ
पहृतयागवांपरागैर्धूलिभिर्व्याप्तयाच गोपेतिसंबोधनंवा किंचित्समविषमं युक्तायुक्तंच
इहत्वयिभूमौच पत्युर्नाथः पतितानां पतनंप्राप्तानांच विषमेषु पंचशरास्तेनखिन्नमनसांविषमे
षुसंकटेषुखिन्नमनसांच अबलानांस्त्रीणां बलरहितानांच सलेशंससूचनं गोष्ठंगोस्थानं
चेतोनत्वमिति त्वंकांनअयतिगच्छतीत्यर्थेनत्वंकामयनेइच्छतीत्यर्थोगुप्तः तदाविष्करण
चक्रीणाहृष्टाचेत्यनेनेतिबोध्यं शाठ्यशक्तीति शाठ्यश्लेषवर्णनेत्यर्थः क्रोडीकृतःसंगृहीतः
गच्छामीति अच्युतमद्विषयेअस्खलितेतिगुप्तोर्थः चिरकालंत्वद्दर्शनेनापितृप्तिरित्यर्थेन

अलं०चं०

१५२

दर्शनेन नत्वभिरपितुसंभोगेनेत्यर्थोगुप्तः विजनस्ययोरेकांतगतयोः हतश्चोसौजनः अन्य या इत्यर्थस्थितावितिसंभावयति तेनद्वयोरकीर्त्तिर्जातेव वृथैवात्मानं वंचयाव इतिगुप्तो र्थः आमंत्रणस्याप्युनेत्यादेर्भैम्यारचनसूचितोयोवृथावस्थानखेदस्तेनालसरं ।कबिनि बद्धेन वक्त्रागुप्तस्येत्यर्थः सनुत्वमिति शोभननभूर्दयितास्त्विश्च तयोःसंबोधनं कोपोरो षः विकारश्च रागिण्यनुरागिणीति अवनतेनवेइतिचमपीत्यस्यविशेषणं पक्षेरागिणि रक्तिमशीले नवेइतिद्वकसंबोधनं एवंदृष्टइत्यपि उच्चारणेनेति स्वरविशेषसहकृतो च्चारणेनेत्यर्थः इतिविवृतोक्तिः युक्तिरिति स्वस्यमर्मगोपनायक्रियायायस्यरस्यांतिसं

राम

१६२

३२९

धानं वंचनं साधुक्तिरलंकारः त्वामिति नायकं प्रति दूतीवचनं पुष्पस्येदं पौष्पं दंपत्योरिति
तस्य षट्कस्य अत्र अस्यार्थं निगदति तद् इति संबंधः फलशब्दो बीजपरः गोपनीयविषयभेदस्य
विच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वाशाह यद्वेति नन्वेवं सत्यायातमालोकेत्यादौ व्याजोक्तिरेवेति प्रागु
क्तं विरुध्येतेत्याशंक्याह एवं चेति यद्वेति पक्षांगीकारे चेत्यर्थः एवं च पूर्वग्रंथ आद्यपक्षा
भिप्रायेणेति भावः इति युक्तिः लोकेति अनुकृतिरनुकरणं सहस्वेति अर्था
द्विरहः मासानभिव्याप्येत्यर्थः नामैवेति हे वरद तव नामैव वांछितदातृत्वमाख्याति कथय
ति अतस्त्वं वरदानमुद्रामितरदेवतवन्न धारयसि यतो विश्वप्रसिद्धतरा विप्रकुलेप्रसूतिः

अलं० चं०

१६४

उत्पत्तिर्यस्य ताद्दशस्य स्य र्थः इति लोकोक्तिः छेकोक्तिरिति लक्ष्य निर्देशः अर्थान्तरगर्भिता
अर्थान्तरव्यंजकता समीपस्थं यद्द्यंतः पृष्ठस्तत्समीपस्थं सवायंचेति पृच्छमानवृत्तांतस्तत्स
मीपस्थस्य स्वस्यर्थः तेन लोकोक्त्यनुवादेन मलयेति व्राताः समूहाः याताः गताः विकासिनाम
ल्लिकाकुसुमानां परिमलस्य भरो यस्मिन् ताद्दशो ग्रीष्मो भग्नो नष्टः हे घन त्वं यद्युत्सहसे उत्सा
हवान् भवसि तदां तनिःस्नेहं नायकं अनया सह सेयोजयः गवां निवर्त्तने परापहृतानां व्यावर्त्त

राम

नेय एव पत्रवति स एव धनंजयोर्जुन इत्यन्वयः लिप्सया प्रोषितस्य यांगनान्तत्सखीवचनइ

१६४

तिसंबंधः आघ्रास्तैलंगाः इमामत्सखीः गोप्राये गोतुल्यः इति छेकोक्तिः वक्रोक्तिरि

331

ति काकुध्वनेर्विकारः अपरार्थस्य अभिप्रेतादर्थादर्थांतरस्य नंदी हरस्य गणविशेषः दारु
णाक्रूरेत्यभिप्रेतं काष्टेनेतिकल्पनं विकृतत्वं च कस्यचिद्वर्णनस्यावायोद्वायाभ्यां भवित्री
ति सीतांप्रतिरावणोक्तिः पादत्रयं चतुर्थस्तुप्रतिसीतायाः ते तव पतिः स रामो युधि संग्रामे
पुरतो यतो न स्थास्यतीत्यर्थः अतिशयेन लघुर्लघिष्टस्तत्संबोधनं इदं पादत्रयं षष्टाक्षरा
त्पराणां सप्तमानां त्रिनवीतिवर्णानां विलोपो यत्र तादृशं पुनः पठेत्यर्थः श्लिष्टलेपेति श्लिष्टस्य
परिवृत्तिसहत्वादितिभावः भिन्नेति जलनिधिश्च हिमवांश्च तत्कन्ययो लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमे
णइत्थं लीलया संलापो मिथोभाषणं नो स्मान्त्रायतामित्यन्वयः इत्थं कीदृक् तदाह भि

अलं०चं०

१६५

क्षाद्यीति हरमभिप्रेत्यलक्ष्म्यावाक्यं बलेर्दैत्यस्य मखे यज्ञे इति वामनाभिप्रायं पार्वत्याः भद्रे शोभ
ने तांडवं नृत्यमद्यक्व वर्त्तत इति लक्ष्मीप्रश्नस्योत्तरं वृंदावनस्यांते मध्ये इति श्रीकृष्णाभिप्रायः
मृगशिशुः महादेवेन करे धृतः परं तु मृग वराजी तिहस्तं प्रसन्नमिति ध्यानश्रवणात् इदं ल
क्ष्म्यावाक्यं नैवेति पार्वत्याः मृगः पशौ कुरंगे चेति विश्वः कच्चिदिति प्रश्ने जरठो जीर्णः वृष
पतिर्वृषश्रेष्ठ इति हरवृषनामाभिप्रायं लक्ष्मीवाक्यं गोपो गवां पालक इति कृष्णाभिप्रायमुत्त
रमिति अत्र भिक्षादिपदानां परिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषमूलत्वं असमालोच्येति अविचार्य
स्पर्धः मालया पुष्पमालया इति वक्रोक्तिः स्वभावोक्तिरिति लक्ष्य निर्देशः जात्यादिस्य

राम

२६५

स्यजात्यादिसंबंधिनः आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः उत्तरंगानि तरंगायमाणान्यक्षीणि येषां तैः

ताविति तौ प्रक्रांतौ वधूवरौ गुरूणां समीपे अन्योन्याभिमुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्गप्रदाने

योरन्नसो वेगस्तेन स्खलितं घट्टमवधानं सावधानत्वं ययोस्तादृशौ अत्राव सर्पणं च क्रतुरित्यर्थः

पूर्वो राहरणे कुरंगजातिस्वभाववर्णनं अत्र सलज्ज क्रियास्वभाववर्णनमिति भावः इति स्वभ

नावोक्तिः भाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः अद्यापीति मम नयनं नयनमिति तस्या वाचं निशम्यस्त

न तटात्यतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः प्रवृत्ते मयि सति तरा आयताक्षी यत्किंचित्स्मितमकरोत् इद

मद्यापि मम दृशोः पुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्र नयनपदेन स्ववाचकत्वरूपशाक्यसंबंधेन ने

त्वपरं लक्ष्यते तस्माद्वस्तुप्रतीतिः किंवास्ववाचकवाच्यत्वरूपशक्यसंबंधेन वस्तुमेव लक्ष
यतीति वचो वारित्यादि वक्ष्वक्षितलक्षणा वा बोध्या नेत्थं मंथगुणो विस्त्र इति विभ्रुः इति भा
विकम् उदात्तमिति स्त्वृद्धेः समृद्धेश्चरितं उदात्तालंकार तयाश्लाघ्यचरितं अन्यस्योप

लक्षणं संगं चेतरपितया सानौ शिखरे यस्य पर्वतस्य किरीटी अर्जुनः कृच्छ्रात्कष्टात् आं
जनेये नहनूमता इत्युदात्तम् अत्युक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः अद्भुतं च तदतथ्यमि^ राम
थ्याद्रूपं अकूपाराः समुद्राः आकुरिति स्वमते तु तथ्यत्वातथ्यत्वाभ्यां भेद इति भावः अत

थ्ये अद्भुतत्वविशेषणस्य फलं संदर्शयति अनयोरित्यादि एतस्य द्वयोगेप्ययोगासंबंधो निश

योक्तिरित्यत्रप्रागुदाहृतं असदुक्तितारतम्येनेति अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रं अल्पमितिपर्ये
त्वस्यंतासदुक्तिरितितारतम्येनेत्यर्थः तथाचाद्भुतेतिविशेषणात्स्वंतातथ्यरूपत्वतोभान्नातिशयो
क्तावतिव्याप्तिरितिभावः अतएवानयोरितिपद्यानंतरं दंडिनोक्तं दूतिसंभाव्यमेवैतत् विशेषा
ख्यानसंस्कृतमिति एवं लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः योर्थस्तेनातितुष्यंति विदग्धा
नेतरे पद्ये सुत्त्का अल्पं निर्मितमित्याद्युदाहृत्वं इदमत्युक्तिरित्युक्तमिति च इत्यत्युक्तिः
निरुक्तिरितिलक्ष्यं योगवशान्नाम्नामथविशेषाभिधायिनामर्थांतरोपवर्णनमितिलक्षणं
इद्दशोरिति चंद्रप्रतिविरहिण्या उक्ति ईदृशोर्जनसंतापनरूपैः दोषायाः रात्रेः कृत्ती दोषाणाम्।

करस्थ पुरेति कनिष्ठिकांगुलिविशेषः अधिष्ठितः कालिदासो यस्यां सा सा अंगुलिविशेषरूपा अर्थवती नविद्यते कवि नाम यस्यां सेत्यन्वर्थनामवती इति निरुक्तिः कितवो द्यूतकृत् धूर्त्तोऽक्षदेवी कितवस्त्वमरः ननु प्रसिद्धानुवादस्या चमत्कारित्वात्कथमलंकारित्वमतआह निर्ज्जीतइत्यादि शाकुनैःपाशकैर्दिव्यतीति शाकुनिकः आविष्कृतमिति ध्वनित्वशंकानिवारणं एवमग्रेपि इति प्रतिषेधः पंचमस्य स्वरविशेषस्योदंचनमाविष्करणं यत्र तादृशो काले कोकिलः कोकिलो मधुरध्वनिरन्वदित्यर्थः द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्तार्थत्वेनार्थान्तरसंक्रमितत्वात् सकलजनहृद्यत्वध्वनीतिश्चप्रयोजनं एवंचशालितयेत्यनंतरं लक्षित

रम

१६७

येतिशयोबोध्यं पूर्ववत्ध्वनित्वाशंकानिवारणाय तच्चेत्याद्युक्तं हेहस्तेति शूद्र तपस्याजनिता
धर्मवशाद्पूर्णायुषिद्विजबालके मृते तद्धोद्यतस्य रामस्य स्वहस्तं प्रतीयमुक्तिः जीवातवे जीव
नाय शूद्र एवतपश्चरणान्मुनिरिवमुनिः तस्मिन् कृपाणं खड्गं विसृज निक्षिप यतो रामस्याकरु
णस्यगा — रीरमसि निर्भरमतिशयेन गर्भखिन्नायाः सीतायाः प्रवासनं निर्वासनं तपये हृदस्ये
त्यर्थः अत्र रामपदमुक्करुणत्वरूपार्थांतरसंक्रमितं तदतिशयो व्यंग्यः सवाच्यंतमिस्यनेनोक्तः
ध्वनिनावाच्यपदानि ध्वनित्वप्रयोजकानि व्यवस्थितत्वादिति शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तो पिव्यंग्योर्थः
कविना पुनः यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरिति ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वा

अलं०चं०

द्विस्पर्थः उक्ताविति निषेधाभासमाक्षेपबुधाःकेचनमन्वते आक्षेपोन्योविधोव्यक्तेनिषेधेच
तिरोहितइत्येताभ्यांनाहंदूती गच्छगच्छसीत्युदाहरणयोःप्रतिपादितावित्यर्थः प्रसिद्धत्वाद्धाधि
तप्रतिद्वंद्वित्वं इतिविधिः हेतोरिति हेतुमताकार्येण मानच्छेदः कार्यएषइति विद्रुमच्छायाप्र

१६८

वालकांतिः सविगततरुच्छायश्च मरुर्निर्जलदेशः मानेति मानेनेच्छति अनिच्छतिसतिएव
स्तुपपन्नमेवारमतिसतिक्रियांलज्जायां क्ष्मांभूमिमालिखंत्यां भूम्युल्लेखनस्यतदनुभावत्वात् राम
स्यातंत्र्येचमरित्वत्पपराङ्मुखीभूयतिष्ठतिसति धैर्यकरैर्व्याधूयमानानुमतमितिसूचनाय १६९
हस्तधूननंगतेसति हेतवेत्वामनुसरतामुनाजननेनेतावत्फलंपालयता देनापियोनेस्पष्टः

४ २ योःस्पष्टमभिधानं भेदांतरमाह हेतुहेतुमतोरिति केचित्तन्तट्टोद्भट प्रभृतयः तदुक्तं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो १

सएव चरणोस्त्वीयोस्पृष्टुं न सम्यक् मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः अत्र रक्षारूपहेतु तत्कार्य हेतु ४ १
रिति लक्ष्मीति कटाक्षाः विदुषांलक्ष्मीविलासाइत्यन्वयः अत्र विलासहेतोर्विलासाभिन्न
त्वेनाभिधानं एवंविध लक्षणायाःप्रयोजनमाह अत्रचेति कार्यावरूपंभावस्य नछेद्यंचेति विग्रहः
आदिना अपथ्याशनं रोग इत्यादौ कार्यगतोपायत्वानुपादेयत्वादिसंग्रहः आयुरिति वीरःक
लिंगेश्वरः कलिंगदेशाधिपो विजयतइत्यन्वयः कीदृशः दानरूपस्यमहोत्सवस्य आयुरिति
कार्याभिन्नत्वेनाभिधानं एवमग्रेपि विशेषणंनतानांक्षोणीभृतां राज्ञां कल्पिताकृतिः धृता
कारः वीरश्रियःवीरलक्ष्म्याःनिकेतनं स्थानं इति श्री मत्परवाक्यप्रमाणाभि

अलं० चं०

ज्ञ तत्सदुपाख्यभट्टविठ्ठलसूरिवरात्मजश्रीरामचंद्रसूरिसूनुनावैद्यनाथेन कृतायामलंकारचं
द्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायांहेत्वलंकारप्रकरणं संपूर्णम् भावस्येति
निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः तेच प्रत्यक्षानुमानोपमानश
ब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिह्याख्याः विभवेत्यादि इत्यादेरालंबनोद्दीपनरूपाणि नायि
काचंद्रोदयादीनि कारणानि काव्ये वर्ण्यमानानि विभावयंतीति व्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधी
यंते कार्याणि च कटाक्षरोमांचादीनि तथाविधान्येवानुपश्चाद्भवंतीति व्युत्पत्त्यानुभावपदे
न। एषामेव कार्याणां रत्यादिनोत्यारनेकर्त्तव्ये सहकारिभूतान्युत्कंठादीनि व्यभिचारपदेन

१६८

राम

१६९

विशेषादभितः सम्मतः कार्ये स्थायिनं वारयंतीति व्युत्पत्तेः एवं रतिरास्वत्वनुरागादिपर्यायबो
ध्यांतःकरणवृत्तिः विकृतविदूषकादिविशेषदर्शनजन्याचित्तस्य विकासरूपावृत्तिर्हासः इष्ट॰
नाशानिष्टलाभादिजन्याचित्तवृत्तिः शोकः प्रसिद्धः आदिपदेन क्रोधोत्साहभययजुगुप्साविस्मय
निर्वेदाख्यानां षस्तां परिग्रहः विशेषपदेन च रत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कांतावि
षयत्वमितरानंगत्वं च विवक्षितं तदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरंगः स्यादेवादिविषयोऽथवा अन्यां
गनावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभागिति स्थायिन एव चाभिव्यक्तैः परस्परसत्वं यदा
हुः कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यका

अलं०चं० ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथ्यंते व्यभिचारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृ
त इति अभिव्यक्तानां चरत्यादीनां रसरूपाणां क्रमात् शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयान
१७० क बीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञा बोध्याः निर्वेदादिति निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथा
सूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो ज
डता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च स्वप्नो विबोधो मर्षश्चाप्यवहित्थमथो राम
ग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्र १७१
यस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामत इति भरतेनोक्ता लज्जादिना विकारगोपानमाव

हिताख्यो भावः परिपुष्टत्वादेरुपलक्षणं रतिरितिचापुष्टहासादेः अनौचित्येनेति एतद्धोदा
हरणे दर्शयिष्यामः मुनिरिति कुंभसंभवोगस्त्यः एकचुलकेन समुद्रेपीयमाने तदंतर्गतयोर
वतारूरूपयोर्मत्स्यकूर्मयो दर्शनेन गम्योद्भुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्न तयातद्विष
यरतिपोषकत्वात्तदंगमितिभावः अयमिति भूरिश्रवसश्छिन्नहस्तपातोक्यतद्धूनामुक्तिः
सहृत्वीनुभूतोयं करः यः कांचीसमाकर्षणशील नीवीवसनग्रंथिस्तस्याविस्रंसनेमोचक
इतिस्मर्यमाणयाश्रृंगारावस्थयाकरुणरसपरिपोषः करोति निमिषमिवदिवसान्करा
नेष्यामीत्यन्वयः कीदृशः काश्यपंगंगातीरेवसन् अयेइत्यादिरितिक्रोशान्तित्यनेनान्वयः

अलं०चं० अत्युच्चाः अतिस्फाराः विस्तीर्णाः प्रस्तौमि प्रसंजयामि भुवः पृथिव्याः इमां भुवं बिभ्रद्धारयमा
णः त्वत्स्पर्धीतीति हे वीर संत्रासतो भयाद्धने सत्वरं गच्छंतीः तव प्रस्पर्धिनः शत्रवो वसुंधरे
१७१ शामयास्तेषां तेषां तरुणीर्विलुंठितुं याताः किराताभिद्रास्तासां तरुणीनां मुक्तरत्नैरतिचप
लैः स्त्वनैरति तरामति शयेन लोलैश्चंचलैरपांगैर्नेत्रप्रांतैश्चुतेस्तिमिताः स्तब्धाः प्रोज्जत
रोमांचाः विस्मृतउपक्रमो लुंठनरूपो येस्ताहृशास्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्रशृंगारस्यानुरक्त रा०म
राजवनिताविषयत्वादनौचित्येनप्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वं त्वयीति अत्रनिष्ठ अभूत यु १७१
धिसंग्रामे तद्विषयेति प्रभुविषयाद्विषत्गणस्य यारतिस्तद्रूपइत्यर्थः अत्रशत्रुविषयक

त्वरूपानौचित्येन प्रवर्त्तितत्वाज्ज्ञावस्याभासत्वं पश्याम इति नायकस्य स्वमित्रं प्रति नायिकावृत्तां
तोक्तिः मयि तूष्णीं भूते किमियं प्रपद्यते कुरुते तत्पश्याम इत्यभिप्रायेण मया स्थैर्यमौनरूप
मालंबितमंगीकृतं पश्याम इति वक्रुवचनं सखीसमानाभिप्रायं एवं तयापि अयं खलु शठो
मा किमिति नालपति भाषत इति कोपं आश्रितः इत्यन्योन्यपरस्परं विलक्ष्याज्ञक्षरहिताया दृ
ष्टिस्तत्र चतुरे सव्याजं निमित्तांतरव्याजसहितं तदिति एधिः भवति नीषामि नेतुमिच्छामि य
तः स्वैवेवरूपेण समः समस्त्रियो नलः पत्रिणा हंसेन पादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः एके
ति हे वीर क्षणमात्रेण युद्धप्रस्यानाज्ञावीयो नैले विरहक्लेशास्तद सहिष्णुलोला दृशी दयितां

अलं०चं०

१७२

परपतस्तया प्रौढसंग्रामाडंबरमाकर्ण्य तत्र भवतः एकाकपोलस्थलीद्राक्शीघ्रपुलकैः कु
सुमायुधस्य मदनस्येषुधिस्तूणमिव प्रव्यक्तापुंखावली शरपुंखपंक्तिर्यत्र तथाभूताऽभूत अन्या द्वि
तीयाजेतुर्जयशीलस्य मंगलपालिकाः मंगलरूपापालिकाया कुशकाष्ठादिनिर्मिता उभयपार्श्व
स्थस्तंभवृक्षादिषुबद्धा मार्गपालीति प्रसिद्धा तद्वदभूदित्यर्थः तत्र क्षेमपदोक्त्या रतेरपरिपुष्ट॰
त्वाऽऽभासरूपत्वं बोध्यं क्वाकार्यमिति श्लोके कन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः

राम

अकार्यं ब्राह्मणकन्यासक्तिः शशलांछनस्य चंद्रस्य कुले सोमवंशः अयं वितर्कः तदुपदर्शन

१७२

[illegible]योपीत्यौत्सुक्यं च मयेपि श्रुतं शास्त्रश्रवणमिति अहो कोपेपीतिस्मरणं अपगतकल्म॰

347

षाः कृतेसुकृतेधीर्येषांतेकिंवदिष्यंतीतिशंका स्वप्नेपीतिदैन्यं हे चेतः स्वास्थ्यमुपेहीतिधैर्यं
कः खलुधन्योयुवातरुणोऽधरंधास्यतिपास्यतीतिचिंता विप्रलंभोवियोगइतिपर्यायो क्रां
तेति इंद्रियाणांवर्गःसमूहः मधुनिमये विर्वारनिर्वृतिंप्राप कथंभूते संक्रांतप्रियमुखप्रति
बिंबे भग्नकोमलाम्रपल्लवबन्धुगंधो स्वादुनि आस्वाद्ये प्रकृष्टनादयुक्तभ्रमरयुते शीतस्पर्शे
शैत्येचेति अत्रेंद्रियतृष्णातज्जन्यप्रत्यक्षमलंकारः किमिति आरात् दूरे इतिक्षणं संदिग्ध्यक
श्चित्वक सहवासिनांकामकानां परोक्षैरदृश्येपि विभ्रीकैर्मानाप्रियकथालापेनिवोकोनाद
रक्रियेसुकृतलक्षणैर्हीवविशेषैर्मुखमितिनिश्चकायनिर्णीतवान् इतिप्रत्यक्षं यथेतियथा

शब्दाअनुमानार्थाः यथाशब्दस्तुनिर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोरितिविश्वकोशात् तथाच चप

लजलदरूपोधूमः व्योम्नआकाशस्यरंध्रमवकाशंयस्मात्स्थगयति यस्माच्चकीरमणयःख

द्योताःस्फुलिंगानांरूपंदधति यस्माच्चविद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुच्छ्वसिताःप्रकाशीभूताः परित

पिंगवर्णाश्च ककुभोदिशस्तस्मात्पथिकरूपाणां तरूणांरनडेसमूहस्यरक्षणोदवाग्निर्ज्व

ज्ञइतिमन्येइत्यन्वयः प्रयोगस्तुपथिकतरुखंडं स्मरदावानलवत् व्योमव्यापिजलदधू

मवत्त्वादित्यादिर्बोध्यः यत्रेताइति लहरीवच्चलाचलाश्चचला हशोयासांताएताःकामि

न्योयत्रजनेभ्रूलताव्यापारयंतिप्रेरयंति तत्रैवभूसंज्ञाविषयएव यद्यस्मादमीमर्मस्पर्शि

नो बाणाः संततं पतंति तत्तस्मान्मंडली कृते चापे पुंखिता योजितमुखा ये शरास्तेषु षेंखन्च

पत्नः करो यस्य ता दृशः क्रोधनः स्मरः शासन माज्ञानुकारकआसामयतो धावतीति सत्यमि

त्यन्वयः अतिशयोक्तीति मार्गणत्वेन दृश्यामध्यवसानादितिभावः प्रयोगस्तु एनाः चक्री

कृतचापसदापुरो धावदाज्ञाकरमदनकः मर्मभेदिबाणपातातपभू संज्ञास्थानकत्वादि

तिबोध्यः एवं निलीयमानैरित्यत्रापि अयं कालः सूर्यास्तमयवान् पक्षिनिलीयमानताद्याश्र

यत्वादिति रविरस्तगमनवान् तादृशकालसंबंधित्वादितिवाप्रयोगो ज्ञेयः सौमित्रे इति वि

रहातुरस्य रामस्य लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः अत्राप्ययं चंद्रांकुरंगधारित्वादितिप्रयोगः इत्यनुमानं

350

अ॰लं॰चं॰ १७४

तामिति तारकाणांन्यासः संनिवेशः शाकटस्याकारसंस्थानं आश्रितस्तां रोहिणीं विजानीहीत्य तिदेशवाक्यार्थज्ञानमिहोपमानं इयंशाकारनक्षत्रपंक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमितिप्रतिक रणत्वात् अत्रेति अत्रएषुराजसुपथ्येमन्मथमिवातिसुंदरंमहीयतिवैकरयति संज्ञंवेयी त्याद्यन्वयः दानंवारिर्विष्णुः शैलराजंहरं धैर्यशालिनं मदनश्यामकत्वात् प्रत्यक्षरूपमिति सादृश्यरूपविशिष्टपिंडप्रत्यक्षस्यापिफलायोगव्यवच्छिन्नत्वेनकरणत्वादितिभावः फलेन उपमितिरूपेण इत्युपमानं विवृणवतेति कुमारसंभवेबटुवेषहरंप्रतिपार्वत्याइयमु क्तिः वरदोषंप्रकाशयतापिस्खलितांतःकरणेनत्वयाईशंमहादेवंप्रतिएकं अलक्ष्यत

राम १७४

351

न्मत्वस्याधृक्तं यतोयमीश्वरात्मभुवोब्रह्मणोपिकारणमाभनंतिवेदाः सकर्थलक्ष्यःप्रभवउ
त्पत्तिस्थानंयस्यतादृक् भविष्यतीत्यन्वयः विवक्षतेति किंचित्पाठः वक्तुमिच्छतेतितदर्थः बला
दिति नास्तिकोक्तिरियं हेजनाः पापानिबलात्कुरुत तानिचपापानिवोयुष्माकं अकृतान्येव
नवंतु यतोबलात्कारेणकृतान्सर्वानपराधान्मनुरकृतानब्रवीदित्यन्वयः तद्दूषणपरेण सर्वा
भिमतार्थदूषणपरेण आत्मनस्तुष्टिःप्रीतिर्वैकल्पिकेविषये गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्देब्राह्मणस्यो
पनायनमित्याद्येप्रमाणमित्युक्तं महाजनेति दमयंतीप्रतिनलोक्तिः नापवितर्के नादद्तेनश्र
हंति आचारमुचं आचारत्यागिनं विगायति निंदति असंशयमितिक्षत्रेणक्षत्रियेणपरि

अनं०चं० ग्रहेक्षमायोग्याः यत आर्षः श्रेष्ठं मम मनोऽस्यां शकुन्तलायामभिलाषशीलं परेषु विषयेषु त्व
हीति वरमुद्रिका वरदम्भुजं नाधत्ते न धास्यति श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपाः लिंगगमकं पक्षिश्रुत्या
तृतीयादिरूपयाकर्षेण शीघ्रसिद्धे अर्थे अगां गिमावेसति लिंगमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमा
श्रियते यथैंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्समंत्रस्यैंद्रप्रकाश
नसामर्थ्यरूपेण लिंगेनेंद्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियत इत्यर्थः करिगिरीश्वरः कालहस्ती
श्वरः विदितमिति इत्थंभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः अत इत्यस्य चेष्टारूपप्रमाणांतरं नाशंकया
मित्याश्रयेतने नान्वयः लोलदृशि गुरूणां संनिधावपि दास्यां नायकाभ्यां समयोचितो विधिर्नो

१७८

राम
१७८

त्सरुः यथा लीलकमलतया नायिकया विपक्षस्य सपत्न्यादेर्दिशः उपन्यासे तत्सकाशादागतो
सीति सर्वने कृते नायकेन नेति सूचनाय शिरो विधूतसंचालितं ततस्तद्वृत्तांतपरीक्षणे नायि
कया कृते सत्य कृतनमस्कारः विलक्षएवस्थितः तातईषत्ताम्राकपोलकांतिर्यस्य तादृशो ना
यिकाया मुखे कोपातिशयाज्जाते सति तत्याद्यो दृष्टिपाते नैवानतः क्षणत इति किमसुभिरि
ति व्याख्यातप्राक् तथेति ननु सुखचंद्रविषयत्वव्याख्यातुः स्मरस्येत्यर्थः तच्चासिद्धत्वात्क
ल्पितमितिभावः इतिप्राहुः निर्णेतुमिति अस्तीति निर्णेतुं शक्यमित्यन्वयः व्यक्तमिति
हेतुस्तर्कः यदिव्यक्तं प्रकटं यत्लीयान्तदासाजाङ्कवीज। तद्धिंनापूरयत अन्यथा पूरणेस

अलं०चं०

ति अर्णः समुद्रस्य जलं गंगौघैर्निर्भर्त्सितं तिरस्कृतं सत् शंभुकंठसमानवर्णं नीलं कथं स्यादि
त्यन्वयः इत्यर्थापत्तिः स्फुटमिति हे तन्वि तर्कयंत स्तर्कशीला अपि लोका स्तदवलग्नं अनुप
लभमाना अपत्रपत नस्तवावलग्नं मध्यमसदिति स्फुटमेव निश्चिन्वते कुलपर्वतश्रेष्ठयुग्मत्वे

१७६

नाध्यवसितं स्तनद्वंद्वमाधारं विनायदास्ते तत्विहमकरध्वजस्येंद्रजालं मायाचरितं प्रतीमइ
त्यन्वयः इत्यनुपलब्धिः अभूतेति ईश्वरं प्रतिभक्तस्योक्तिः पूर्वमभूत अभूतपूर्वता
दृशां मम किं वा भावि न किंचित् सर्वशीतातपादिद्वंद्वं सहे हि यतो मम सहजमेव दुःखमस्ति
किंतु हे नाथ तेन वशरणागतानां भक्तानां मा त्वदये परा नवो नारूपो नोचित इत्यन्वयः अ

तम

१७५

355

यथावतवनानुरूपइत्यन्वयः अत्र दुःखादेः संभवाख्यप्रमाणसिद्धस्य कथनये नामेति भवभू
तेरुक्तिः नामेत्यक्कुत्सने नामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सनइत्यमरः किमपीति काकुः
नकिमपीत्यर्थः एषः काव्यनिर्माणरूपः ममकोपिसमानधर्मासदृशोपपत्तिकं संभवाख्यप्र
माणमुपदर्शितं उत्पत्स्यते अस्तिवात्रप्रतिपत्तः हि यस्मान्निरवधिरयं कालः पृथ्वीचविपु
लेतिक्रमेणयोज्यं अचकालोत्ययमित्यादिनासोपपत्तिकसंभवाख्यप्रमाणमुपदर्शितं भ्रा
तरिति पथिकंप्रतिग्रामस्थस्यप्रश्नः कुतइत्यनंतरमागतइतिशेषः नगरादित्युत्तरं वार्तेतिपु
नः पूर्वस्यप्रश्नः जीवतीत्यादिसर्वंपांथवचनी इतिसंभवः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति अनि

अलं० चं० दिष्टो विशेषणो नुक्तः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः एवं चेतदेवेति ह्यलक्षणमिति दर्शितं इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रमाण्यालंकारप्रकरणं संपूर्णम् यथासंभवमिति संसृष्टिसंकराभ्यां द्वयोस्तदधिकानां वेति यथासंभवमित्यर्थः स्फुरेति स्फुटमवगम्यमानो भेदो येषामिति विग्रहः एकस्मिन्वाचके ऽनुप्रवेशेनावस्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभविष्यति कुसुमेति माघस्तेतुवर्णनं पद्यमिदं अन्यया कयापि वनितया वलितया कलस्वरो मेखलायाः कांच्याः कलकलः कोलाहलो विदधे किंभूतया कुसुमसौरभलोभेन परिमलतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता सम्यग्धृता शोभा यस्यास्तथा अलकालोला यस्यास्ताद्दशीदृक्यस्यास्तथाभूत

रा० म०

१७७

येति आनंदेति आनंदेन मंथरं यथास्यात्तथा पुरंदरेणेंद्रेणानुक्रमर्पितमाल्यं यत्र तादृशं म-
हिषासुरस्य मौलौ मस्तके हठेन निहितं मंजु मनोऽस्माकं विजयाय भवत्वित्यन्वयः अत्र पादांबु-
जमित्युपमितसमास एव न तु मयूरव्यंसकादित्वात्पाद एवांबुजमिति तथा सत्यंबुजप्राधान्ये
मंजीरसिंजितान्वयायोगादित्युपमैव न रूपकमिति ज्ञेयं इति संसृष्टिः तलेष्विति तदामाह्र-
तकपितानां महीरुहाणां तलेषु छाया अवेपंत कंपमाना आसन् तत्रोत्प्रेक्षते शशांकरूपेण
लिंहेन छिन्नाकृत्तीनानां तमोलक्षणगजानां शरीरखंडा इवेति गुणानां वेति तात्पर्याधिकरण
सूत्रं अस्यार्थः गुणानां गुणभूतानां परार्थानां परार्थत्वात् मुख्यप्रधानार्थत्वात् परस्परम्

अलं०चं०

१७८

संबंधः कुतः समत्वात् अप्रधानत्वसाम्यादिति यथाभाष्यकारमते पर्वनेष्टीनामाधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं नांगांगीभावसंबंधः यथावार्त्तिककारमतेऽग्निसमिंधनार्थानां प्रेत्र विशेषरूपाणां निविदां सामिधेनीनां चेति संक्षेपः एतदधिकरणं पूर्ववपाक्षसिद्धांतौ प्रकृतानुपयोगान्न दर्शितौ स्वरूपनाशेति स्वरूपनाशः रूपमुपचरितं गौणं यदाकृतिलवनमित्यर्थः न। न्वेवमपि तमोंशोऽस्य विशेष्यविशेषणस्यानन्वयात्कथं रूपकसिद्धिस्तत्राशंक्याह स्वरूपेति क्रोडीकारेण निगिरणेन लक्षणामूलेति साध्यवसानलक्षणामूले त्यर्थः तथाच तमोंशोउपचारेणान्वय इति भावः नचैवं सत्युपेमांगीकारेपि किं बाधकमिति वाच्यं तदंगीकारे प्र

राम

१७८

धानान्वयेप्युपचाराश्रयणापत्तेः तदपेक्षयाऽप्रधाने तमोंशे तदंगीकारेण रूपकस्यैवौचित्यादि
ति नच्छायानामिति सिद्धेरित्यनुवर्त्तते उत्प्रेक्षा न सिद्ध्येदित्यन्वयः इवशब्दस्य साहचर्यप्रसिद्धत
रत्वेनासति तात्पर्यग्राहके संभावनाबोधकत्वासंभवादिति भावः रूपकं विनाप्युत्प्रेक्षायां तात्प
र्यग्राहकमस्तीति शंकते नन्विति एवमुक्तौ तमोगजानामित्युक्तौ तथाच साधकांतरस्य सा
धकांतरादूषकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षांगत्वमविफलमिति भावः अवत्विति सवितुः सूर्यस्य तु
रगावली अश्वपंक्तिर्नोऽस्मानवतु केव नभश्रियः गगनलक्ष्म्याः मरकतमणीनामेकलताए
कावलीवेत्युत्प्रेक्षा सूर्यतुरगाणां हरितवर्णनत्वात् कथंभूता सम्यग्गतिलंघितास्तुंगाउच्चा

अलं०चं० १७९

पयोधरा मेघा यया एकावलीपक्षे पयोधरौ स्तनौ तथा स्फुरितो दीप्तिमान् मध्यगतः अरुणरू
पो नायको नेता सारथिर्यस्याः सा पक्षे अरुणः आरक्तः नायको हारमध्यमणिः नायको नेतरि श्लि
ष्टे हारमध्यमणावपीति विश्वः अतिशयोक्त्या मेघानां स्तनत्वेनाध्यवसानरूपया गर्भैवेत्यत्र
तिलतंदुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्वैलक्षण्यं दर्शितं एवमग्रेपि एक
स्य चमत्कृतिजनकत्वे परापेक्षत्वादंगांगिभावमाह परस्परेति अंगुलीभिरिति शशी अंगु
लीभिरिव मरीचीभिः केशसंचयमिव तिमिरं संनिरुध्य कुड्मलीकृतं सरोजलोचनं लोचनलो
चनमिव सरोजं यत्र तादृशं रजनीमुखं चुंबतीवेत्यन्वयः तत्स्थायेति उपमाङ्कुले संदेहेपारा

राम १७९

रित्यर्थः मुख्येति मुख्यार्थरूपं यत्कुड्मलीकरणरूपं लिंगं तुष्यासाधारणधर्मस्तस्यानुकल्पा
रित्यर्थः उत्थापकत्वाविशेषात् अंगत्वाविशेषात् चेंदुस्य चुंबनोपेक्षायां रूपकव्यवहारः स
मारोपात्मकसमासोक्तौ चापेक्षितस्य नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्याम समर्पणात्कथं तयोस्त
दंगत्वमिति शंकते यद्यपीति मरीचिभिरिवेति मरीचिभिरिवांगुलीभिस्तिमिरमिव केशसं
चयमित्येवंरूपमित्यर्थः एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसायेनेत्यन्वयः तयोः वाक्यस
मासोक्तोपमयोः आवश्यकाभेदाध्यवसायेनोपपत्तौ छतमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौ
रवेणेत्याशयेनाह यद्वेति ननु दीर्घेत्यादौ पूर्वनिपातनियमानुरोधेन यथासंख्यक्रमप

अलं०चं०

१८०

रित्यागः तथा चांगुलिमरीच्योस्तनुत्वनीरंध्रत्वाभ्यां तिमिरकेशसंचययो रावरावण्यरूपत्वनी
लत्वाभ्यां सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकांतिमत्वाभ्यां च साहृश्यं बोध्यं प्रातिस्विकरूपेणांगुलि
त्वमरीचित्वादिना अनुगतेति तदुक्तं साधर्म्यं त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्र
धानं चेत्युपक्रमः विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानाभेदाभेदसाधारणसाध
र्म्यमूलत्वमिति ननु भेदाभेदरूपां शाद्वयोपेतायाउपमाया भेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्या

राम

त्वेक्षाद्युपयोगित्वमित्याशंक्य परिहरति नहीति प्रकाशश्चशीतापनयनं चेति द्वंद्वः शीता

१८०

लुः शीतार्त्तः पांथायउक्तसिद्धांतं तस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वमाशंकमानं प्रत्याह एवं

ति पांड्यो यशीनो ह्मतृप्रेन्मस्तदसहनइतिचाल्तुः मिति पांड्यनामायंनृपः अद्रिराजइवाभाति
कथंभूतः अंसयोरर्पितःलंबोहारोयेनसः तथाहरिचंदनेनरक्तचंदनेनक्लृप्तःकृतअंगरागो
नुलेपनंयेनसतथाभूतः अद्रिराजःकीदृक् बालातपेनरक्तानिसानूनिप्रस्थानियस्यसः तथा
निर्झरस्योद्गारेणक्रमेलीनताप्राप्येत्यर्थः विकसितः जडभावःशैत्यं मदनएवशिखीचवह्निः
संरत्नस्तान्यये सिक्तमिति स्फटिकचुनातस्यित्साश्वेतीकृतः शुचीकृतैर्जलैःसिक्तमौक्ति
कमित्यन्वयः सुखेनेति संदोहःसमूहः लक्षयित्वेति स्फुरमेकत्रविषयेशाखाप्यालंकृति
द्वयमितिसूत्रेणेत्यर्थः स्पष्टेति स्पष्टेति अथोअनंतरंदिवरूपमरमिवि दंकमलंसंचुकोच

अलं०चं०

९८१

मगमत् कीदृक् स्पष्टमुच्छ्वसंतः उच्छ्वसतः किरणा एव केसराणि यस्यास्तथाभूता सूर्यविवरू
पा विस्तीर्णकर्णिका वराटो यस्य तत् श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता अष्टदिश एव द
ला नां कलापस्तत् सुखेनावतारो यस्यास्तादृशी बद्धा अधकररूपामधुकलीनता प्राप्येत्यर्थः
विकचं विकसितं जडभावः शैत्यं मदनए वशिखी वह्निः संरजस्तात्पर्ये सिक्तमिति स्फ
टिककुंभांतस्थित्याश्वेतीकृतैः शुभ्रीकृतैर्जलैः सिक्तमौक्तिकमित्यन्वयः सुखेनेति सखे
नेति संदोहः समूहः लक्षयित्वेति स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयमिति सूत्रेणेत्यर्थः
स्पष्टेति अथो अनंतरं दिवरूपमरविंदकमलं संचुकोच संकोच मगमत् कीदृक् स्पष्टमुच्छ्

राम

९८१

सतः उद्गच्छतः किरणा एव केसराणि यस्यास्तथाभूतास्तत्सूर्यबिंबरूपा विस्तीर्णा कर्णिकावरा
ये यस्य तत् श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परमिलिता अष्टदिश एव दलानां कलापस्तत्सुखे
नावतारो यस्यास्तादृशी बद्धा अधःकाररूपा मधुपावलिर्येन तथाभूतमित्यर्थः परत्नेऽदेनेति
शोणत्थिरात्यगामे जोए अहेमे महतला अस्यातरुणाण हिअअल्लूडिपरिसक्कनिणिवारेइ
सनास्यत्रयामेयएतास्फुरद्गावण्या तरुणानां हृदयलुंठनं परिसर्पतीतिनिवारयतीति सं।
स्कृतम् अत्रपूर्वार्द्धे नुप्रासस्तृतीयपादे रूपकमिति तयोः संसृष्टिः वाच्यप्रतियोगिकत्वादिति
वाच्यप्रतियोगिप्रतिसंबंधियस्य तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः एवं च काव्याप्रवेशाद्इतिः

अलं०चं०

वक्तुं युक्तमितिभावः सत्पुष्करेति यस्या नगर्या राज्ञी हृद्या उद्यानसंबंधिवापिपयसीव नाट्यगृहे
रमंति क्रीडंति कीदृशे समीचीनैः पुष्करैः कमलैर्द्योतिनि नाये नरगास्तच्छोभावने गृहपक्षे समीची
नैः पुष्करैर्वाद्यभांडमुखैर्द्योतिनि तोयो रंगो नृत्यभूमिस्तच्छोभिनीत्यर्थः पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्य
भांडमुखे जले व्योम्नि खड्गफले पद्मे इत्यमरः श्लेषभित्तिकेति श्लेषो भित्तिकेति श्लेषो भित्तिर्मू
लं यस्येत्यर्थः रागोऽनुरागो रक्तिमा च अंबरमाकाशं वस्त्रं च नन्वत्र विशेषणसाम्यायामे।
तिराध्यवसाया विक्षणेपि सत्पुष्करेपि त्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणाप्युपमोपपत्तेर्नतदपेक्षेत्यत आ
ह शाब्दे ति शाब्दोऽर्थो तो वेति शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा वत्कविसंमतसाम्यतत्प्रतिपादना

१८२

राम

१८२

इत्यर्थः सर्वविधे सर्वप्रकारे यथेति यदि आकार इति धात्वनुसारेणेव पदमन्वर्थं अन्वर्थो
न्वर्थनामा तस्मात् मतद्वयस्याप्युपयुक्तत्वात् विधुकरेति सहसः तत्र भैमीवने दमयंत्या उद्याने
न हतचित्तो व्यरचि कृतः कथंभूतेन चंद्रकिरणाश्लेषात् दीर्घैरंगीकृतैर्निष्पंदैः पूर्णैश्चंद्रकांतद
रितैस्तरूणामालवालैर्विफलीकृतजलसेकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः शश्वद्व्यवस्थितेति शा
श्वत्प्रयुक्तेत्यर्थः तथा च समस्ताधान्यमर्थभेदविपर्ययमिति भावः प्रतिक्षिप्यते निवार्यते को
प तरम नेनेति प्रतिक्षेपो विरोधः मुक्ता इति विदर्भाभवनेषु मंदिरेषु केलीसुरतक्रीडायां विछि
न्नसूत्रात् हारात् गलिताः संमार्जनीभिरपसारिताः प्रातःकाले गरागसीभूतिमंदं चलनाव

अलं०चं०

२८३

बालानां चरणक्षारसेनारुणाः मुक्ताः दूराद्दाडिमबीजशंकितधियः क्रीडाशुकाय त्कर्षति आकर्ष
ति तत्कोजनृपतेस्त्यागस्य दानस्य लीलायितमित्यन्वयः तत्रैव बालांघ्रिलाक्षारुणा इत्यत्रैव वक्ष्य
माणेति शंकितधिय इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः तयोः तत्कुणकाव्यलिंगयोः तन्मूलः सकरमूलः ता
भ्यां सकरभ्रांतिमद्भ्यां तयोः संकरभ्रांतिमतोः तस्य उदात्तस्य हेतुमतः कार्यस्य अभेदकथनं
तत्त्यागलीलायितस्य कार्यमिति वक्तव्यं तदेव त्यागलीलायितमित्यभेदकथनं तदीयेति
रागकीमित्यर्थः अतथ्यौदार्येति असत्यौदार्येत्यर्थः तन्मूलकस्येति वितरणोत्कर्षपर्यवसा
यिहेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थः ननु राजसंपत्समृद्धव्यंजनागम्यत्वेनावाच्यत्वात्कथं तद्वर्णना

राम

२८३

स्यकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकायामाह वाचकत्वाहस्येति त्र।
याणामिति एकउदात्तातिशयोक्त्योरपरो हेत्वमुक्त्यो रन्याव्यंग्योदात्ताप्रशंसा प्रस्तुतांकुरा
न्यतरयोरित्येवं त्रयाणां परस्परमित्यर्थः उदात्तालंकारस्य हेत्वलंकारांगतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदा
त्तातिशयोक्तिसंकरस्यापि तदंगत्वमिति शंकां निरस्यति उदात्तादिमात्रस्यैवेति उक्तोदात्ता
दिपदेन हेत्वलंकारपरिग्रहः हेत्वलंकारादीत्यादिपदेन चाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः तत्रापि
निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरि-
ष्कारद्वारा तज्जन्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसारूपायामप्रस्तुतप्रशंसायामंगत्वं न त्वद्भुतात

अलं० चं०

१८४

ष्यवर्णनारूपात्युक्तिसंकरस्याप्यपेक्षेतिभावः यथायोग्यमिति तथाहि उदात्तनतुल्ययोरंगां
गीभावसंकरस्य चांगांगीभावेन संकरः तथाभ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगीभावसंकरस्योदात्तांगक
हेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्य चांगांगीभावेन संकर इति सूक्ष्ममभिरूहनीय स्वकीत्यनुवृत्त
ये ग्रंथनाम स्वनाम चोपनिबध्नन्नवदति अनुमिति स्वग्रंथस्य प्रामाणिकत्वमिति सूचयितु
माह चंद्रालोक इति शारदागमसंज्ञकस्वं चंद्रालोकमूलभूतो ग्रंथः शरत्कालागमनेन चंद्रस्या
लोक इति श्लेषः तस्माच्च कुवलयानंदः स्वग्रंथोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानंद इति च श्ले
ष इति शिवमास्तां म्   विद्वद्वंदमहामान्यरामचंद्रात्मजन्मना विदुषा वैद्यनाथे

राम

१८४

अलं० चं०

१८५

नकृतालंकारचंद्रिका १ एतां कुवलयानंदप्रकाशनविशारदां विदां कुर्वंतु विद्वांसः काव्यतत्वविदांवराः २ असौ कुवलयानंदश्चंद्रालोकोस्थितोपि सन् प्रतिष्ठां लभते नैव विनालंकारचंद्रिकाम् ३ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञतत्सद्रामभट्टात्मजवैद्यनाथकृताऽलंकारचंद्रिकाख्या कुवलयानंदटीका संपूर्णा ॥ ॥ ॥ ॥

संवत् १८५८ दुंदुभिनामसंवत्सरे चैत्रशुद्धैकादशी भौमे लिखितमिदं पुस्तकं गुर्जरज्ञातिजेन चतुर्भुजेन नागपुरनगरे पौराणीके त्सुपनामकृष्णभट्टस्येदं पुस्तकं ॥ ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते १

राम

१८५

378

॥ अथ श्री अनुचिन्त्यं वेचन चन्द्रिका समाप्तः ॥

375

[OrderDescription]
,CREATED=24.08.20 12:21
,TRANSFERRED=2020/08/24 at 15:08:19
,PAGES=371
,TYPE=STD
,NAME=S0003526
,Book Name=M-1569-KUVALYANAND TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF

FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF

FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,